

The Project Gutenberg eBook of Édes anyaföldem! : Egy nép s egy ember története (2. kötet), by Elek Benedek

This ebook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this ebook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you'll have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

Title: Édes anyaföldem! : Egy nép s egy ember története (2. kötet)

Author: Elek Benedek

Release date: January 25, 2012 [EBook #38673]
Most recently updated: January 8, 2021

Language: Hungarian

Credits: Produced by Albert László (This file was produced from text and images generously made available by Hungarian Electronic Library.)

*** START OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK ÉDES ANYAFÖLDEM! : EGY NÉP S EGY EMBER TÖRTÉNETE (2. KÖTET) ***

PANTHEON KIADÁS

BENEDEK ELEK

ÉDES ANYAFÖLDEM!

EGY NÉP S EGY EMBER TÖRTÉNETE

MÁSODIK KÖTET

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET R.T. KIADÁSA

PANTHEON KIADÁS

BENEDEK ELEK

ÉDES ANYAFÖLDEM!

EGY NÉP S EGY EMBER TÖRTÉNETE

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST, 1920

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

Globus, Budapest.

Ebben a tékozló fiu új életet kezd s igen szép álmot lát a csángó magyarok földjén, husvét hajnalán.

Gőzparipán ül ismét a tékozló fiu, büszkén, diadalmasan vágat Pest felé, mintha nem a Véletlennek, de maga-magának köszönhetné a feltámadást. Vágat a sebes szélnél sebesebben, még a gondolatnál is sebesebben – ő legalább azt hiszi, hogy nem közönséges személyvonaton üldögél, nem is gőz-, de mesebeli táltosparipán. Hogy nem afféle szegény legény ő, de királyfi, aki szárnyas paripán repül erdők, mezők, tengerek fölött, tündérvárosba, tündérvárosban világszép királykisasszonyhoz – ő reá vár epekedve, ugyan kire várna? – világszép királykisasszony.

Hiába vívtam meg harcomat a Halállal, gyermek vagyok, még mindig gyermek. Áradozó szívvel köszöntöm Májust, a virágos Májust: minden fa, minden bokor nekem virágozik, nekem illatozik. Érttem, egyedül érttem nyílnak kertnek, rétnak virágai; nekem dalolnak a madarak; fecske, gólya énhozzám jött vissza, egyedül énhozzám.

- Lám, lám, - mosolygok - milyen *gyermek voltam*. Meg akartam válni az élettől, ettől a szép, ettől a gyönyörű élettől, egy nagy semmiség miatt. Meg akartam halni a huszonegyedik tavasz hajnalán...

Egy pillanatra lelkem visszaröppen a kisbaconi temetőbe. Látom a rózsavirágos sirkövet: Ignácka sirkövet. Olvasom a feliratot: Szép élte hajnalán Benedek Ignácnak - Lám, néki sirt ásnak. Vajjon mit irtak volna az én sirkövemre? Bizonyosan benne lett volna a tavasz is, a hajnal is...

- Nem, nem lesz benne! Nem akarok meghalni, nem!

Lemosolygom magamat, a tékozló fiut, merthogy - *gyermek voltam*. Hogy csak egy kis göröngybe botlottam meg s itt akartam hagyni ezt a szép, ezt a gyönyörű életet. Ezeket a mind nekem virágzó fákat, bokrokat; ezeket a mind nekem daloló madarokat. Nem mosolygom le magamat, mert nem látom, hogy még csak most vagyok igazi gyermek, akinek elég kétszáz sornyi nyomtatott betű: már hiszek az erejében; nem göröngy, de egetverő sziklahegy sem állít meg - most, most következik az Élet, a küzdelmes, diadalmas Élet.

Miért is nem ültem gyorsvonatra? - Ó, de lassan döcög ez a ló nélkül járó szekér! Sohasem érek Pestre! - Igaz, - csitítom magamat - így is rettentő nagy summát fizettem a jegyért. Mit is mondott az a székelő atyafi, aki látta, hogy harminc pengő forintot olvastam le? Azt mondta: Hiszen ezért tehenet lehetne venni! Isten ellen való véték ez, uram! - Lám, lám, ilyen lettem volna én is, ha nem tanítat az édesapám. Tíz forint egy sertést, tizenöt forint egy borjut, harminc forint egy tehenet, száz forint egy jó lovat juttat eszembe. Fogamhoz verek minden garast. Minden esztendőre veszek egy kalendáriumot. Hol dicsérem, hol szidnám a százesztendősi jóvendőmondót... Más könyv nem érdekel. Hazugság, csupa hazugság mind, amit az íródiákok írnak... De hisz az édesapám úgy szeret olvasni... A téli esték... Amikor Benkő Ádám olvasta Petőfi verseit... Jósika, Jókai, Vas Gereben - mely nagy gyönyörűséggel olvasta, hallgatta édesapám!

Ne tovább, ne! Nagy, erős elhatározásomban e bűvös-bájos kép még majd megtántorit. Ugy lesz az jól, ha édesapám lelkét ezután én is gyönyörködtetem. Valahányszor tollat fogok a kezembe, fölöttem lebeg az ő tiszta, becsületes lelke, ő rá gondolok, neki írok, az ő szívét, lelkét gyönyörködtetöt. Így sohasem fog a tollam félresiklani; az ő lelkét megzavarót, az ő érzését megbotrányoztatót nem fogok írni. Elmém, szívem az édes anyaföldből fog táplálkozni. Bárhová helyezem történeteimet, mindig az én falumat, az én erdőmet, az én mezőmet, az én erdőzugásos, vadgalambszólásos szép Erdővidékemet látom. Meséimnek minden fája ebben a földben fog gyökeredzeni, ebből a földből fog kihajtani. Így, fiu, így!

Rákos mezején liheg már a ló nélkül járó szekér, sötét est borul a tájra. Kihajlok az ablakon, előre nézek, a tündérváros felé, s ihol, csakugyan tündérváros fényessége árad a rákosi mezőre: lángtengerben uszik az ország szive.

- Ó de szép! - sikolt fel a tékozló fiu.

Most jut eszembe, egész uton nem gondoltam reá: ma hozta Pestre Rudolf királyfi Stefániát, a szép királykisasszonyt s őket ünnepli az ország szive, érettük uszik lángtengerben Pest és Buda. Ujjongok: imé, újabb csodája a Véletlennek! Mely sötét volt ez a város, amikor először léptem falai közé, zeg-zug uccákon botorkálva végig, most mely tündökletesen ragyog! Új erőt, új hitet önt szívembe a találkozás: ihol, Rudolf, sok száz esztendő múltán az első magyar szívű királyfi, csüggeteg magyar lelkeknek szebb jóvendőt ígérő reménysége; magyar lesz a magyarok királya; becsülete lesz a magyar szónak, a magyar írásnak s mindennek, mit magyar elme és magyar kéz teremt.

- Ó de jókor jöttem! - áradozik lelkem nagy boldogan, mámorosan.

A pályaudvaron nappali világosság. Messziről megpillantom Sebesi Jóbot. Szép szőke haja csakugy lobog, amint felém szalad, szinte kiemel a kocsiból, sirva-nevetve ölel, csókol: Hát élsz? Csakugyan élsz? Ó, Istenem, Istenem! Már nyomják a könyvünk első ivateit! Hallod? Hallod? Már nyomják!

*

Az egyetem-uccai Erzsébet-szálló három udvari szobáskájában indul hódító útjára egy „kis

lap”, munkatársai csupa fiatal legények. Két „nagy lepedős” ujság: a Hon és az Ellenőr összeolvad, lesz belőlük a *Nemzet*, ennek a szerkesztője „kis lapolja” le a – *Budapesti Hirlap*-ot. A *Nemzet* szerkesztője – Visy Imre, a *Budapesti Hirlap* főszerkesztője – Rákosi Jenő. Visy Imre a néhai *Reform*-nál kezdte pályáját korrektori minőségben, ama *Reform*-nál, amelynek Rákosi Jenő volt a szerkesztője, de ime, – gondolná az avatatlan ember, – minő kegyetlen tréfákat enged meg magának a Sors: a korrektor nagy lepedős ujság élére emelkedik, Aesopus költője „kis lap” szerkesztőjévé hanyatlak... Hiszen, nem marad adósa volt korrektorának Rákosi Jenő: kegyetlenül éles tolla hegyére tüzi Visy Imrét s úgy megmagyarázza neki, mi az a kis lap, hogy heteken át ezen kacag a falu. A mi falunk. Az ujságíróknak még akkor kicsiny faluja.

-6-

Nagy lap – kis lap. *Nemzet*, *Pesti Napló*, *Egyetértés* – ezek a nagy lapok. Azért nagyok, mert takaróznani lehet velők. Légrády Károly csinálja meg az első „kis lapot” a *Pesti Hirlap*ban, csakhamar megszületik a második, a *Budapesti Hirlap*. Szerkesztője, Csukássy József, s vele az egész szerkesztőség a *Pesti Hirlap*ból szakad ki: egy szép napon kiadó és szerkesztőség összekülönbözik, s egy-két hónap múlva megszületik a második kis lap. Kezdetben a nagy lepedős ujságok lemosolyogják a „kis lapokat”, a közönség is mintha ingadoznék. Csak lassanként eszmél rá, hogy valamiképpen „nem singgel mérik az embert”, azonképpen az ujság belső értékét nem nagy lepedő formája teszi. A nagy lepedős ujságok komolykodók, nagyképüsködők, végtelen hosszú hasábjaikba nem eresztik be a csipkedős karcolatot, a vidám, enyelgő csevegést, ám a kis lapok fürgék, elevenek – s hogy a *Budapesti Hirlap* mellett maradjak: ennek a kis lapnak Rákosi Jenő és Kaas Ivor írják a vezércikkeit. Rákosi Jenő kezdettől máig, – félszáz esztendő legnagyobb publicistája a mi falunkban. Ő az, aki mindig megérezte s megérzi, mi foglalkoztatja az emberek lelkét, s másnap megjelenik a vezércikk, melyre minden olvasó rányomja a pecsétet: lelkemből beszél; ha írni tudnék, erről irtam volna, szórul-szóra ezt irtam volna én is...

Mindig első személyben beszél az olvasóhoz, vonal fölött és vonal alatt egyaránt; amott névtelenül, jegy nélkül, emitt – ő a jegye. De ne írja első személyben, ne használja jegyet a vonal alatt, a figyelmesebb olvasó a bevezető sorokban megállapítaná: ezt a cikket Rákosi Jenő írta, senki más.

-7-

A könyvnek talán sohasem volt akkora becsülete, tisztessége, mint a *Budapesti Hirlap* pályafutásának első decenniumában. A „kis lap” tárcarovatában sűrűn jelennek meg a könyvkritikák, amelyekben a pajtáskodásnak nyoma sincs. Még kevés az író, kevés a könyv, s az igazi talentum nem hasztalan kopogtat a *Budapesti Hirlap* ajtaján: Rákosi Jenő az, aki az ajtónak mindakét szárnyát kinyitja, meleg öleléssel fogadja a jövevényt. Amily kegyetlenül pőrere vetkőzteti a felfujt nagyságokat, oly nagy szeretettel öltözteti diszbe a névtelen talentumokat. Nem mindenik fölfedezése váltja be a hozzáfűzött reménységet, de megállapítható, hogy nem a félszemű jövendőmondó látott rosszul – a fölfedezett a fölfedezés vagy elbizakodottá tette, vagy kedvezőtlen szelek sodorták el az irodalom mezejéről.

Forró meleg nyárban indul utjára a *Budapesti Hirlap*: ennek ajtaján kopogtatok be. Rákosi Jenő még a Népszínházat igazgatja, az Erzsébet-szállóba nagyritkán látogat el. A szerkesztő, Csukássy József, beteges ember, szomorúan üldögél a kis asztalka mellett: gyengén szállingóznak az előfizetők. Ő és Rákosi az alapítók, ketten – ha jól emlékszem – 30 ezer pengő forintot tettek össze; vajmi kis tőke még ezidőben is. Ellenben nagy tőkével dolgozik Légrády, nem sajnálja a papirost s a *Pesti Hirlap* két-három annyi papirost ad a nyájas olvasónak, mint a *Budapesti Hirlap*, mely 8-12 oldalon szegénykedik. Forró meleg nyár, az előkelő közönség fürdön, a gazda arat, a nagyváros magas falai közt ragadt emberek álmosan lézengenek: kinek kell most egy új kis lap? Semmi, de semmi nem történik, amivel ezt az álmos népet felrázni lehetne. A képviselőválasztás? Ezen már túl vagyunk. S ha nem volnánk is túl, a jelölteken kívül ez kit érdekel? Bizonyos, hogy a szabadelvűpárt óriási többséggel jön be. Bizonyos, hogy bejön az ellenzéknek is egy maréknyi csapata – Tisza Kálmán kegyelméből. Bizonyos, hogy nemcsak az én főispánom fiát emeli vállára a nép, az Istenadta nép, de a te főispánodét is, az övét is. Mondjad erre: nem jó uton haladsz, magyar! – kit érdekel ez?

-8-

Igen, szomorúan üldögél a szerkesztő a kis asztal mellett. Német ujságok vegyes rovatát böngészi, az érdekesebb apróságokat kivágja, szétosztja munkatársai közt. Már hihetetlenül bátor fiu vagyok: mindössze háromszor sétáltam el az Erzsébet-szálló előtt, s Isten nevében, előre! kiáltással fölmegegyek a második emeletre – nem is kell kopogtatnom, nyitva az ajtó. Szomorú arc a Csukássy József arca, de szelid kék szeme bátorító, az első szavak eldadogása után folyékonyan mondom el a mondókámat.

– Hát, tárcát hozott.

– Azt, szerkesztő ur.

Átveszi, belepillant, tetszik a – címe. „Székely Gastein”: a kis tárcának ez a címe. Gasteinnak tettem meg egy nyomoru kis, szegényes fürdőt. Szejke fürdő az igazi neve. Orbán Balázs a gazdája. Hiszen, lehet, hogy a vize vetekszik a gasteinival, magának a fürdőnek képe szánalmas vala. Omnibuszon járt ki Udvarhely uri népe, állandó vendége alig akadt. De én nagy szeretettel cicomázom fel a Székely Gasteint s másnap a tárca meg is jelent.

Sok esztendő múltán, amikor könyvet könyvre irtam, azt mondja egyszer Apponyi Albert:

– Olvastam legújabb könyvedet. Szép, igen szép. De csakugyan olyanok a székelyek, mint aminőknek rajzolod?

– Nem, – mondtam én, – de szeretném, ha olyanok lennének...

Bizony, Székely Gastein sem az volt, aminek rajzoltam, de szerettem volna, szeretném ma is, ha *olyan* lenne!

De az a fontos, ugy-e, – legalább reám – hogy az első lépés sikerült. Nem ismerek magamra: már nem sétálok fel s alá az Erzsébet-szálló előtt, egyenest nekivágok a kapunak, két-három lépcsőt ugorva rohanok a második emeletre, bátran lépek be a kis szobába, ahol úgy ül, üldögél a szerkesztő, mintha székéhez volna szegezve – és nyirja, nyirja a bécsi ujságok vegyes rovatát... Az elhagyott édes anyaföldből táplálkozom: sorra szedem a székely fürdőket, amelyek mind világhírűvé varázsolódnának, ha idejönne az a bizonyos – angol... A hiúságom arra ösztökél, hogy a nevem alatt irjak, de hiúságomon győz a csupa *e* hangzós névtől való félelem. Milyen furcsán hangzik az én nevem! Az olvasó bizonyára szótagolni fogja a nevemet, sőt össze-vissza forgatja is, így ni: Be-neked Elek. Ha Miklósnak keresztelnek! Kicsi korom óta ez a kedves nevem, egyszer meg is rikattam édesanyámat; mért hogy Miklósnak nem kereszteltek... Hosszu tusakodás után Székely Huszár név alá rejtődzöm. Megillet ez a név: apám, nagyapám, úkapám mind székely huszár volt. Igaz, hogy engem bakának sem vettek be, amit el is keseregtem az Üstökösben:

Amennyi őszám, mind huszár vala,
Remegte kardját török, francia.
Bakának se vett bé a kapitány –
Tagadd meg véred, édes jó apám!

Mindegy: megillet, meg, a Székely Huszár nevezet. De közben Csukássy egy francia könyvet nyom a kezembe, amely könyv tele van hamisítatlan francia malacságokkal, hogy azokat magyar földre plántáljam át. Enyhitve-szelidítve is kópéságok ezek, bizony, nem fiatal lányoknak való olvasmányok s nem Székely Huszárhoz illők. Ujabb álnév alá rejtődzöm: Kópé név alatt plántálom át a kópéságokat. A magyar lelkü, nemes hangu ujságból visszataszítóan rinak ki ezek a sikamlós apróságok, de szegény, szomorú szerkesztő mit csináljon? Kipked-kapkod, keresi a közönséget, ám a közönség vagy fürdőzik, vagy alszik, s hála a jó Istennek, kópéságaimnak vajmi kevés az olvasója. De vége a forró meleg nyárnak, itt az ősz, Rákosi Jenő elbucszuk a Népszínháztól s fanatikus magyar lelkének minden kincsét a „kis lap“-ban szórja szét; ő emeli nagy lappá, a legnagyobbá a kis lapot, ő kiált megállj-t a kópéságoknak; ami vidámság fölcsendül ezután, nem zavar harmóniát; a magyar földben, a magyar lélekben, a magyar szívből gyökeredzik az. Tulajdon öccse, Rákosi Viktor deríti hangos kedvre, ropogós kacagásra a komolykedvű magyart, s csak gyöngehangu szekundáns mellette a búsbeteg tejen nevelt tékozló fiu.

Sipulusz és Székely Huszár az ujság Benjáminjai. A kis gárda csupa fiatal legény, harminc év körül járó a legidősebb munkatárs: Berényi László. Az egyetlen zsidóember köztünk, tetőtől talpig magyar zsidó. Arca, szeme csakugy ragyog, amikor a hirtelen feltűnt Mikszáthról beszél; lőt-fut, veri a nagydobot mellette, s ha nem csal emlékezetem, dicshimnusz ir a Jó palócokról, dicshimnusz – a Közgazdasági rovat vezetője. Micsoda világ, micsoda világ! Vajjon feltámad-e még valaha?

A segédszerkesztő: Szokolay Kornél. Dzsentelménnek hívjuk, mert valóban az is. Angol lordnak alig lehet választékosabb az öltözete, mint az övé. Mintha skatulyából huzzták volna ki, oly tiszta, oly előkelő, s a mi fő: az a lelke is. A magyaron kívül három nyelven beszél és ir: németben, franciában, angolban egyként otthonos. Stílusának nincs színe, ereje, de tiszta, szabatos. A külső politika a mezeje – nyilván arról ábrándozik, hogy egykor mint diplomata fogja szolgálni a hazát...

Külső megjelenésben Szokolay merő ellentéte Balogh Pál. Túladunai előkelő család sarjadéka, érzékeny, finom lélek, ideges, mint a versenyparipa. Amint szép gyöngybetűt a papirosra pergeti, minden hangos szóra megrezzen, szinte megrázkódik, aztán visszazsugorodik az asztalára, tovább pergeti gyöngybetűit. Írásában semmi törlés – neki az írása olyan, mintha, skatulyából huzzták volna ki. A ruhájára – semmi gondja. Nem lehetetlen, hogy benne hál. Fekete, göndör haja csak akkor lát fésűt, ha nagy időközökben fodrász kezére bizza. Apátlan, anyátlan árvaként nőtt fel, de seregszámra van túl a Dunán nagynénije, nagybácsija, ezek „hálnak, hálnak, egyre hálnak“, minden halál örökséget jelent, s Pali, a gyermeklelkű Pali minden örökségre újabb életprogramot csinál: így meg úgy osztja be a vagyonát, ezt vesz, azt vesz, így meg úgy rendezkedik be. De az életprogramból csak az első pont valósul meg: ez az első pont egy rend igen elegáns öltözet, egy fényesre vasalt ing, egy szép nyakkendő, egy cilinder, a tisztára mosott, ragyogó fekete göndör haj, s ezzel vége. Mintha forró, meleg kőre öntené, úgy párolog el kezéből a pénz, Isten tudja, hová, merre. Alig telik el két-három hét, gyürődött a kabát, nadrág, a gallér.

Rákosi Jenő operettet ir: Szélháziak a címe. Van ebben egy kuplé, melynek ez a refrénje: Tessék, mily rimet ád! A jókedvű Sipulusz e kuplé mintájára az összes munkatársakat végigkuplézza s Balogh Pálnak ez jut:

Az ing úgy szép, ha tiszta,
Balogh Pál zsurnaliszta.
Tessék, mily rimet ád,
Tessék, mily rimet ád!

Pali mosolyog, oly ártatlanul mosolyog, mint a gyermek – aminthogy az is ő. Mintha álomból ébresztenék fel, oly csudálkozva néz körül: hát csakugyan úgy szép az ing, ha tiszta?

Ez a gyermeklelkű, magára nem vigyázó ifju az ujság harmadik vezércikkirója. Nem kiabálósak az ő vezércikkei, de igen komolyak, magvasak, erőteljesek s komoly magyar hang csendül ki minden sorából. Sem szóval, sem tollal nem öl, s bár csak nagyritkán láttam keztyűt a kezén,

olvasván cikkeit, vélnéd keztyűs kézzel ír. Iskolás példája annak, hogy így is meg lehet mondani az igazat.

Meztelen kézzel, sőt meztelen karokkal vagdalkozik Bodola Sámuel erdélyi püspök unokája: Kacziány Géza. Annak a Bodola Sámuelnek az unokája ő, aki anno 1835-ben a nagybaconi templom szószékéről hirdette V. Ferdinánd dicsőséget, merthogy az ő dicsőséges uralkodása alatt jött bé a ló nélkül járó vaskocsi... Végigverekedte a bosnyák háborút s gyakran ölti fel a hadnagyi uniformist, nem hivalkodásból, csupán azért, mert hol párbajozó fél, hol párbajsegéd. A megtestesült, helyesebben: megmerevült Becsület ez az ifju; jaj annak, akit tolla hegyére tűz. Amilyen kérlelhetetlen az egyenes utról félresiklottak iránt, oly hűséges, megbízható barátja tud lenni a makulátlan embereknek. Az ujság ifju legényei közt az ő hadifelszerelése a legteljesebb: ő a legotthonosabb a magyar és idegen irodalomban, a magyar történetében, különösen a 48-iki szabadságharc történetében. A német és az angol nyelvben tökéletes: a németnek később professzora, majd bucsut mond a tanári katedrának, angol nyelven tesz papi vizsgát, s Bodola Sámuel püspök unokája Amerikában hirdeti Isten ígését az odaszakadt magyaroknak...

-12-

Ime, a kis lap legénysége. A vezérek: Csukássy, Rákosi, Kaas Ivor báró, negyven év körül járó emberek, a beteges Csukássy kivételével erejük, képességük legjavában. Hogy Rákosi Jenő egy leültében vezércikket s tárcát ír, ezen ma már nem csodálkozom: ez a szívós, elpusztíthatatlan erejű ember aggastyán korában is megcselekszi azt. A nemzet most készülődik az ifju erejű aggastyán ünneplésére, most, amikor a mórictanyai csendes fészekben éppen az ő kivételes alakjához jutott el a pennám: a rá való hálás emlékezésben küldöm neki az egy szál virágot - hontalan öreg embertől ennél több nem telik.

Ihol, jön a „dán báró“, a fanatikus magyar Kaas Ivor. Szeliden mosolygó kék szeme fölött vastag pápaszem villog, szinte alázatos meghajlással lép be, kérdeve: „Mi a parancsolat és rendelet?“ Felváltva ír vezércikket a „kis lapnak“ s a nagy lepedős Pesti Naplónak, néha egy nap mind a kettőnek. Rövid mondatokban ír s minden mondat végén bunkó a pont. Ha tűzbe hozzák, épp ily rövid, fel-feldobott mondatokban támad ez a szelid, leányos lélek. Minden mondatra fel-fellendül ökölbe szorult karja, ajka széle kék színt játszik: alig ismerék rá. Talán épp az előző pillanatban ölelgetett a karjával, dédelgetve, cirógatva: Kis székyem, kis székyem... Néha rimtelen prózában írja cikkeit: magas szárnyalású ódák ezek, igazi poéta lelkéből szárnyalók. Nemes ember a szó nemes értelmében. Poéta - a szó való értelmében; lantjának hangja hol harci riadó, hol altató dajkadál.

-13-

Hálás szívvél, könnyes szemmel gondolok reá.

A kis lap az Erzsébet-szállóban nyaral, a Haris-bazár szobácskáiban „őszöl“, de már a Kalap-utcában telet. Félig-meddig a saját házában, mert a kétemeletes ház fele a - Csukássy. A földszinten, tágas szobákban rendezkedik be a legénység, a kiadóhivatalnak még mindig elég egy kis szoba. Itt húzódik meg a később oly hatalmas Zilahi Simon. Itt ollózza ki más lapokból a hirdetést - csalogatónak. Itt fordítja le a Spottpreis-t gúnyár-ra, megcsinálván ezzel a „kis lap“ első Leiterjakabját, de Sipulusz hamar tullicitálja: *diszinas*-nak fordítván a *gála diner*-t. Ott, a Kalap-utcában lesz az eddigi lógós munkatársból valóságos belső munkatárs - 25 pengő forint kezdőfizetéssel. Itt dicséri meg Rákosi Jenő egy akadémiai tudósításomat s emeli fel a fizetésemet 35 pengő forintra. Jókor, mert föld után föld siklik ki a lábam alól, édes apám kezd érdeklődni a tanári diploma iránt, a tékozló fiu meg diploma helyett a „kis lap“ tiszleletpéldányával kedveskedik... Vigan uszom át a telet, van jó meleg hazai zekém, mely, Sipulusz szerint, oly kemény, hogy le kell tenni a földre s úgy megáll, mint egy márványszobor. A zekével kapcsolatban Sipulusz mindjárt meg is keresztel Zeké-nek: rám ragad, rajtam is ragad a név ifjukori barátaim körében. Jól köszönt be az új esztendő, megünnepeljük a harmadik ezer előfizetőt, nem telik belé egy esztendő, talán egy fél sem: a hatodik ezret is. A szomorú emlékü tisztaeszlári pörnek nyilván jó része van ebben. Ez a per fellendíti az olvasókedvet, de ezt csak megállapítom - gyerünk tovább. - Beszélj, kis fiam, Kainról, biztatta első elemista fiamat a pap. - Ó, az igen rossz fiu volt, arról nem szeretek beszélni, - mondta Marcika. Ilyen rossz fiunak tartom én is a tisztaeszlári pert: nem e könyvbe való.

Sokkal szivesebben beszélek a Budapesti Hirlap ama számáról, melyben külön mellékletet szentelt Petőfinek, a dunaparti szobor leleplezésének ünnepére. Mely nagy hasznát vettem Gyulai Pál egyetemi előadásainak! Az ő előadásai nyomán írtam meg Petőfi életét és költészetét, s halljak csudát! ezer példány kél el az ország szívében az ujság e számából. Ezer példányra emelkedett az egyes elárusítás s többé nem is szállott alá. Folyton-folyvást emelkedett. Ime, hatezer előfizető, ezer példány elkél a trafikokban - nagy siker ez, az Urnak 1882-ik esztendejében. A mai nemzedék mosolyog rajta, nekünk ünnep volt ez, családi ünnep.

-14-

A munkatársaknak nem kell fizetésjavításért kunyorálniok: az előfizetők számával együtt növekedik a fizetésük. A második esztendőben már nyolcvan pengő forint a legénység havi zsoldja, a harmadikban száz pengő forint. Már önérzetesebben lépünk Zilahi bácsi elé - előlegért. Mert mióta az ujságírást feltalálták, mindig volt előleg és lesz minden időnkben.

Vezető ujsággá emelkedik a Budapesti Hirlap, a magyar vezető osztály ujságja lesz, pedig csak egy kis gárda írja, de ennek a kis gárdának a vezére Rákosi Jenő. Csaknem minden hazafias, nemes akciónak ő a kezdője, ország elé teregetője, a szunnyadó magyarság ébresztgetője. A vezér az ő csudálatos hangszerén a maga lelkeségét belemuzsikálja a szívekbe s a nehezen mozduló magyar zsebéből aranyat, ezüstöt muzsikál ki, ma a védekező erdélyi magyarságnak, holnap a hazavágyakozó csángómagyaroknak.

Életem legszebb emlékeinek egyikét köszönhetem a bukovinai csángók hazatelepítéseért

kezdett és nagy lelkeséggel végigcsinált akciónak. Évtizeken keresztül hallatszik át az északkeleti határon idegenbe bujdosott véreink bús sóhajtozása, könyörgése: Magyar testvérek! Vigyetek haza, az édes anyaföldre! Évtizek múltán dobbannak meg a szívek, kormánynak, parlamentnek, az egész magyarságnak a szíve, nyílik meg az ország kapuja testvéreink előtt – Rákosi Jenő az, aki szüntelen izgatja a magyar szíveket s nem szünik meg nemes izgatása, míg meg nem nyílik az a nagy kapu.

-15-

*

Háromtagu deputáció megy Bukovinába, a magyarruhás Odescalchy Arthur herceg a vezető. Magas termetű, széles, erősvallu ember a „csángó herceg”, két 23 éves ifju az adjutánsa, nyulánk, vékony legény mindakettő. Szádeczky Lajos az egyik, aki már egyszer ellátogatott a csángó testvérekhez, én vagyok a másik. Egy az, hogy székely, más az, hogy ujságíró, az egyetlen székely ujságíró vagyok ez időben, érdemesit a kiküldetésre. Galicián át, lassan mendegélő vegyesvonaton jutunk el az idegenbe szakadt testvérek sivár földjére. Budapest uccáin már ibolyabokrétásan páváskodott az uri nép, amikor elindultunk, itt még alszik a természet, nem akar ébredezni, pedig husvét nagyhetében vagyunk. Hóvihar fogad, kietlenség, szegénység, több ennél: nyomoruság képe tárul elénk mindenütt, amint a köves, patakrongálta mezei utakon egyik faluból a másikba döcögünk. Nem, itt nem akar nyilni a tavasz, de kinyílt e sokat szenvedett, hontalan emberek szívében: szebb jövőendő képe mosolyog felénk.

Andrásfalván, a kálvinista pap hajlékában verjük fel a főhadiszállást. A szegényes parókia mellett szegényes Istenháza: ide vezet első utunk, megindultan hallgatjuk Isten szolgájának hálaadó imáját. A templom megtelik örömeiben siró emberekkel: csupa fehérharisnyás székelyek a férfiak, háziszóttos rokolyát, vizitkét viselők az asszonyok. Azt hiszem egy pillanatra, hogy a magyarhermányi templomban vagyok: az ősi viselethez itt is, ott is hű maradt a nép. Száz esztendeje mult annak, hogy Bukov generális, a „székely hóhér” vérengzése elől e kis szigetre bujdosának s im, a sziget az idegen tengerben magyar maradt, sőt – halljatok csudát! – más fajtájú emberek egész seregét olvasztá magába! Nyelvük zamatos székely-magyar nyelv s nem egy szókinccset őriztek meg, amely „odahaza”, az őshazában szőrin-szálán elveszett...

Négy magyar falut találunk: Andrásfalva, Hadikfalva, Józseffalva, Istensegits. Volt egy ötödik is: Fogadjisten, de ez ama négy falu közt eloszlott az idők során. Mind a négy falunak van néhány jómódu gazdája, a nagy többség azonban földhözragadt szegény: verejtékük keskenyre szabott földcskére hull. Moldvában, bojárok uradalmain izzadnak nyáron a téli kenyérért. Hosszu itt a tél, a nyári szerzemény nem elegendő: mind adósai a bojároknak s jórészt adósság fejében izzadnak tavasz nyitától őszi betakarodásig – esztendőről esztendőre így éldegélnek, így tengődnek szegények.

-16-

Nem elég, hogy összeírjuk a hazavágyakozók nevét, a bojárok kezéből ki is kell váltanunk őket. Két heti munka ez a szomorú összeírás, az adósságlevelek kiváltása: a csángó vezér oldalán a nagy fekete bőrtáska mindegyre kiürül. Mi boldog-büszkén kiáltja egy legény, amint a bankókat leolvassa neki a herceg: *Visszamecskentem* ezt én a bojárnak, fenséges herceg ur! Már mint hogy – visszadobja.

Az osztrák kormánnyal megvan az egyezés a csángók hazatelepítésére, de a hatóság folyton akadékoskodik. Nem elég neki az egyszerű eltávozási igazolvány, utlevelet akar váltatni a kiéhezett arcú emberekkel s hosszas táviratváltások, magyarárgatások után ismerik el, hogy nem külföld Ausztriának Magyarország... Az akadékoskodás érthető: sok ezer munkáskezet fog elveszíteni Ausztria. Husvét szombatjára virradunk s most tűnik ki teljes megrendítőségében a nép nyomorusága: ritka kemencében sül innepi kalács. Lelkem hazaröppen az én kicsi falumba, ott e pillanatban a legszegényebb ember kemencéjében is lobog a láng: egész hétre való kalács sül benne.

S mert hazaszáll a lelkem, az ünnepi kalácsról átröppen ama bús husvétszombatjára, amikor a tékozló fiu halálos komolysággal készült a meghalásra. Hirtelen beborul az ég fölötté, egész nap igen szomorú s álmatlanul vergődí át a feltámadás ünnepére virradó éjszakát. Ma két esztendeje... De megkönyörül rajtam az álom anygala, puha kezével lesimitja szempilláimat, abban a pillanatban, amikor derengeni kezd az ég. Annak a pillanatnak a fordulóján, amikor szívemhez nyomtam a pisztoly csövét. Igaza van a nótának: Álom, álom, édes álom. Édes a hajnali álom. De édesebb a szerelem, Mikor babámat ölelem... – im, most álmodom életem legszebb, legédesebb álmát. Virágba borult almafa tövén fekszem, félig lehunyt szemmel szendergek s egyszerre csak fölém hajlik egy aranszóke haju leány, mosolyogva ejt mellemre egy szál égő piros rózsát és eltűnik, mint az – álom. De hiába tűnik el, most már bizonyos vagyok abban, hogy ő is szeret. Most már bizonyos vagyok abban, hogy enyém az Élet, ember vagyok, férfi vagyok, a tékozló fiu meghalt, embernek, egész embernek támadott fel. Hol van, Halál, a te diadalmad?! Hol van, koporsó, a te fullánkod?! Mely nagy, mely szép dolgokat fogok cselekedni, ha fejemet pihenni az ő ölébe hajthatom! Az édes anyaföld s az ő szerelme: e két termékeny talajból fog táplálkozni a lelkem, innen merit új erőt, új hitet – ő de szép az élet!

-17-

*

Napról napra erősebb, mélyebb a szeretetem e szegény, elhagyatott nép iránt. Ugy szeretném megosztani vele a boldogságomat, hadd kiáltaná ő is velem: ő de szép az élet! De csak az én szívem kiabálja, a nép lelke kétség s reménykedés közt hánykolódik: a nyomoruság, a szolgaság földjéről csakugyan az ígért földjére viszik-e?... Családok szakadnak ketté, öreg szülék itt maradnak, míg hir jön az éfiaktól az *uj* régi hazából: vajjon mehetnek-e utánok? A módosabb rendüekből is készülődik néhány, hogy széttekintszen a régi hazában: addig nem adják el

földjüket, míg valahol a Tisza-Duna mentén mást, ennél jobbat nem találnak. Tépelődnék: menjenek, ne menjenek. Így tépelődhetett ezer év előtt Árpád népe is. Három testvérrel ismerkedünk meg Istensegitsen: mind a három „nagybirtokos”. Száz-kétszáz holdon gazdálkodik mind a három s a fiatalabbik már bolti nadrágos, beszél németül is, mivelhogy a radautzi polgári iskolát végezte. A falutól jó messzire a tanyája, 200 holdas földjének közepén a csinos tanyaház, félurias a belseje. Bent, a faluban laknak a bátyjai, fehérharisnyások, de első tekintetre látszik a jó mód magukon is, házukon is. A legidősebb öles termetű ember: négy szürke csikóval várja a csángó herceget a hadikfalvi állomáson. A szekere parasztszekér, de pompás szénaülés a derekában. Azzal tiszteli meg a herceget, hogy állva hajt Hadikfalvától Istensegitsig, oly szilárdan áll, mintha ércből volna öntve az egész ember, pedig a szekér veszettül táncol a lelket kirázó köves uton, a négy szürke meg repül, mint a madár. Lovaslegények vágatnak a négyes előtt, durrognak a pisztolyok. A két adjutáns szekerére felkapaszkodik egy vén ember: hiába biztatjuk, hogy üljön be a szekér derekába, a szekér oldalán ül, s háromszor is megtölti előltöltős puskáját, durrogat, vivátozik az öreg, közben folyton beszél, árad szivéből a boldogság patakja. Bizony, nem csudálom, hogy ezt az őserőt nem szívesen engedni el az osztrák.

-18-

László István az istensegitsi plébános, az ő udvarára hajt be Szócs uram. Évek óta dolgozik ez a derék pap saját maga ellen: írja, folyton írja a leveleket, hogy vigyük haza az ő népét. Jól tudja, hogy meg fognak fogyatkozni a hivei, megcsappan a jövedelme, de ő tovább munkálja népe javát - nemcsak Istennek, népének is hü szolgája ő. Litterátus ember, gyűjtögeti a csángó nép meséit, dalait, meg is ajándékoz néhány szép nótával s egy igen érdekes népmesével, amelyről később kitűnik, hogy Déloroszországból hozta valamelyik csángó fuvaros. Moldovába aratni, Déloroszországba fuvarozni jártak a csángók - így vándorolt át Bukovinába Péter és Pál, a szegény és a gazdag jobbágy, meg a földesur elmése meséje, Bukovinából - Budapestre: itt lett csángómese megjelöléssel egyik ékessége első mesekönyvemnek, a Székely Tündérországának. Telt, mult az idő, a párisi Figaro-ban fedezte föl Riedl Frigyes mint orosz népmesét, nyomban át is ültette s belevette az Olvasókönyvébe. Lehr Albert volt az Olvasókönyv egyik szerkesztője, s amikor a mese már ki volt szedve, Lehr Albert kifizia kezébe veszi a kefelevonatot, rábukkan a mesére, olvassa s szalad az apjához: Hiszen ez az orosz mese benne van a Székely Tündérországban! Nosza, kidobták az „orosz” mesét s helyébe az én „csángó” mesém került. És azóta vándorol az orosz mese olvasókönyveken, hegyeken-völgyeken, erdőkön, mezőkön, tengereken át - Isten tudja, hol, merre jár... Ime, ez a mesevándorlás, nyájas olvasóm.

-19-

*

Végtelen hosszú vonat pöfékel a hadikfalvi állomáson, tenger nép verődik össze, ki szekéren, ki gyalogszerrel hozza cókmojkját, némelyik a macskájától sem tud megválni; hát az ágyától, a szövőszékétől, a guzsalyától az asszony nép hogy tudna megválni? A férfiak elhozzák kéziszerszámaikat: kaszát, kapát, ásót, villát, fejszét - mindent. Napszámosember a hazavándorlók zöme, lehetnek vagy négyezren; hazavándorlók és ittmaradók keserves sirása felhat az egekig. Csak már indulna a vonat! Még öt perc s ekkor szalad a herceghez egy legény s egy leány.

- Istálom, - panaszolja a legény, - ez a leány az én hitös jegyösöm. Az anyja nem akarja engedni, míg a pap előtt is meg nem hitöltünk.

- Hát mért nem hiteltetek meg?

- Nem vót rá időnk.

- Nem?

- Nem istálom, mer' ahajt a minap *keresztelkedtem ki*, nem vót idő a kihirdetésre s emián a plébános ur nem akar meghitólni.

- Sebaj, fiam, - mondja a herceg - majd meghiteltek Magyarországon.

Megnyugtatja az anyát, a jegyesek egy-kettőre fölreppentek a vonatra.

Ámulva-bámulva néztem a kikeresztelkedett csángó legényt. Épp olyan fehérharisnyás, zekés, báránybőrkuccsmás legény volt, mint a többi; épp úgy csángó arca volt, mint a többinek; minden szava, mondása, szintiszta csángó-székely. Ha eddig nem tudtam, most színről színre láttam, mi az a *faji beolvadás*. De még csak egy esztendeje mult a lelkeket felkavaró tisztaeszlári pernek, s apró epizódokat irván a Budapesti Hirlapnak az indulás napjáról, az utolsó pillanat epizódjának ezt a megnyugtató címet adtam:

-20-

Hozunk egy zsidót is,
- *de kikeresztelkedve.*

*

Hegyen-völgyön lakodalom: Kárpátoktól az Aldunáig tenger nép várja csángó testvéreinket minden állomáson. Tenger nép - tyukkal, kaláccsal. Honszerző Árpádot csak sóval és kenyérral fogadták a meghódolt népek, a hazavándorlókat tejbe-vajba fürösztik. Legenyemihályi az első állomás: hajnalban érünk oda. Már este kigyülekezik uri rend és közrend, áttáncolják az éjszakát, bortól és örömtől mámorosan ölelik keblükre a „testünkből való testet, a csontünkből való csontot, a vérünkből való vért”. Az egy-kétperces megállásokból 20-30 percek lesznek, nem eresztik tovább a vonatot, amíg lelkes dikciókban ki nem öntötték szivük nagy örömét s fel nem dobálták a kocsiba a taligakerék-kenyereket, a patyolatfehér kalácsokat, szalonnát, sonkát, töltött

tyukot, ropogós-pirosra sült malacot – s a jó Isten tudja, még mit. De a mi kocsinkra senki sem gondol: magától értetődő, hogy tele van az minden jóval, s a magyar határtól Nyiregyházáig a csángóvezér meg adjutánsai egy falat nem sok, annyihoz sem jutnak. Este ettünk utoljára, valamelyik galíciai állomáson: a lengyel testvérek traktáltak meg ott. A tokaji állomáson Tokaj legdrágább kincsével kedveskedik a szónok: ezüsttálcán nyujt át a hercegnek egy pohár bort. Jó volna lenyomtatni egy falat kenyérrel, ám ez rontaná a pillanat ünnepeességét, s a jó herceg fanyar mosollyal telepedik vissza adjutánsai közé. Kéket-zöldet lát a vezér szeme is, az adjutánsoké is. Végre beszuszog vonatunk a nyiregyházi állomásra: ott nemcsak dikcióval, de nagyuri ebéddel is fogadnak Szabolcs vezér ivadékai; estére Debrecen vár – nem kell éhen halnunk a hazáért. Szolnokon hajóra telepítjük testvéreinket: mind fáradtak, kimerültek vagyunk, isteni érzés a csendesen, lágyan ringató hajón megpihenni a gyötrelmes dinom-dánom után. Fülelem úgy megtelt Legenyemihályitól Szolnokig dikcióval, szüntelen hömpölygő e-éljen – e-él-jen zugásával, bugásával, hogy ezt a zugást-bugást hallom szendergés közben is. Este köt ki Szeged mellett a hajó. Szőke Tisza partja nappali világosságban ragyog, az alig három esztendeje romokban hevert város diszbe öltözött: zászlók lengenek a frissen épült palotákon, gyertyák lobognak az ablakokban – „Szeged már szebb, mint volt”. Önkéntelen elmosolyodom a királyi mondáson: „Szeged szebb lesz, mint volt”. Ennek a mondásnak akkoriban az egész nemzet tapsolt, talán sokan sirtak is örömben, mint a negyvenes években a tekintetes „karok és rendek”, amikor V. Ferdinánd néhány keservesen bemagolt magyar szót eldadogott. Igen, Ferenc József ellátogatott a romjaiban heverő Szegedre, nézte, nézte, hosszan nézte a szörnyű pusztulást, a szemfüles ujságírók meg izgatottan lesték, vajjon mit mond a király. De a király hallgatott. A király nem mondott semmit.

-21-

- Már pedig – izgultak a Pestre visszatérő ujságírók – a királynak kellett volna valamit mondania. A nemzet lélekzetvisszafojtva várja: mit mondott a király. Nem mondott semmit? Majd mondatunk vele mi!

Egész uton azon tanakodtak: mit adjanak a király szájába. Egyik egyet, másik mást javasolt, végezetül megállapodtak ebben: Szeged szebb lesz, mint volt. Egy fürge eszü s fürge járásu, apró ember fejében született a királyi mondás, méltó egy király lelkéhez: Sasvári Árminé a fej. Nem az első kegyes hazugság ez a magyar nemzet történetében, nem az első altató, bolondító szer, amivel a hiszékeny magyart áztatgaták, bolondítgaták...

Az Olvasókönyvek szerkesztői a Szegedről szóló olvasmányba hűségesen beletoldják a királyi mondást. Hiszen királynak – királyi, de egy kis fürge zsidó ujságíró a gazdája – deleatur!

Nem tudom, milyen volt Szeged az árviz előtt, milyen az árviz idején, most csakugyan szép volt, szebbnél is szebb. Szeged falai közt találtam a legmelegebb magyar sziveket, – ó, és Szeged porában játszadozott az az aranyszőke haju leányka, kinek életem legszebb álmát s mind e mai napig legszebb valóságát köszönhetém...

-22-

...Már nem tudom, melyik nagy szálló termében, terített asztalok várnak. Végeláthatatlan hosszú asztalok. Elől megy a herceg, karján a felesége, aki Debrecenig ment szerette párja elé – utána az adjutánsok. Egyszerre csak átölel egy természetes civa, jobbról-balról megcsókol: lelköm csángóm, édös csángóm! – s egy ezüst forintost nyom a markomba.

- Ó, ó, köszönöm, kedves néni, de van nálam szegényebb csángó is, mondom megindultan, s mindjárt tovább is adom az ajándékot egy igazi csángónak.

Csizmásan, báránybőr-kucsomásan jöttem el Bukovinából – így értem Szegedre: ez a báránybőr-kucsma szerezte meg nekem az első meleg szót, az első meleg csókot, – ó de szép, ó de meleg szivü város ez a Szeged!

Nem, nem tudom, milyen volt Szeged az árviz előtt, milyen az árviz idején, de nekem ma szebb, mint valaha lehetett. Isten áldjon, csángó testvérek! Már nálam nélkül is eltaláltok az Aldunára. Vissza, vissza Pestre!

Meg kell tudnom: igazat jelent-e a husvéthajnali álom.

MÁSODIK FEJEZET.

-23-

Ebben szó lesz ifju óriásokról, egy rövid, de igen szép meséről, ezzel kapcsolatosan a fészekrakásról.

A Ferencrendiek bazárában van egy vendéglő: annak különszobájában vacsorázik minden hétfő estéjén egy héttagu társaság. Csupa ifju óriások, a legidősebb köztük harminc év körül jár: *Keszler* József, a *Nemzet* szellemes, éles tollu szinikritikusa, aki röviden Keszi-nek neveztetik. Fekete haja, szakálla göndör; ha Székelyországban találkozom vele, örménynek nézem, nem zsidónak. De a Csalányi-vendéglő különszobájában, a Kammon-kávéház különasztalánál látom őt és élvezem estéről-estére elméjének sziporkázását, csodálom a vitatkozásban legyőzhetetlenségét: már van annyi fajismeretem, hogy csak zsidófajtájú embernek vált ily hirtelen, villámfényszerűen az esze.

A társaság többi tagja 22-24 év körül járó; négy közülök most bontogatja szárnyát mint szépíró: *Ambrus* Zoltán, *Kozma* Andor, *Rákosi* Viktor, s e könyvnek írója. Marad még kettő: *Heltai* Ferenc és *Darvai* Fülöp. Amaz a *Nemzet* közgazdasági rovatának vezetője, emez ugyane lapnak zenei kritikusa. S mert ma a kíváncsiság gócpontjában horgaskodik a? – ki mely felekezethez

tartozik, ime: Ambrus Zoltán és Rákosi Viktor keresztény-katolikus, Kozma Andor s én keresztény-református; az élő öreg Keszler, a néhai Heltai és Darvai helyett bocsánatot kell kérnem: ők – izraeliták. Bár a t és a ty által kettészakítva, többségben vagyunk mi fajmagyarok, de ha igaz, hogy Szent László király tul a Dunáról telepíté a székelyeket a keleti határra, valamikor egy földön éltek s egy hitet vallottak a négy ifju óriás ősei: Rákosi és Kozma túladataiak.

-24-

A tiszaezlári vérvád pere nem bontja meg a héttagu társaságot. Mintha valahol az északi sark körül folya a nagy per, a társaság mint társaság nem vesz róla tudomást. Nincs köztünk ok az irigykedésre: voltaképpen mind más-más területen szántunk. Rákosi Viktorról azt hisszük, egész életére Sipulusz marad, aki még a halálos ágyán is kacagtatja majd a nyájas olvasót. A pufók, gyermekarcu Kozma Andor, akit az öreg Keszi „majdnem Bandi“-nak keresztelt el, a *Borsszem Jankó* vezérverseit írja, s annyira kötött formában nyilatkozik meg a talentuma, hogy nincs benne kétség: mint versköltő szerez kevés pénzt és sok babért. Ambrus Zoltán 17 éves korában lép föl, mint a Fővárosi Lapok kritikusa, csak később mutatja meg, hogy nagy ő szépirónak is, kritikusként is: tán máig sem dőlt el, melyiknek nagyobb. Spektátor név alá rejtőzik, s egyszerűen Speki-nek szólíttatik. Én magam hiába Székely Huszároskodom, Sipulusz rám ragasztja a Zeke nevet s szűk baráti körben az is maradok halálig. Az irodalom melyik dűlőjére terelődöm, magam is csak haloványan sejtem. Már sajtó alatt a Székely Tündérország, Rákosi Jenő írja elébe a lelkes bemutatót: valószínű, hogy az én mesemondó népem s ennek földje lesz az én mezőm; sőt az is valószínű, hogy hazám ifjuságának irom majd könyveim javát.

Az öreg Keszler – kritikus elme, a szépirodalom mezejére nem kívánczik. Heltai Ferenc oly messze van a szépirodalomtól, mint Makó Jeruzsálemtől. Ő a társaság legmegfontoltabb, legrealisabb gondolkozásu tagja, igazában az egyetlen. A szentesi tagbaszakadt, piros arcu zsidó fiu az alföldi ember epikus nyugalomával beszél és végzi az ő dolgát, egyengeti a maga ösvényét: tisztában vagyunk azzal, hogy a társaságból egyedül ő lesz gazdag ember. Talán még Darvai, aki zenekritikusból ügyvéd lesz nemsokára...

Mondanom se kell, hogy maga-magában mind a hét ifju igen fényes jövődőt jósol magának, mind palotában fog lakni, a saját palotájában, mert százezer forinton alul egy sem fog megházasodni. Természetesen, kacagva jövődőlnek a palotát is, a százezer forintos hozományt is. Ezzel az erővel megállapodhatnak vala egy millióban is, hiszen a társaság három tagjáról már kippattant a titok, hogy igen-igen szegény lesz a feleségük. És ki fog pattanni a többiről is.

-25-

Heltai Ferencnek jut valamennyi közt a legszegényebb leány. Csudaszép németországi leány az ő menyasszonya, evangélikus vallásu, de vőlegénye kedvéért áttér a zsidó hitre: ez a hozománya. A vőlegény apja közepes módu, sokgyermekes apa: elég szegényesen kezdi házaséletét az ifju pár, de tiz esztendő sem telik belé, saját palotájukban laknak, saját fogatukon kocsikáznak. Ugy látszik, mégis volt bennünk valami a költőből: látnoki szemünk Heltai jövőjét helyesen látta meg...

*

Van az istenkének egy fanyelű bicskája. Istenke a fanyelű bicskával kettépattant egy mogyorócskát. Mogyorócskának két héjacskája szertesét kavargog a levegőégben, hol gyenge szellő, hol vad vihar kapja szárnyára, messzi, messzi sodródik egymástól mogyorócskának két héjacskája, de Isten megelégteli istenke tréfáját, mogyorócskának két héjacskája végül is újra találkozik s egyszerre, együtt koppannak a földre.

A keleti határról fölkerekedik egy gyermekifju, kavargog a levegőégben, mint a mesebeli mogyorócska héjacskája, vissza-visszadobja a szél oda, ahonnét elindult, az édes anyaföldre, már-már behull egy sirgödörbe, de a szél hirtelen-váratlan szárnyára kapja s ismét az ország szívében ejti le. Ugyanazon esztendőben, amelyben a keleti határ felől kavargott a levegőégben mogyorócska egyik héjacskája, kavargog a másik Délről Észak felé – egyszerre koppannak az ország szívének földjére. Millió meg millió mogyoróhéj kavargog a levegőégben, a nagy összevissza kavarodásban számtalanszor összeütődnek más-más mogyorócskának a héjacskái, de mire földre érnek, ki-ki párjára talál. Így akarja ezt Istennek mindenhatósága: akik együtt indultak az égből, azoknak a földön találkozniok kell. Ott, azon a helyen, amelyet számunkra Isten kiszemelt. A kisbaconi fiunak s a szegedi leánykának az ország szívében kellett találkozniok.

-26-

*

A Rákóczi-utnak még Kerepesi-ut volt a neve. Sok-sok viznek kell még a Tiszán, Dunán lefolynia, míg a nagy fejedelem hamvainak hazaszállításába az öreg király beletörődik s a Kerepesi-ut Rákóczi-uttá halhatatlanodik. Itt, a Kerepesi-uton huzódik meg egy gyászruhás asszony: kinéz az uccára nyíló ajtón, a Kerepesi-ut legszomorubb házán pihen meg a szeme – a sárgafalu Rókus-kórház ez. Mert uccára nyílik az ajtó, nyilvánvaló, hogy bolt van mögötte. Hajósgazda volt az ura s miként a fuvarosok ezreit tette tönkre a „ló nélkül járó vasszekér“, a hajósgazdát a gőzhajó verte hullám azonképpen sodorta el. Nemcsak elsodorta, el is temette. Özvegyasszony, nyolc gyermek, – mit kezdjenek a hajótöröttek? Jómód után szegénységbe törődni ott, ahol százan, ezren ismerik – lehet-e? Száz emberre, aki örvend a hajótörésen, egy ha esik, kinek a részvéte szivből fakad, de talán éppen ez az, amit elbirni még nehezebb, mint a kárörvendezést. Higgyétek el nekem, nem volt gyöngéd lelkü ember, aki az első részvét-levelet megírta. Az igazi gyöngédség; némán haladni el az előtt, akinek gyásza van.

Részvét és káröröm elől Pestre menekül a hajótörött család, az özvegy „kijár“ egy lutris-boltot, mely egyben trafik is. Ő szolgálja ki reggel 6 órától estig a dohányos embereket, leánya, az az

aranyszőke haju leányka írja a lutricédulákat. Kofák, cselédek, mesterlegények a szerencsepróbálók zöme, de meg-megpróbálják urak is: szegény urak - hátha megütik a nagy lutrit, s gazdag emberek, hátha még gazdagabbá teszi a szerencse. Az aranyhaju szőke leány írja, írja a számokat s szünet idején, - mert itt is van szünet, nemcsak a bálokon - himzőráamája fölél hajlik, virágokat himez, - nem magának himezi.

A bolthoz közel a népszínház, ide kapnak a színészek, benyit egyszer Rákosi Jenő is s e naptól kezdve itt veszi a virsziniáit. Napról-napra tovább marad a kis boltban, melegszívű barátja lesz a hajótörött családnak. Itt hallja az első véleményt a Budapesti Hirlap aznapi számáról, ebből vita támad, - hisz éppen ez kell Rákosi Jenőnek. Ketten vívják a csatát: az erős fegyverzetű vitéz s egy gyöngé, törekeny leány. A „bús székely“ némán hallgatja a szócsatát, meg-megdobban a szive, ha az aranyszőke haju leány hirtelen-váratlan vissza-visszavág. Gyönyörű csaták ezek, itt egyik fél sem kap sebet, s nagy az erősebb öröme: ő ismét „fölfedezett“ valakit...

Sipulusz „vezet be“ a kis boltba, mely csak félig bolt, - félig kaszinó. Írók és színészek kis kaszinója. A bemutatkozás fényesen sikerül: kérek néhány cigarettát, rágyujtok egyre, aztán a másodikra, a harmadikra - hopp! be kell mennünk a redakcióba, - ott jut eszembe, hogy a cigarettákért nem fizettem. Nem baj, pompás alkalom a másnapi látogatásra, bocsánatkérésre, egy kis ibolyabokréta átnyújtása mellett. És telnek, mulnak a hónapok, esztendőre esztendő fordul, s egyszer csak eldadogom: kisasszony, a csángók földjén, husvét hajnalán, gyönyörű álmot láttam. Virágos almafa tövében szenderegtem, s maga égőpiros rózsát ejtett a mellemre. Reám mosolygott. - Igazat jelent-e az álmom?

- Igazat.

- Mária; én nem kívánom, hogy érettem elhagyja a hitét. De - igen, a főrendiházban - a polgári házasságot - - leszavazták...

- Tudom.

- Meg tud-e válni érettem a hitétől?

- Meg.

*

Hát csak szálljatok tengerre, ifju párok, etessétek a velencei Márkus-tér galambjait, minket az édes anyaföld felé röpit a gyorsvonat. Három esztendeje várakozik, epekedik ott két öreg ember, a tékozló fiunak csak leveleit látják, olvassák, őt magát nem látják. Talán mégis jobb lesz, ha *akkor* itthon marasztjuk, - keseregnék szegények. Oly üres a ház! De már vágat a gyorsvonat, oly sebesen vágat, mintha lelke volna. Mintha tudná, hogy ezt a két gyermeket éjjel-nappal várja, sóhajtozza két öreg ember. Már Olt vize partján vágat a gőzparipa, lombos erdő szegi kanyargó partját az Oltnak, még egy merész kanyarodás: elénk tárul erdőzugásos, vadgalambszólásos, szép Erdővidék. Az én hazám! Az én édes anyaföldem!

- Ugy-e, szép?

- Ó de szép!

- Nézd, nézd, látod azt a hegykoszorut?

- Látom, látom.

- Ugy-e gyönyörű koszoruja van az én falumnak?

- Be gyönyörű!

Gábor bácsi vár az állomáson.

- Hogy vannak az öregek?

- Jól, igen jól. Egy hét óta folyton nyitva a nagykapu. Mindegyre kimennek a kapu elé, ott tipegnek-topognak, hátha hiradás nélkül jőtek.

- Ó, Istenem!

- Belenyugodott-e már édesapám, hogy nem lettem tanár?

- Bele.

- Rendesen kapja-e az ujságot?

- Rendesen. Csak az búsitja, hátha pénzedbe kerül...

- Édes jó apám!

Ihol, az öreg postamester, ott áll a nyitott ablakban, mintha édes fia volnék, oly nagy szeretettel mosolyog, integet felénk. Hálás szívvél köszönetek fel a derék öreghez s szeretném felkiabálni hozzá: Köszönöm, Gergely bácsi, köszönöm, hogy *azt a levelet* nem az édesapámnak adta át. Önkéntelen megragadom a feleségem kezét.

- Jól megnézted ezt az öreg embert?

- Megnéztem, meg. Csupa jószág, nemesség az arca.

- Ne felejtse el ezt az arcot. Nagy része van abban, hogy most a kezemet foghatom.

-?

- Majd elmondom a történetét otthon.

Otthon, otthon. Hiába raktam fészket az ország szívében, a szülei ház az - otthon. Ide mindig hazajövök, oda - visszamegyek.

- Nézd, nézd, ott állnak a kapu előtt! Látod, mint integetnek felénk!

- Látom, látom!

- Nézd, nézd, még áll a galambbúgos kapu! Tudod-e, mi van vésvé rá? Áldás a bemenőknek - Béke a kimenőknek!

- Ó be szép mondás!

Már ott áll a kocsis az ősi ház előtt. Édesapám két erős karjával leöleli a menyemasszonyt. Szóval is elrebegi: Isten hozta nálunk, menyemasszony!

- Édes leányom! - öleli, csókolja menyemasszonyt az édesanyám.

Első eset, hogy utolsónak kerül a sor reám. S ez most nekem olyan jól esik.

Kézen fogja menyemasszonyt a két öreg ember, úgy vezetik be a „nagy ház”-ba: ez a mi fészünk. A kis kertre nyíló ablakon behajlik a mályvavirág. Ablak alatt egy kis pamlag: házi gyapjuszövet a takarója. Szoba közepén az asztal: ötven esztendeje festették feketére s színét máig sem vesztette el. Ötvenesztendő a háromfiókos ruhás láda is: András nagyapó verte rá a réz karikákat, a réz rózsákat s meg is jövendölte, hogy: hej, ezeket a karikákat majd sok gyermek fogja megzörgetni!

Az asztalon virágdiszes székely kancsó: bokréta benne.

- Be szép virágok! Ugy-e, édesanyám szedte?

- Én szedtem, édes leányom, én. Ugy féltem, hátha nem tetszenek. De már látom, hogy maga, lelkem, nem kényeskedő, - ugy-e, jól látom?

- Be jó szeme van, édesanyám! Nézze, még csak gyűrű sincs más az ujján, csak a karikagyűrű.

- Ó de jó, ó de jó, - örvendez az öreg asszony. - Sokat tépelődünk édesapáddal, vajjon nem kényeskedő, nem cifrálkodó-e a feleséged. S mit sirtam én, hátha el sem hozod a mi egyszerű házukba!

- Szegény leány vagyok én, édesanyám!

- Ó, hála a jó Istennek! Mert, lelkem, itt mind azt hirelték, hogy a maga édesapja számát sem tudja a pénzinek.

- Kis lány voltam, amikor meghalt az édesapám.

- Özvegy asszony, nyolc gyermek, - írta a fiam. Olyan szépen megírta. Mondtam is én a hirelőknek: nem bánom én, akár gazdag, akár szegény, csak a fiamat szeresse. Ugy-e, lelkem, szereti?

- Másként nem volnék itt, édesanyám!

- Ugy, lelkem, ugy! Istenem, Istenem, mit sóhajtoztam, mért nincs szárnyam! Volna szárnyam, titkon Pestre repültem volna. Csak annyi időre, hogy lássam, amikor a pap elé állnak...

Hallgatott eddig az édesapám, most ő is megszólalt az ő kedves, enyelgő hangján:

- Jó, jó, - mondtam én édesanyátnak, - hát csak repüljön, nanyó, repüljön, de meglássa, hogy elvész majd abban a mahomet-nagy városban, s ki főz akkor nekem ebédet, vacsorát?

- Mindig így szokott tréfálni nagyapó, - magyarázza édesanyám a menyemasszonynak.

Most hallom először, hogy édesapám nanyónak szólítja édesanyámat, ő meg nagyapónak édesapámat. S hogy mindketten magázzák egymást. Hiszen, megszolgálták a nagyapó s a nanyó nevezetét: már tizenkét unoka szólítja őket így: nagyapám uram, nagyanyámasszony. Így, így: nagyapám uram, nagyanyámasszony. Szívem felvidul, amikor jönnek az unokák s hallom gyermekkorom kedves emlékü megszólításait: Jó napot adjon Isten, nagyapám uram s nagyanyámasszony! Hogy vannak, hogy szógál az egészségik? Így, így: *ik*. Sem *ük*, sem *ök*.

Ezt a kitérést úgy vegyék, hogy ezalatt egyről-másról elbeszélgetünk, aztán nagyapó szép gyöngén megfogja nanyó kezét: jöjjön, nanyó, jöjjön, ne alkalmatlankodjunk az éfiaknak - s csöndesen, lassan, szinte lábujjhegyen mennek ki. Összenéznek az „éfiak”, mindkettőnek egy a gondolatja: csak öreg emberpár lelkében fejlődhetik ennyire finommá a gyöngédség egymás, a figyelmetesség mások iránt...

Hetven esztendő az édesapám, a falu összes gyermekeinek „Huszár nagyapó”-ja, de csak egy tekintet még nem görnyedő, öles alakjára: nem kell jövendőmondónak lenned, hogy még husz esztendőt jövendölj neki. Tizenöt esztendő fickó legény volt, amikor megfogta az ekeszarvát, ötvenöt esztendeje már, hogy fogja - nem tud megválni tőle. Kezét-lábát összekalácsolhatná,

naphosszat olvasgathatná a fia küldte újságokat, „regéket“ (ő neki halálig rege marad a regény), de ma is csak az esős napok az ő olvasónapjai, a téli esték az ő olvasó estéi. Ama kicsi álló lámpa mellett olvasgat, amely elsőnek világított a kis faluban. Meglátjátok, halálig hü marad a lámpácskához nagyapó is, nagyanyó is: gyenge fénye éppen eleget világít kettejüknek. Igaz, már bucsuzkodik az erdtől, mert „kezdenek nőni“ a hegyek. De a földtől, a buzatermő földtől bucsuzni képtelen: halálig tartó halálos szerelme néki a föld, az édes anyaföld. Az ő földjébe cselédember még nem hintett magot; földjeinek javarészét mindig maga szántotta, maga szántja ma is. Az ő szántásában „vétket“ nem találsz. Barázdáról barázdára megmázsálhatnád a földet, mi egymásra simul. Ebből a szántásból ki kell a buzaszemnek kelnie, s nem is kel egyéb, csak buzaszem. Az ő vetése nem virágos, nem konkolyos, az ő földjében a buza egyedül virágzik.

Hiába tagadná, egy kicsit már fájogat a dereka, ideje volna, hogy bucsuzzék a mezőtől is, de, meglátjátok, tiz esztendő is beletelik még, amíg ez a szomorú, ez a fájdalmas, ez a minden jó szívet megindító bucsuzás elkövetkezik. Amikor nagyapó cselédszántotta-vetette kenyérre szorul...

Öreg pár, ifjú pár, együtt mennek a kertbe: nagyapám korabeli alma-, körte-, szilvafák a kertben, itt-ott moskotár- és perpenca-szilvafák ifjú hajtásai. Ezeknek magvait Isten ülteté a föld kebelébe.

- Oh Istenem, mikor dőlt ki ez a fa? Ugy-e, ezt még István nagyapó ülteté?

- A legkedvesebb fája volt, - mondja nagyapó s könny csillan szemében.

Közelebről nézem, vizsgálom a fát. Korhadó töve megroppant, a faóriás elterült, de egy csonka ága belefuródott az édes anyaföldbe: úgy fekszik István nagyapó fája, mint harctéren a sebesült katona: fél karjával fentartja magát, teste nem érinti a földet - nem akar meghalni, nem!

- Még most is terem almát! - csudálkozik a pesti menyemasszony.

- Három esztendeje fekszik így, három tavaszon levedezett ki, - mondja nagyapó. - Nemcsak kilevedezett, virágzott is, virágjának gyümölcse is lett - áldott legyen Istennek szent neve.

Megindult szívvvel megyünk tovább, meg-megállunk minden fa mellett: pesti menyemasszonynak sorba bemutatjuk őket. - Vajjon ki lehet ez az aranyzóka haju „asszonyszemély“, mondanák a fák, ha szólni tudnának. Ők eddig csupa fekete haju asszonyszemélyt láttak - vaj' ki lehet, merre van hazája?

Kert közepén áll a bartamisz körtefa: vastag derekát nincs az a két kar, mely átölelje. Nagyapóval egymagas a dereka, innen indulnak ki izmos ágai, s mintha emberi kéz mesterkedte volna kerekre a koronáját - nem, nem, ily szépet, ily mesterit csak Isten keze alkotott.

- Mi kár, hogy csak szeptemberre érik a körtéje, most nagyapó megrázná, s hullának róla a szép sárga körték!

- Ezt a fát megrázná? - kételkedik a pesti asszony.

- Tavaly még megráztam, - mondja nagyapó, s im, egyszerre csak megragadja egy vastag ág tövét, a faóriás megrázkódik s néhány zöld körte lehull.

Próbálom én is, de kudarcot vall az erőm. Még mindig nagyapó az erősebb.

- Ez a fa az én legkedvesebb fám, - mondom Máriának. - Szeptemberre érik a körtéje, s reggel, amikor indulóban voltam a kollegiumba, édesapám egy tarisznyára valót rázott nekem. Tiz esztendőnek tiz szeptemberre: ennyiszor rázza meg édes apám a fát nekem. Egyedül nekem. Így volt-e, édesapám?

- Így volt, így. Nem tagadom.

- Ez a zsiros almafa. Ennek az almájától illatos a tulipános láda. Télen, nyáron, mindég illatos. Ennek az illata kísért engem, bármerre menjek. Halálig kísérni fog.

- Hát ez a fa miféle fa? Kicsiny maradt, pedig öregnek látszik?

- Ez az én édesanyám fája, - mondja nagyapó. - Kicsiny növésű volt édesanyámasszony, ezért szerette. Nannyó fája: ez a neve. Írós alma terem rajta. Most is van rajta néhány. Ugy szemlélem, kidől ez is nemsokára, mint ahogy kidőlt az édesapám fája. Szerre-szerre mink is mind kidőlünk...

De mintha megbánná a nem ifjú párnak való bús szavakat, hirtelen fordulattal a rozsaléró almafára mutat: Ezt én ültettem, ez még fiatal fa: negyven esztendőnél alig idősebb. „Fiatal“ ez az „édes“ almafa is. Egyidős vele a „fótos“ is. S mindjárt meg is rázza a rozsalérót, utána az édest, a fótost, hull az alma, ki a földre, ki a fejünkre, nagyokat nevetve szedjük szaporán, gyermekmódjára rágicsáljuk - ó de édes, ó de jó!

Minden édes, minden jó most nekünk.

Kikerülünk a gyümölcsösből - itt kezdődik a kaszáló kert: már nő a sarju, s nyílnak, nyiladoznak az őszi virágok. A kert szélén folydogál a Macskás-patak, tulsó partján egy kis rét, lankás hegyoldal emelkedik föléje: olyan hosszú, mint a falu. Egykor a Benedek nemzetségé ez a hegyoldal, javarésze még a mienk, de sok darabja elszlott erre-arra, oldalágra...

Nézem, hosszan nézem a kaszáló kertet, a lankás hegyoldalt.

„Paradicsommá varázsolnám ezt a kertet. Tele ültetném fákkal, bokrokkal. A közepére házat építenék. Tele ültetném a hegyoldalt is gyümölcsfával. Ott, ahol meredeknek ágaskodik a hegy, csupa erdei fát ültetnék. Erdő volt itt valaha, újra feltámasztanám az erdőt... vége, vége. Őseim földjét eltékoztam – későn született a szép gondolat, későn“...

- Hát ez az a Macskás-patak, – rezzent föl Mária. – Idáig bujdosnál gyermekkorodban?

- Ó, ó, – nevet nanyó – ugyan bizony, még ezt is elbeszélte?

- No, – mondja nagyapó, – sokat neveltünk akkoriban ezen a bujdosáson. Négy-öt főtt pityókát zsebre tett, egy urusságos éveget vízzel megtöltött – így indult „őkeme“ Móduvába. Így volt-e?

- Egészen így volt, édesapám.

- Hát az igaz-e, nanyó, hogy maga messziről kísérte s leste egy fa megül, vajjon hová, merre bujdosik a fia?

- Igaz, igaz, – vallja be nanyó. – Láttam, hogy leül a patak mellé, ott sirt, sirdogált magában, aztán egyszerre csak kivett a zsebéből egy pityókát, nézte – s megette. Bizony, sorra megette mind. Akkor a szájacskájához nyomta az éveget s megitta a vizet. Még egy kicsit ült, üldögélt, aztán felkelt, szipogva-szepegve elindult hazafelé.

- Maga pedig, – folytatta nagyapó, – ellillant a kertből, tett-vett a házban, mintha semmi sem történt volna. Így volt-e?

- Így volt, így, nem tagadom.

- Így volt, így, nem tagadom, – mondom én – majd egyszer tán meg is írom.

- Ó, ó, – ütődik meg nanyó, – ezt a semmiséget csak nem írod meg, fiam?

- *Semmibbet* is megírnak ők, – koppant a szeg fejére nagyapó.

- Igaza van, nagyapó, igaza, – helyesel a menyemasszony.

- No, ugy-e?

...Most, hogy e kép megelevenül a lelkemben, kérdem, amit akkor elfeledtem kérdeni: Lehetséges-e, hogy ez a nyájas idill valaha drámává, lélekrendítő drámává zordonuljon!? Hogy nekem valaha bujdosnom, igazán bujdosnom kelljen?! Csak ezt a nyájas idillt látom akkor, s amíg megyünk, mendegélünk a kertben, újra meg újra visszatér a „szép gondolat“: mivé varázsolnám én ezt a kertet, ezt a hegyoldalt! Hiába hessegetem el a „szép gondolatot“ – makacsul visszatér. – Megaranyoznám e két öreg ember életének alkonyát – késő, késő! Vajjon késő-e? Mi vagyok én voltaképpen? Kivándorló vagyok, mint azok a véreim, akik szerencsájukat Romániában meg Amerikában keresik, s ha szerencsájüket megtalálták, arannyal megterhelten jönnek vissza, földet vesznek, házat építenek. Igen, igen, kivándorló vagyok én, s ha rám mosolyog szerencsém csillaga, hazajövök, haza. Talán még életben találok öreg szüleimet; szemük láttára váltom vissza az eltékoztolt földet, építem a házat, ültetem a fákat, asztalomhoz ültetem, dédelgetem őket. Egyik kezemben ekeszarva, másik kezemben toll – ennél szebb élet képzelhető-e?

Tetten érem magamat, hogy a föld szerelmese vagyok én is, mint az apám, a nagyapám, az ükapám. Hiába mondta édes apám, hogy bársonnyá finomult a zeke – csak a színe bársony, zeke az valójában – már visszasír a szívem a földhöz, a véres verejtékkel áztatott édes anyaföldhöz. Ifju vagyok még, most kezdem az életet, s már rajzolgatom a képét annak a szép öregségnek, amely hasonlatos lesz e két öreg emberéhez...

- Min gondolkozol?

- Nem gondolkozom, álmodom. Majd elmondom, ha ketten leszünk.

*

Kettesben járjuk be a rétet, a mezőt, bekanditunk az erdőbe is. A réten már nő a sarju: minden hajításra hol keskeny, hol széles darab, az enyém – volt. A buzahatárban most aratnak, bolyongunk a mezei utakon, itt-ott utat rövidítünk, szép gyöngén félrehajtogatjuk a rozsvetés érett kalászeit: valóságban élvezzük a gyönyörűséget – „a rozson át“. De réten is, buzahatárban is fel-felsír a szívem: ime, ez a föld is az enyém – volt! Mért hogy nem lehet enyém a föld is, a rétet is, az erdő is és – Ó is?

Jobbra-balra köszöngetünk, a buzának hajlott asszonyok, leányok kiegyenesednek, hosszan utánunk néznek, bizonyosan irigykedve is egy kicsit; lám, de jó nekik, sétálnak, sétálnak, mi meg reggeltől estig görnyedünk. Igazuk van: ők csakugyan görnyednek reggeltől estig, mi meg sétálunk, sétálunk... No, – vigasztalom magamban őket, – ne irigyeljete, majd görnyedezek én is, sokat, igen sokat, késő éjszakákon is, míg a földjeimet visszaváltom. Vissza, vissza, ha belepusztulok is!

Meredek hegyoldalon megyünk ki, hegy tetején fensik, a fensikon buzatenger. Ez ama bizonyos „Nagyföld“, a Benedek-Huszár-nemzetség ősi földje.

- Ha nem tudod, mit dolgozzál, eredj ki a Nagyföldre, onnét látod a nagybaconi, a bodosi, a bibarcfalvi határt. Nézd meg, mit dolgoznak az emberek s tedd azt te is.

István nagyapó mondta ezt a fiának, az én édesapámnak. Ennek a földnek is enyém volt a fele.

Most Gábor bácsiék aratnak itt. Hosszu sorban vágják sarlóval a buzát, asszonyok, leányok, legények. Megállunk, beszédbe elegyedünk, szóból szó kerekedik, egyszer csak kérdi egy öreg asszony: - Ugyan bizony, instálom, tud-e még aratni? Nem felejtette-é el?

- Dehogyan felejtetem. Nem lehet azt elfelejteni. Adja csak ide a „sorróját“.

Igy mondom: „sorró“. Lám, azt sem feledtem el, hogy itt a sarló - sorró.

- Hát arra emlékszik-e, instállom, amikor a sorrócskájával elvágta a kicsi ujját?

- Emlékszem, emlékszem, hogyan emlékezném! - S mutatom balkezem kisujján a forradás vékony vonalát.

- Hát arra emlékszik-e, ki kötötte bé?

- Hogyan emlékezném. Fiatal leány volt, Bakó Trézsi a neve.

- Ó, istenem, én vagyok az a Bakó Trézsi! Ugy-e, megöregedtem, instálom?

- Egy kicsit, egy kicsit. A sok gyermek, ugy-e?

- Az, instálom, az, s a nyomoruság...

Az, az, a sok gyermek s a nyomoruság: e kettő véniti időnek előtte a falusi asszonyt. A nyomoruságba a szakadatlan, nehéz munkát is értsd bele.

-37-

Elveszem Bakó Trézsitől a sarlót, nekihajlok a buza tövének: minden szem a kezemre tapad. Így tapadt rám ennél sokkal több szem, amikor az apró legényke felállt a szószékre s mindenkinek nagy ámulatára könyörgést, prédikációt elhadart. Akkor nem zavart egy egész gyülekezet szemének rámtapadása, most 10-15 szempár tapad reám, köztük a pesti asszony szeme is: bátortalanul kezdek az aratásnak, vékony markot fogok, nehezen-lassan támad fel munkától elsokott kezem egykori ügyessége - alig vágok egy kévét, nyissz! kicsordul a vér a kisujjamból. A balkezem kisujjából.

- No, Trézsi, megint bekötheti az ujjamat!

- Így tanulják az aratást! - mondják az aratók.

De most nem Trézsi - Mária köti be a gyenge karcólást. S nem csókolhatom meg a kezét, mert rajtunk minden szem...

- Ó lelkem, milyen ügyes a keze! - csudálkozik Trézsi, s csudálkoznak az aratók mind. Nemcsak ezen csudálkoznak, de még azon is, hogy a pesti asszony - magyarul beszél. S milyen szépen beszél. Istenem, mintha itt született volna!

- Lám, mondom magamban, - de messze van még az én falumtól az ország - szive!

Sokáig mulatunk az egyszerű lelkek csudálkozásán, úgy el lehet ezen évdni: Hát csakugyan maga is tud magyarul? Ó, ó, ki hitte volna!

*

Vasárnapra virradunk, megkondul a nagy harang, szívem nagyot dobban, - a harang kongásával együtt dobog. Így dobogott ama husvét reggelén is, amikor Isten fiával én is feltámadék. Készülődünk Isten házába: öreg pár, ifju pár. Nannyó kiveszi a fiókos ládából nagybetűs imakönyvet, átadja Máriának; tessék, menyemasszony. Olyan szép imádságok vannak benne. Ó de sokszor elolvastam azt, amelyik az idegenbe szakadt fiuért könyörög! Ugy-e, elolvassa maga is?

-38-

- El, édesanyám, el.

Öreg pár, ifju pár, kéz a kézben, mendegél. Mintha várnák a jövetelünket. A cinteremben álldogálnak a hivek, bár szól már az orgona, Benkő bácsi még mindig érces hangján bele is kezdett a gyülekező énekbe: Im, bėjöttünk nagy örömmel, Felséges Isten!

Megállunk mi is, meg kell állanunk, mert körülfognak öreg rend férfiak, asszonyok, a velem egykorbeliek, igen-igen örvendeznek nekünk s mi is önekik. Ámul-bámul a pesti asszony: hány öregember, hány öregasszony szólit keresztfiamuramnak.

- Hogy van, hogy szógál az egészsége, keresztapámuram, keresztanyámasszony? - kérdezem sorra illendően.

Igen jól esik ezeknek az öreg embereknek, hogy még mindig megbecsülöm őket, - hogyan becsülném? Ezek még a régi jó világból való emberek, megmaradtak egyszerű, tiszta erkölcsökben. Világ pompájára sohasem vágyakodtak s kissé idegenül nézik az éfiakat, akik kezdik elhagyogatni a fehér harisnyát, a posztózekét - bóti ruhával cserélik fel azt. Fiatal asszonyok, leányok lábáról eltűnt a csizma, kivágott cipellőben pipeskednek. Leányok hátához nem simul az egyfonatban leeresztett haj, gazdalányok, szolgálólányok, kontyba kötik a hajukat, sőt egyik-másik arc rózsáját széles florentin-kalap árnyéka haloványítja. Még mindig Brassóba járnak finomságot tanulni a szegény leányok, de egy már Pestet is megjárta - olyan cifra, majd elrepül.

Igen, igen, bejött a lónélküljáró vaskocsi, lónélküljáró vaskocsi hozza a civilizációt; civilizációval egyetemben ősi szokásoknak pusztulását, ősi erkölcsöknek a romlását...

Ugy szeretném, ha legalább még száz esztendeig élnének - keresztapámuramék, keresztanyámasszonyék!

Beülünk nagyapóval a Huszár-nemzetség székibe, nannyó a menyemasszonnal az asszonyok első székibe. Nagyapó a kalapot, ősi szokás szerint, arca elé tartja, így rebegi el: Uram, hallgasd meg könyörgésemet. Bizonyos, hogy reánk gondol. Én is arcom elé tartom a kalapomat; Uram, hallgasd meg könyörgésemet. Én meg szüleimre gondolok. Néhány szál virág nannyó kezében is, a menyemasszony kezében is: e mögé hajolnak. Bizonyos, hogy nannyó is reánk gondol, s Mária az én szüleimre. Érzem, hogy e pillanatban gyökeredzik meg Mária szívében a mi hitünk - kitéphetetlenül. Érzem, hogy amint az ő aranyszőke feje meghajolt a mi Istenünk előtt, úgy fognak majd meghajolni az ő makulátlan lelke előtt mindazok, akik ma még hitetlenül, gyanakodva nézik Izrael népének sarjadékát.

Végigroppen tekintetem a fiatalasszonyok, leányok seregén: Mária köztük a legegyszerűbb. Fülbevalók csillognak itt-ott. Máriának nincs fülbevalója, nem is lesz soha. Máriának csak egy ékszere van: a karikagyűrű, nem is lesz több soha. Máriának a papné székében volna helye s nekem meg ott kellene állanom a szószékben: ó de szép beszédet tudnék mondani! De ha én most ott állnék, Mária nem olvasná az imádságot az idegenbe szakadt fiuért, s az én beszédem sem lenne oly szép, amilyennek e pillanatban gondolom.

- Így van jól, ahogy van, fejezem be a világi gondolatokat s lelkem alázatosan borul le Isten előtt, akié a dicséret, a dicsőség, hogy itt vagyunk mindaketten az ő hajlékában.

*

Mintha temetőbe vinnének, oly keservesen siratnak el az öregek. Ők már hálát adnak az Istennek minden reggelért, melyre felvirradnak. - Sohasem látunk többet, soha!

Futó csillagnak néznek minket, futó csillagnak, mely végig cikázik az égen s eltűnik a végtelenségben. Vigasztaljuk: hazajövünk, haza, - hiszik is, nem is. Néznek, folyton néznek, integetnek utánunk, mignem elnyel a messzeség. Kő ha volna szivünk, megszánná őket, öreg árvagyermeküket. Lám, felneveltek „világ pompájára“, ugyan mi hasznuk, mi örömük benne? semmi haszon, kevés öröm, sovány dicsőség - ez a jutalmuk.

Bizony, mondom, a szántóvető ember áldozza a legnagyobbat, amikor a világnak neveli a fiát.

Bús kedvvel hagyjuk el a falut, a mezőt, - innen-onnan bucsut integetnek felénk: könny homályosítja szememet, nem tudom, kik integetnek, - jó szívek bizonyly. De bekerülünk az erdőbe - s az erdő oly szép! Felvidul a szivünk, Mária szíve repdes, mint a madárka: a Svábhegy, a Zugliget volt eddig az ő erdeje s azokat is oly ritkán láthatá. Itt erdő és erdő, ameddig ellát a szem, azon is messze, messze tul. Szűk erdei lejtőkön ereszkednek le a lovak, majd meredek kapaszkodók ágaskodnak elénk: a pesti asszony ijedten simul hozzám, szemét behunyja - hopp! már a tetőn vagyunk.

Kisbacontól Tusnádig - erdő. Tusnádtól Torjáig erdő. A nagy magyar Alföld végtelen rónasága után a végtelen erdő, a rejtelmes rengeteg. A homokbuckák után az egetverő sziklaóriások. Egyet elhagysz, másik kiált megálljt. Megállasz egyik óriás tarfején, még magasabb óriás mered rád zordonan. - Nos, Mária, tudod-e, az urad mért oly hallgatag?

Mind a szépség, amit látunk, megdöbbenő szép. Alig tágul ki a völgy előtted, s véled, most már kinyílik előtted a végtelen rónaság, komor hegyek szoritják a völgyet szűkre - oly fájdalmas, oly lehangoló ez. De hiába fájdalmas, hiába lehangoló, eredj csak a végtelen rónaságra, mindjárt visszasír a szived e komor hegyek közé. Miért? kérdezed. Nincs erre más felelet: mert itt születted.

- Ugy szeretném, ha megszeretnéd az én hazámat!

- Szeretlek.

- A hazámat is. A szülőföldemet is.

- Szeretlek.

*

Tusnád, Tusnád. Az Olt még havasi patak itt, szilajul rohan lent a hegyszakadéokban, felhallik a csobogása, fenyveserdő halk zugásával összeolvad: lesz belőle andalító melódia. Gála úri nép sétál fenyveskoszoruzta utjain: magyar és oláh úri nép. Oly fiatalok vagyunk, szinte gyermekek, hogy gyanakodva néznek: vajjon nem szőkevények-e? Figura pár vagyunk, az bizonyos, ránk férne még az anyai dédelgetés, de bánjuk is mi, mit gondolnak rólunk: most minden a mienk, Tusnád, Szentannató, mienk az egész világ, bár csak egy kis szobára telik.

Látlak-e még, Tusnád, Szentannató? Soha többet, soha...

Torja. Megyünk a papbácsihoz. A füzfa szegte patak partja most is a korszó: kisasszonyok, urfiak sétálnak rajta, utánunk bámulnak - vajjon rám ismertek-e? A papbácsi ott ül most is a tornácon, előrehajolva, két kezét térde közé szoritva. Mári néni mellette, egy kicsit megfehéredett a hajuk - vajjon Mári néni visszatért-e az Istenhez?

Vissza, vissza. Egy órát sem vagyunk ott, már azt is tudom, ki téríté vissza: egy szetemnyi fiucska a térítő, Mári néni első unokája. S két órája sem vagyunk ott, mindent tudok, ami három esztendő leforgásán megesett. Férfjhez mentek a Kun-, a Pethó-, a Bernárd-, a Márton-leányok, de

újak nőttek helyükbe, – most is 99 leány van Torján. Ez még mindig úr, pedig nincs semmije, az is még mindig úr, pedig annak sincs semmije. Maholnap a nemesek fölé emelkedik a közrend – egyébként a szellérnek, a cselédnek ma is parancsolás a mondás: Jól parancsolja a tekintetes úr, ma csakugyan esső lesz...

Nem, itt a lelkek még nem szabadultak fel... De papbácsi háza ismét meleg, nyájas és derűs. Mely szörnyű vihar rázta meg a házat! Nem történt egyéb: Mária örökre lehunyta szelid, bocsánatkérő kék szemét, s az anya, a papné, megtagadta Istent! S kitört a vihar, esztendő mult esztendő után, tombolt szakadatlan. És ült papbácsi a viharban, két kezét térde közé kulcsolva, alázatosan, béketűrőn meghajolva Isten előtt, nem rendült meg a hite: visszatér Istenhez a boldogtalan asszony.

Visszatért.

Papbácsi kertje ma is oly szép, oly tiszta, mint volt gyermekifjuságom idején. A kerten átkanyargó patak kis hidja újrafestve. Az óriási fűz alatt ott a kis asztalka, melyen szerelem nélkül szerelmi verseket irogattam. A kis kerek tó körül változatlan ifjuságban pompáznak fehér liliomok, vörös liliomok, időtlen-időig fognak élni, virágozni: az ő halhatatlanságuk bizonyos. Tó közepén kicsiny nemzeti zászlót lenget a szellő. Vajjon a zászló élete halhatatlan-e?...

- Ugy-e, szép a papbácsi kertje?

- Ó de szép!

- Szeresse a papbácsit: Isten s szüleim után neki köszönhetem, hogy az vagyok, ami. Ha rossz gondolatok háborgatták lelkemet, mindjárt megjelent szelid arca, rám mosolygott tiszta kék szeme – s a kisértet eltűnt. Szereti?

- Első pillanatban megszerettem.

A nyájas fészekben a kis oldalszoba a mi szobánk. A falon papbácsi és Mária néni életnagyságu képe. Papbácsi térdére fektetve tartja kezében a Szent Bibliát. Szelid szeme a Szent Biblián látszik pihenni, de bármerre fordulsz a kis szobában – kísér komoly, intő tekintete. Félve fogom meg Mária kezét, pedig enyém e kéz. Ez a félelem kísért gyermekifju koromban is, valahányszor a könyvespolcraól egy-egy könyvet levevék. Pedig e polcon tilos könyv nem találtatik.

Apró árnyképecskék itt-ott: német diákok, papbácsi német barátjainak arcképei. Ihol egy nagy krétarajz: hosszuszáru csizmás német diákok ülnek, heverésznek az erdőszélen, söröskancsó a kezükben. Be szép fiuk! Ki gondolna arra most, hogy majdan e fiuk fiaival, unokáival együtt vérvünk el! Átellenben a falról szőke leány arcképe mosolyog le ránk. Jozefin, a lengyel kisasszony ez. Papbácsi két leányának nevelője. Ki gondolna most arra, s ki hinné el azt, hogy Jozefin hazája feltámad valaha? Hogy akkor támad fel, amikor a mienk halálra ítéltetik... Most csak egy a gondolatunk: oly szép az élet, oly szép a világ! Ki gondol a mézeshetekben arra, hogy egyszer majd ránk illik a régi dal:

Ifju voltam, gondolatlan,
Tréfás, nyájas, nyughatatlan:
De az mégis halhatatlan,
Igy szenvedni nagy-ártatlan!

Be jól rendeli Isten, hogy a messze jövődőbe nem lát gyarló szemünk!

*

Székelyország Alföldje Háromszék. Keleti oldalát végig erdős hegylanc szegi, védőn emelkedik a síkság fölé. Acélos buzát terem e síkság: meglátszik a népén. Járása, beszéde büszke, szinte kevély. Udvarhelyszéki, csíkszéki testvéreinél módosabb. Ruhája hajlik az urias felé. De szorgalmas, mint a hangya. A síkság el nem lanyhitotta, a jómód el nem puhította. Ez a föld termette Mikes Kelement, a hűség szobrát; Kőrösi Csoma Sándort, az ősmagyar hazát keresőt; Gábor Áront, a magyar történelem legszebb szabadságharcának ágyuöntő hőst. Mindahárman a hazáért éltek, haltak. Szabad-e e földnek idegen kézre jutnia?

Ezen a megszentelt síkságon vezetem, kéz a kézben, Máriát. Aki e megszentelt föld vizét itta, levegőjét lehelte – lehet-e valaha más, mint magyar?

Várj türelemmel a feleletre, nyájas olvasó.

Most megyünk, mendegélünk, gyönyörködünk az aranykalászkok tengerében. Most csak hadd csirázzon ki észrevétlen két ifju szivben a vágy: újra meg újra visszatérni az édes anyaföldre, aztán egyszerre csak itt maradni, szép öregség napjait itt átszenderegni és – csendesen itt aludni el...

Végiggyönyörködjük, ábrándozzuk a háromszéki sikot, megcsudáltatjuk magunkat a szentgyörgyi sétatéren – vajjon kik s mik lehetnek? Fülünkbe jut, hogy valaki mágnásnak nézett, mert ki más házasodhatik ily fiatalon? Bekukkintunk Előpatakra, ott egy kedves öreg ur mindjárt rám ismer, csakhamar egy másik öreg ur: régi szabásu magyar öreg ur mindakettő, méltóságos urak, finomak, s oly szépen, oly kedvesen, oly gyöngéden udvarolják körül a pesti asszonykát, hogy az csupa gyönyörűség.

- Látja, látja, – mosolyog felém Mária, – nincs igazam, hogy mindig jobb szerettem beszélgetni az öreg urakkal?

- Igy volt ez mindég, hugomasszony, - mondja az egyik öreg ur. - Az öreg urak kedvesebbek, finomabbak voltak, mint a fiatal urak. De a lányok háládatlanok: végül is csak fiatalemberekhez mennek feleségül.

Két öreg ur, ifju pár, csillagos, holdas este, régi történetek, ártatlan anekdoták - ez igazán gyönyörű este volt. Mért, hogy még száz esztendő nem élnek az *ilyen* öreg urak! Mert már hálnak, hálnak, egyre hálnak, gyökerestől pusztulnak ki történeti családok, züllenek, kallódnak az ősohöz méltatlan unokák. Fogyni kezd a régi erkölcs, régi erkölccsel az ősi föld. Ez a két öreg ur még jóleső kivétel. Velök tudnék maradni reggelig. Szállásunkig kísérnek, hosszan, sokáig utánunk néznek, mi is vissza-visszanézünk, leintegetünk az emeletről.

- Jó éjszakát, szép ifjuság!

- Jó éjszakát, szép öregség!

*

Még van néhány napunk: beröppenünk Brassó városába. Kopasz fejű Cenk aljában húzódik meg Weisz Mihály városa, aki - haj, de rég volt! - magyar ruhát viselt, s szász voltának megtagadása nélkül hű fia tudott lenni a magyar hazának. Az uccán összekeveredik szász, oláh és magyar szó. A szászok kezében a vagyon, vagyonnal a hatalom. A magyar szó még ritka: székely mesteremberek és cselédleányok ajkán csendül fel itt-ott. Háromszék és Erdővidék gazdanépe ide hordja buzáját, zabját, lencsét, gypját, bárányait, sajtját, szegénysége a - leányát, szolgálatba. Ezek a leányok a szász és oláh uri gyermekek magyar nyelvmesterei. Látunk piros nadrágos magyar honvédeket, de rongyos a nadrágjuk, a bakancsuk - lenézik szegényeket saját véreik: a peckesen sétáló, közöshadseregbeli magyar bakák. Egy az, hogy honvédnek a legénység gyengébbjét, kiselejteztjét veszik be, más az, hogy - rongyosak, kitagadottak. Ez az a „magyar világ”, amely 1867-ben „feltámadott”. Még csak most kezdenek épülni a magyar kultúra templomai. Lassan-lassan, óvatosan épülnek, mintha sejtenék az építők: minek siessünk, ugyanis összedülnek...

Nagy kedvünk kerekedik látni Szináját. De ehhez utlevél kell, 24 órára szóló utlevél. Felmegyünk a vármegyeházába, bekopogtatunk az alispánhoz. Miniszteri fogadóteremhez hasonlatos nagy terem közepén fogad egy apró, ridegarcu ember. Ez az alispán. Szász. Eléadom a kérésemet, a felelet: van-e rendőri igazolvány? - Nincs. Mindenféle levelet kotorászok elé, de hiába, a kis embernek ez nem elég. Látom az arcán, hogy ez is szökevénynek néz. Kilobban a harag belőlem, Mária oltogatja, végre is le kell mondanunk Szinajáról. Kimegyünk az uccára, gondolkodom, van-e a városban ismerősöm. Egy sincs. Megyünk, megdegélünk, egyszerre fölpillantok egy ház kapujára, s szemem egy néven megakad: Kapdebo Ferenc ügyvéd. A következő pillanatban már az ügyvéd irodájában vagyunk. Sohasem láttuk egymást, s csak hogy keblére nem ölel, amikor bemutatkozom. Asztalán hever ugyan a Budapesti Hirlap, őmaga is kolozsvári ujságíró volt valamikor, de fogadhatna, ugy-e, ezzel is: Azt mindenki mondhatja, hogy ez meg az. Tüstént veszi kalapját az örmény-magyar, jön velünk a vármegyeházára, igazolja személyazonosságunkat, sőt szemére is lobbantja a kis embernek, hogy magyar írótól (?) megtagadja az utlevelet. A hangos szóváltásra belép egy szép szál magyar ember. Nemcsak a ruhája, arca is mutatja, hogy magyar. Székely-magyar. Csakugy mennydörög méltatlankodó hangja, a kis ember egész testében reszket. A vármegye főjegyzője a tüzes székelymagyar. Tompa Sándor a neve. Kézen fog s úgy vezet az ő szobájába. Ott mindjárt utlevelet állittat ki nekünk.

Ime, ez a szász s ez a magyar. A szász óvatos, bizalmatlan, a magyar - hiszékeny. Az egyik írásra sem hiszi el, hogy én vagyok én, a másik első pillantásra, első szóra elhiszi. Nem is sikerült soha még magyar összeesküvés. Nem is fog.

*

A magyar határtól egy jó futamodás Szinaja. Az ut a határig, s a határon túl Szinajáig - röviden: vadregényes. Király nyaralónak szebb helyet alig választhat vala. Erős a gyanum, hogy a költő királyné, Carmen Sylva fedezte föl. Fenyves rengeteg közepén lankás hegyoldal, ennek síkján épült a királyi kastély, s nem messze tőle villaszerű ház: a király vadászkastélya ez. Van egy szálló, egy-két magányos villa; még csak ezután épül ki Szinaja. Most néptelen, mert nincs itt a király. Csak a vadászkastélyt nézhetjük meg belül. A király dolgozószobájában, egyszerű asztalon hever egy kis német könyv. Ki van nyitva a közepe táján: olló nyomtatja le. Gazdasági munka. Ime, egy király, aki gazdasági könyvet olvas. Az asztalon hosszú skatulya, benne gyufa. A rendesnél háromszor hosszabb gyufák ezek. Egy szálát elteszek emlékül, s irván Szinajáról a Budapesti Hirlapnak, azzal bosszulom meg a brassai alispánt: kisebb, mint a Károly király gyufája.

Megnézzük Carmen Sylva szobáját is. Törökös divány benne, a divány előtt a rokká, a rokkán patyolatfehér lencsomó. Vajjon szokott-e fenni valójában? Mindegy: költő volt és szép verseket írt.

Valóban, költőhöz és királyhoz méltó hely Szinaja. Költői voltán még az a ronda külsejű ház sem ront, mely a királyi kastélytól nem messzire rejtőzködik s melynek udvarán vöröshagymát ebédelő, szakállas barátok üldögélnek. Ha nem csal emlékem, ez az a hires zárda, melyet Negru vajda parancsára Manoli mester épített. Igen szép népballada halhatatlantja az argesi zárdát, magyar földbe rég elfeledett író, Ács Károly ültette át. Tíz kőmives fog a munkába, de amit nappal építenek, éjjel romba dül. És akkor álmot lát Manoli, a pallér. Azt álmodja, hogy mindaddig nem épül fel a zárda, amíg azt a nőt, aki elsőnek jön ide reggel, be nem falazzák. Manoli felesége jön elsőnek, befalazzák, s a zárda felépül. Azt kérdi akkor Negru a kőmivesektől: tudnának-e ennél még szebb zárdát építeni? Igennel felelnek, s a vajda most azt parancsolja, hogy szedjék el az

állást, hadd szoruljanak fenn s pusztuljanak ott a kőművesek. De a kőművesek zsindelemből szárnyat csinálnak, repülnek, repülnek, mignem lezuhannak és kővé változnak. Manoli röptében meghallja felesége jajgatását, eszméletét veszti s szintén lezuhan.

-47-

Rokon ezzel a népballadával a székely Kőműves Kelemen, s egyidőben sok vita folyt arról, hogy melyik az őseredeti s melyik az utánzat. Boldog idők, amikor nem a föld, Erdély földje, – egy népballada körül folyt a vita! Azt hiszem, ott az igazság, hogy sem egyik, sem másik nem utánzat: mindkettőnek ősrégi babonás hiedelem a forrása. Az ujjörög népköltészetben is van hasonló tárgyú népballada, azzal a különbséggel, hogy a görög balladában hidat építenek a kőművesek, az oláhban zárdát, a magyarban várat: a dévai várat. Van egy szerb monda is, amely szerint háromszáz kőműves dolgozik Skutari várán, de nem tudják felépíteni, mert Vila, a kárörvendő tündér, mit nappal építenek, éjjel lerombolja.

Igen, igen, boldog idők, amikor nem a föld, de egy népballada körül folyt a vita...

*

Isten veled argesi zárda, dévai vár, édes anyaföld, az ifju pár visszaröppen a pesti fészekbe. Két tágas szoba, uccára nyíló, ez a fészek. Ebédlő, hálószoba: ebben egy nagy íróasztal. A könyvszekrény az ebédlő disze. Tele vannak az ifju lelkek hazai emlékekkel s egészséges kacagástól cseng a fészek, amikor azokra a hitetlen bácsikra s nénikre kerül a sor, akik szegénységünket esküszóra sem hiszik el. Különösen azt az öreg urat találjuk igen kedvesnek, aki egy megürült kerületre célozgatott, ahol mindössze háromezer forint a mandátum. – Mi ez, kedves öcsémuramnak? Lábbizsebéből is kifizeti az – apósa.

De vajjon csakugyan szegények vagyunk-e? Havi száz pengő forintot fizet a Budapesti Hirlap. Karácsonyra megjelenik első mesekönyvem, a Székely Tündérország, Rákosi Jenő előszavával: gyönyörű elmélkedés a meséről, a mesemondásról, a sas szárnyára kapja az ökörszemet, szédítő magasságba röpteti: ide nézzetek, „ő a legjobb mesemondó a mi falunkban“. Ez jó világ volt, szép világ volt: az emberek még nem sajnálják egymástól a jó szót, a dicséretet, nem irigylik a dicsőséget – talán az első gyermekkönyv a Székely Tündérország, amellyel tárcacikkben foglalkozik a sajtó. Az első s talán az – utolsó.

-48-

Négyszázötven pengő forintot fizet a Pallas: ez a Székely Tündérország kiadója. S karácsony ünnepén segédszerkesztője vagyok az Ország-Világ-nak (ennek is a Pallas a kiadója), egy évre rá szerkesztője: ez is fizet havi száz pengő forintot. Milliomosok vagyunk. Milliomosok, akiknek a cseléd szép kerek mártásos csészében teszi asztalra a levest – így kiméljük a levesestálat: egy az, hogy a csészében kényelmesen elfér a leves, más az, hogy ez így igen kedves. Mária teszi első nap az asztalra a csészét – itt a leves, gazduram! s úgy tudunk kacagni ezen a kedves semmisségen, hogy a könnyünk is kicsordul belé.

Még mindig gyermek vagyok.

Valószínű, hogy halálig az is maradok.

HARMADIK FEJEZET.

-49-

Ebben az igen hosszú fejezetben az íróember két nagy ellenségéről: az ujságszerkesztésről s a honatyaságról lesz szó.

Délelőtt ujságszerkesztés, estébe nyúló délután, s néha éjjel is, ujságírás: Ország-Világ és Budapesti Hirlap közt így oszlik meg az időm. Alig izlelek az irodalomba, leteszem az íróasztal helyette kék plajbász a kezemben. Özönével jönnek a versek, a rövid meg hosszú lére eresztett novellák: mindennap sűrűn találkozom szárnypróbálgató hasonmásaimmal. Ezerféle kézirat olvasok, könnyen és nehezen olvashatót, fésülgetem, csinósítom a szárnypróbálgatók írásait, öreg ember türelmességével, a még maga is kezdő ifju meleg szeretetével: nem engedem hevertetni, hadd kerüljön napfényre mielőbb. Ha egyebet nem tudok, azt már tudom, mely nagy keserűség a szárnypróbálgatónak, ha kezeirása válaszolatlan kerül papirkosárba, legjobb esetben az asztalfiába, honnét a szerkesztő hónapok múltán halássza ki – s hátha soha ki sem halássza?

Mind kevesebb és kevesebb tárcát írok a Budapesti Hirlap-nak, az újdonságrovatot, majd a közgazdasági rovatot állítom össze – máig sem tudom, ez utóbbihoz hogyan jutottam. Egy-két tárcát itt, az Ország-Világ majd minden számában heti krónika: humoros, enyelgő, csipkedő – ezzé zsugorodik az irodalom, ha ugyan az irodalomnak volna nevezhető. Bizony, nem az. Éjjelenként, fáradtan, álmosan írom meg első regényemet: a magyarhermányi legációból hoztam a csiráját. Sok-sok esztendő során fogy el az első kiadás, az Athenaeum ajánlatot tesz a második kiadásra, elolvasom s ez a válaszom: nincs az a pénz, hogy másodszor kinyomassam. Egyetlen fejezetről állapítottam meg, hogy valamennyire – irodalom. Az ősrégi székely párviadal leírása ez. Amikor a székely úgy hívta ki ellenfelét párosviaskodásra, hogy egész falu fülehallatára kiáltott be az udvarra: Gyere ki, hé! híre-hóra, hó hátára, vas lándzsára! Ha ki nem jössz vaslándzsára, pokolba mégy vacsorára!

-50-

Huszonöt éves korában már irhatna az ember jó regényt is, de az én regényem tele a kezdő ember igen kevés erényével és igen sok hibájával. Talán nem csalódom, ha azt hiszem, hogy a mi fajtánk fejlődése, szárnyainak kibontogatása lassu tempóban halad. A régi írók nagyrészeének falun, tanyán, kisvárosban ringott a bölcsője, gyermek- és ifjkoruk *levegője* a talentum gyors

kifejlésére nem alkalmas. Hiába hozakodtok elé a régiebb időkből Petőfivel, az újabb időkből Herczeg Ferencel: egy az, hogy Petőfi szerb-tót, Herczeg Ferenc sváb eredetű, más az, hogy minden szabály alól van kivétel. A mi fajtánk ilyen kivétele – Jókai. A mi fajtánk a mesebeli táltos csikóhoz hasonlatos, mely esztendő számra girhesen-görhesen lézeng az udvaron (még a szemétdombon is), ügyet sem vetnek reá – egyszerre aztán megrázkódik, kócos, bojtortjános szőre aranyszőrvé varázsolódik, felszáll a magas levegőégbé, erdők, mezők, hegyek, tengerek felett repül. Természetesen, a táltos paripa sem mind egyforma: egyiknek négy, másiknak öt lába, a harmadiknak két első lába tövén még szárnya is van, de egy dologban mind egyformák: sokáig lézengnek észrevétlen s hirtelen-váratlan rázkódnak meg. És megelőznek sok-sok hirtelen-nőtt paripát, akik már csikókorukban ámulatba ejtettek sebes vágatásukkal...

Ne értsen félre az olvasó, tudom, hogy az arany középszeren felül soha nem emelkedtem, nem is vágyakodtam – egyszerűen csak megállapítani igyekszem fajtánk lassu fejlődését és ennek okát. Talán nem is mondok ezzel újat, azzal meg éppen nem, hogy az íróember két legnagyobb ellensége az ujságszerkesztés s a honatyaság.

Lelket ölö, lelket fásító foglalkozás az ujságszerkesztés: minden gondolat egyetlen cél körül forog – megtartani s szaporítani az előfizetőket. Egy félrelépés ezer bajt okoz: gyermekkoromban tanulságos történetet olvastam erről István bácsi kalendáriomában. Egy félrecsuszamlás az előfizetők ezreit kergetheti szét. Ime, a példa. Jön egyszer, esztendő vége felé, Tolnai Lajos, a regényíró, s mondja: – No, kedves öcsém, írok én magának egy kis regényt az új esztendőre. Egy falusi kis lány lesz a hőse. Egy dalos kis pacsirta. Az lesz a címe: A falusi Blaháné. Megírjam-e?

- Hogyne, kedves bátyám, írja meg.

Mindjárt közhírré is teszem: halljad, falu, halljad, város, az új esztendőt Tolnai Lajosnak, a kitűnő regényírónak bájos regényével nyitom meg. A címe: A falusi Blaháné.

A regényből egy sor sincs még a kezemben. Készül már az újévi szám, akkor hozza, az utolsó pillanatban, Tolnai az első közleményt. Olvasatlan küldöm nyomdába a kéziratot. Kefelevonatban olvasom s majd leszédülök a székről. Már az első közleményben egy ocsmány nótát dalol a pacsirta. A falusi Blaháné. Dühösen huzom keresztül a nótát: delectur! Ki vele!

Hétről-hétre kapom a kéziratot, rendszerint az utolsó pillanatban, alig győzi a kék plajbász kitörülni az ocsmány nótákat, szavakat, mondásokat, egyszerre aztán rémülten veszem észre, hogy a kék plajbász sem használ: a regénynek a *lelke* is ocsmány. Mit tegyek? Félbeszakítsam a regényt s bevalljam, hogy nem ismertem, mielőtt a közlésébe fogtam? Eláruljam a titkot, hogy az ismert nevű írók így írják a regényt: hetilapba hétről hétre, napilapba napról napra? Nem tettem sem ezt, sem azt, végigszenvedtem a vesszőfutatóst. Mert jöttek, sűrűn jöttek a felháborodott lelkű anyák, apák levelei. Hogy ők szépirodalmi lapra fizettek elő. Szépirodalmi lapra, melyet nyugodtan adhatnak leányaik kezébe. Ez is, az is visszaküldte az ujságot s a végeredmény: új negyedben az előfizetést ötszáz előfizető nem ujitotta meg.

Igazuk volt. Én is így teszek, ha előfizető vagyok. Igen, így írják az írók a regényt az ujságoknak, hétről hétre, napról napra. Az író nem tőkepezés: miből él az alatt, amíg ír, ha előre meg nem fizetik a művét? (gyakran, amikor a mű még csak gondolat. Csak terv. Sőt még az sem. Egyetlenegy regényírója van a nyolcvanas-kilencvenes éveknek, aki a szerkesztőnek mindig kész regénnyel kedveskedik. Asszonyoknak, leányoknak ő a legkedvesebb írója. Csupa hercegek, grófok a hősei, a regény végén rendszerint kisül, hogy az inas is gróf, legalább is báró. Az irodalomtörténet szomorú korszaka ez: Beniczkyné híg regényeinek több olvasója van, mint Jókai regényeinek. Csak úgy falják regényeit uriaszonyok, urileányok és szobaleányok mindközönségesen. December elején kérek regényt a kegyelmes asszonytól, karácsony ünnepére már hozza is az inas (vajjon nem gróf-e?), aranyos cérnával van átkötve a kéziratcsomó. Bizonyos, hogy két-három heti munka a félesztendőre való regény. Rettenetesen szégyellem magamat magam előtt, de hiába, a közönség izlése nem ismer tréfát. Térdet-fejet kell hajtanom előtte. A kihordó ujságolja, hogy az emeletről lekiáltanak a kisasszonyok: van-e a lapban Beniczkyné-regény? Ha nincs: csalódottan biggyesztik félre eperajkukat; ha van: elébe szaladnak, kitépik kezéből az ujságot.

Hát, ez igen kedves idő volt, de jó, hogy – elmúlt. Talán nem tévedek abban, hogy trónjáról a regényírás királynőjét Mikszáth Kálmán s még inkább Herczeg dönti le. A sváb fiu párbaj miatt egy évig vendége a váci fogháznak, itt írja meg első regényét: *Fenn és lenn* a címe. Kikerül a fogházból, nyilván nem is mer próbálkozni ismeretlenül mindjárt regénnyel, néhány rövidebb lélekzetű tárcája jelen meg a Pesti Hirlapban, egy-kettő az Ország Világban. Megéreztem, hogy Istenadta író jelent meg az irodalom mezején s a karácsonyi számban, melyben csak tíz év óta szereplő költők és írók arcképét s rövidebb írásművét teregetem a közönség elé, bemutatom Herczeg Ferencet is. Oly kevés dolga jelent meg idáig, hogy az írók is megütődnek: hogyan került az ujságba az ő arcképe is. Ki ez a Herczeg Ferenc? Mosolyogva nyugtatom meg az írókat: Én már tudom, ki. Majd ti is megtudjátok. Akkor én már olvastam a *Fenn és lenn*-t. A Singer és Wolfner cég – gondolom, a nyolcvanas évek végén – pályázatot hirdetett regényre. Mikszáth Kálmán, Fái Béla s e könyv írója voltak a pályabírák. Mikszáth volt a bizalomkeltő cégér: mondanom se kell tán, hogy a kegyelmes palóc egyetlen regényt sem olvasott el. Elsőnek olvastam a *Fenn és lenn*-t. – Ez már regény! – kiáltottam fel a sok rossz regény olvasása után s ajánlottam a megjutalmazását. Ezer korona volt a pályadíj. Alig néhány hete jelent meg néhány apró lélekzetű tárcája, nem volt nehéz megtalálnom az atyafiságot a tárcák s a regény között. Szinte bizonyos voltam abban, hogy a regényt a sváb fiu írta. Emellett bizonyított az is, hogy néhol még küzdeni látszott a magyar nyelvel. Amint írói körökben szokták nevezni: csörgette a germanizmus rabláncait. Fái Béla, aki francia regények magyarra fordításaival tünt ki akkoriban,

alig olvasott el néhány oldalt a regényből, bősziúten dobta félre a regényt: hisz ez nem tud magyarul! – Igaz, mondtam én, látszik, hogy nem az anyatejjel szívta magába a magyar szót, de a regény erős talentum műve. Tessék csak végigolvasni.

Végigolvasta, igazat adott, de a germanizmusok miatt csak dicséretre érdemesíté.

– Bizonyosan fiatalember, – mondá, – boldoggá teszi a dicséret is.

Igy indul el diadalmas útján Herczeg Ferenc, a sváb fiu, ezidőszerint az élők közt a legnagyobb.

Sok a tövise az ujságszerkesztésnek, de vissza-visszanézve, a rózsának már csak az illatát érzem. Tenger vesződség, izgalom a képek miatt. Minden képet, minden rajzot Bécsbe kell küldeni: csak az a másolat tökéletes, amely Angerer és Göschl műhelyéből kerül ki. Rengeteg pénzbe kerül egy-egy kép és sohasem vagy bizonyos abban, hogy idejében megérkezik-e Bécsből. Egyszerre csak látom, hogy az írók munkáját nem tudom illően honorálni, az illusztrátorokat sem, mert a bevétel javarészét – Bécs nyeli el. A Budapesti Hirlap már 25 pengőforintot fizet a nevesebb író tárcájáért, az *Ország-Világ* jó, ha tiz forintot fizethet. A közönség szemlátomást pártol át a „kis lap”-okhoz, amelyek tárcát, regényt, sőt verset is közölnek. A családapáknak hamarosan megjön a „jobbik eszük”: minnek járassanak szépirodalmi ujságot, amikor tárcát, regényt, verset talál „az asszony” eleget az „én lapomban” is. Ha „az asszony”, – mondja a vidéki ur, – képes lapot is szeretne látni, egy hét multával felszabadul a kaszinóban, hazaviszem, hadd gyönyörködje ki magát. (Igaza van.) – Ha az asszony, – mondja a pesti ur, – képes lapot szeretne látni, elviszem a kávéházba, – ott kedve szerint válogathat német, francia, angol képes lapok között. Magyar is akad egy-kettő. (Ennek is igaza van.) Mindenkinék igaza van, csak a szerkesztőnek nincs, aki elég bolond, hogy képpel, verssel, regénnyel, novellával, „ismeretterjesztő közleményekkel” alkalmatlankodik, holott szemlátomást fogy a közönsége. De végre is minden vers, minden regény nem fér el a napilapokban, a költő mégis csak a hetilapokban helyezi el javarészét a verseinek, s az az öt-tiz pengőforint is jobb a semminél.

-54-

Vajda János e korszak legnagyobb költője, de éppenséggel nem népszerű. Ám a szerkesztőnek meg kell becsülnie őt: egy versének 25 forint az ára. Zordon képű, magába temetkezett óriás, kerüli, gyűlöli az embereket. Rendszerint egyedül üldögél a Kammon-kávéház sarkában; két zsidófiu: Palágyi Menyhért, a filozófus, s Lajos, a költő, látogat el hozzá – senki más. Arany Jánost igen lekicsinyli s gunyosan szokta szavalgatni:

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra,
Fehér rózsza, piros rózsza,
Szőke leány, barna.

Szaporátlan költő, mint ahogy szaporátlan a nemesebb fajtájú vad. Versei mélyen járók, nem kapkodnak utána a kiadók. Országgyűlési képviselők állanak össze, szólnak a nemzethez: így jelen meg egy hosszú élet műve, két kötetben. Az egyik kötet vers, a másik próza. Ennyi az egész. Mindakét kötet a kiadó nyakán marad. Minden szava keserű panasz, keserű vád. Léhűtők duskálnak a jóban, s ő éheznek. Az éhezés – tuzás. Néplapot szerkeszt – névtelen, tisztos megélhetést biztosít a fizetése. De való, hogy szegény ember, olyan szegény, amilyen csak magyar költő lehet.

-55-

Verseire roppant kényes, őmaga végzi mindig a korrekturát. Gyakran kell hozzá szalajtatni a szedőfiut a korrekturáért. Alig lehet kikaparni tőle. Napok hosszát ül rajta, keresi a sajtóhibát. Egyszer a Vámház-köruton találja meg a szedőfiu. Lassan mendegélve mélézött és – sósperecet rágott.

– Kérem, Vajda ur, a korrekturáért küldött a szerkesztő ur.

– Mit alkalmatlankodol, – riadt a szegény gyerekre, – nem látod, hogy ebédelek!? Nem látod, hogy milyen nyomorult koldus vagyok!?

De megnyugtathatom az olvasót, akkor délben egy kis korcsmában látta ebédelni a főszedő. Nagy adag rostélyost ebédelt a költő.

– Lám, lám, hogy szalad, szóba sem áll a szegény emberrel!

A szaladó én vagyok. Valóban, szaladok, a nyomdába sietek. Estére hajlik az idő, még meg kell írnom egy cikket, aztán ki a vasuthoz: Gödöllőn nyaralunk, s a nyaralásból csak az éjszaka az enyém. Természetesen, megállok s mondom:

– Kettőnk közül én vagyok a szegény ember, mert én szaladok, ön meg sétál.

– Igen, igen, ön ifju, tehát szalad. Én öreg, tehát mendegélek. De a szegény én vagyok, a gazdag ön. Szerkesztő is, képviselő is! Hát én, mi vagyok? Koldus. Koldus, uram, koldus. Meglátja, hogy árokban döglöm meg, mint a kutya!

Karomba kapaszkodik, mendegélésre kényszerít, pedig ég a föld a talpam alatt. A Kecskeméti-uccában a Pallas nyomdája. Ott megyünk, mendegélünk, a kapu előtt bucsuzkodni kezdek, de vaskarja nem enged, tovább hurcol, s egyszerre csak ott vagyunk a Muzeum-kertben. Már látom, hogy a cikket ma nem írom meg, jó, ha le nem késem az utolsó vonatot. Isten a tudója, hányszor kerüljük meg a Muzeumot. Szóhoz sem jutok, áradva árad ajakán a keserű panaszok, vádak tengere.

-56-

- Tudja, - s itt megáll hirtelen, kezét fenyegetően ökölbe szorítja, - tudja, mit mondott nekem multkor az a - - - Vadnai!? Megyek, mendegélek, szembejön velem, köszön: - Szervusz, Jánoszkám, hogy vagy? Felelem neki: Hogy vagyok? Mint a kivert kutya. Éhezem. Az árokban fogok megdögleni! - No, no, Jánoszkám, mondta, ne búsulj. Majd szólok az írói szegélyegyletnél. Megszavaztatok neked egy évre 400 forintot. - Hallja ön, - ráz meg szilajul, mintha én volnék Vadnai, - hallja, érti, mit mert nekem. Vajda Jánosnak mondani az a...

Vadnai Károlyról van szó, a nem nagytehetségű, de a maga korában méltán kedvelt íróról, aki évek hosszú során szerkesztette nagy gonddal a világ egyetlen szépirodalmi napilapját: a Fővárosi Lapok-at. Sem írásra, sem újságszerkesztésre anyagi szükség nem kényszeríté: szép birtoka volt Borsod vármegyében. Szóval: a régi világból való író, aki otthagyja az ekeszarvát, pennával szolgálja nemzetét, tehetségének mértéke szerint. Nyájas ember, kellemetes társalkodó, a multja érdekes: 15 éves, amikor kiűt a szabadságharc, beáll honvédnek, végigharcolja a szabadságharcot. Világos után a német besorozza, - Olaszországban szenved a hazáért, mint közlegény.

Bizony, igaztalan volt a költő kifakadása. De hirtelen-váratlan lecsendesül, s éppoly hirtelen-váratlan mondja:

- Lássá, kérem, ha valakinek eszébe jutna, hogy ennek Vajda Jánosnak nyugodalmas életet kellene biztosítani; hogy akkor az a Vajda János nagyokat alkotna. Ha például azt mondaná a kormány: nesze, ad neked az állam minden esztendőre hatezer forintot. Ezért nem kérünk egyebet: írj, amikor megszáll az ihlet. Mely szép, mely nagy dolgokat írnek!

Itt megpihent, kémlelődvé nézte rajtam a hatást. Aztán:

- Nézze, ön képviselő. Ön szólna a képviselőtársainak. Felvilágosítanák a kormányt, hogy a nemzet érdeke az, ha Vajda Jánosnak a gondtalan élet biztosítottik.

- Igen, igen, a nemzet érdeke volna ez. De én kis pont vagyok... Én is szólhatok egyiknek-másiknak. Szólok is. De szóljon Vajda ur is.

Én is szóltam: ő is szólott. Az eredmény: 1200 forint. Gondolom, e „kegydíjat“ halálig „élvezé“. Nem nagy summa, de magányosan élő embernek, szegény ország költőjének, éppen elegendő. Akkoriban elegendő volt. A Múzeum-kertben ígért nagy alkotások elmaradtak, soha senki számon nem kérte, nem is kérhette: bőségesen megszolgáltá ő a kegydíjat, ha tán nem is ír a Virrasztók-nál több költeményt. Az ötvenes években írta: ma, fájdalom, ismét időszerű...

Szinte félve kopogtat be Reviczky Gyula, mintha most hozná első zsongójét, pedig e kor költőinek seregében az első sorában ragyog a neve. Leányos szemérmességgel nyújtja át a *Pán halálát*-t, a nyolcvanas éveknek tán legszebb költeményét. Előkelő család sarjadéka, apátlan, anyátlan árva, az előkelő család nem tud róla; valószínű, hogy szégyelli az „elfajzott“ sarjadékot, aki versfaragással gyalázza meg a familiát. Hol ebben, hol abban a szerkesztőségben tengődik éhbéren; nem panaszkodik, nem vádaskodik, bár ő csakugyan éhezik. Sokat, igen sokat éhezik. Rendetlen élet, éhezés, fagyoskodás: a tüdőbaj kész prédája a különben is gyenge testű költő. Ha emlékezetem nem csal, a halálnak eljegyzett költő Bródy Zsigmondnak, a Neues Pester Journal szerkesztőjének pénzén hosszabbították életét Meranban, nem a nemzetén. Megrajzoltatom arcképét, virágok közé rajzoltatom, Gozsdu Elek ír róla gyönyörű dicsénetet: hátha ez is egy-két nappal hátrább tolja a Halál óramutatóját. A vég: kórház. Ott „számlálgatja, találgatja, hogy hány napja van hátra még“.

Nem sokáig számlálgatja, találgatja, egy-két nap multán leszáll érette a Halál angyala, felviszi az Égbe: ott a költő sem éhezik.

*

Most pedig egyidőre Isten veled, újságszerkesztés, hí a haza. Én legalább azt hiszem, hogy a hazának szüksége van reám. Nem elég, hogy huszonhat esztendővel apja vagyok már két gyermeknek, a honnak is atyja szeretnék lenni. Csak most kezdem észrevenni, hogy az én népem szegény, földhöz ragadt szegény, s mintha romlásnak indulna ősi erkölcsse is. Látom, világosan látom romlásának forrását, de elhessegetem magamtól a gondolatot, hogy magam is bűnrészes leszek népem romlásában, mihelyt a honnak atyja akarok lenni. Visszaszáll lelkem a gyermekkorba, amikor Erdővidék népe felkerekedett, ki lóháton, ki gyalog, ki szekéren, kiki tarisznyában vitte az elemózsiát, mentek, mendegéltek, napi járóföldet lovagoltak, gyalogoltak, szekereztek s ingyen szavaztak le egy székely legényre, aki Pestről jött haza - Jókai Mór ajánlólevelével. A kiegyezés után volt ez, azon melegében. Amikor Jókai még baloldali volt, a Terézvárosban minisztert buktatott - im, a pártfogoltja is, jelentéktelen újságírócska, megbuktatott egy tisztas öreg méltóságos urat, aki meg Deák-párti vala. De jön 1875, Tisza Kálmán lesz Magyarország miniszterelnöke, s hiába „akasztja szegre a bihari pontokat“, szebb jövő képe mosolyog a magyar égen, - még elég a tokány, a székely nép pénzzel a vótumát nem fizetteti meg: lelkesen szállítja Tiszának a mamelukokat. Telik, mulik az idő, oszlik-foszlik a pókháló a nép szeméről, hirtelen lehull, - itt a nagy kiábrándulás. Nagy kiábrándulásnak mi az orvossága? Etetés, itatás, pénzosztogatás. A székelyföldi urak sorban vérzenek el. Azzal áztatják magukat a boldogtalanok, hogy amikor ezreket dobnak ki a mameluk-mandátumért, nem sárba dobják a pénzt: a hazáért hozott áldozat ez. Szentül hiszik, hogy hajszálnyi repedés a kiegyezés épületén - szerencsétlenség, több ennél: nemzeti veszedelem. Az ország házában nincs egyéb szerepük: szavaznak és szavaznak. Nincs köztük egyetlen, aki ország színe elé teregesse népének, szülőföldjének szemlátomást növekedő szegényedését; egyszerű szavazógépek, ennél többre nem is becsüli őket a vezér. Egy háromesztendő ciklus bőven elég az elvérzésre egy

székely földesurnak, jön utána a másik - nem sokáig: kevés a székely földesur. Ez a kevés tiz esztendő sem telik belé: elvérzik, a - hazáért. A követekből kortesek lesznek, pénzes pesti urak mandátumszállítói. A szélsőbálnak alig néhány kerület jut s egyszerre csak a vezérek is: Ugron Gábor és Orbán Balázs kiszorúlnak Nagymagyarországba: ott kapnak mandátumot. „Romlott intelligencia, tudatlan nép” - Ugron Gábor e keserű megállapítása szörnyű hiven fejezi ki: hová görbült a nemzet dereka.

Orbán Balázs bejárta a Székelyföld minden zugát; a székely várak minden rozsdáette kulcsát lerajzolta; nagy könyvben örökitette meg a régi dicsőséget; s im a pénzzel, borral elaltatott nép a mandátumot megtagadja tőle, mert pénze nincs. Nincs, mert ami kevés volt: egyetlen könyvbe temette. De ez nekem csak most jut eszembe, e könyv írása közben, akkor csak a magam könyvét látom: a Székely Tündérország-ot. Azzal el fogom árasztani erdőzugásos, vadgalambszólásos, szép Erdővidéket, hej, hogy tódulnak majd a zászlóm alá! Az is csak most jut eszembe, hogy három év előtt a szabadelvűpártnak 40 ezer forintjába került a Jókai székely mandátuma, annak a Jókainak, akinek ajánló levelére még nem is oly régen ingyen választottak meg egy szegény székely legényt. Akkor erre nem gondolok, nekem most csak egy a gondolatom: honatya akarok lenni. Székelyországot tündérországgá fogom varázsolni, csak egyszer ott legyek, ott! Nincs más programom. Apponyi Albert emberi és politikai ideálom, de amikor puhatolódzni hazamegyek, egy-két ember kivételével az intelligencia elszörnyűködik e név hallatára. Az egész Székelyföldön alig van két-három kerülete a mérsékelt ellenzéknek, s bár „mérsékelt”, mégis ez ellen folytat irtóharcot a „generális”, nem a szélsőbal ellen. Csak a mérsékelt ellenzék veszedelmes ellenfél, veszedelmes, mert ez is 67-es alapon áll. A nép körében nem tud gyökerei verni, egy az, mert nehéz megértetni, mi a különbség egy alapon álló két párt között; más az, hogy Apponyi keztyüs kézzel dolgozik: hiába bizonygatja Grünwald Béla, hogy keztyüs kézzel csatát nyerni nem lehet. De a generális mégis a mérsékelt ellenzékert tartja tüzzel-vassal, a szélsőbalt alig bántja, hisz ennek programja, míg Ferenc József él, kormányképtelen...

Kiegyezem hiveimmel: szabadelvű programmal lépek föl, de minden községben hangsúlyozom, hogy - kikötéssel. Meggyőződéseim ellen nem szavazok, ha megválasztanak. Hogy megválasztanak-e? A többség - „több, mint bizonyos”. „Mindössze 3000 forint” az alkotmányos költség. Csudálatosképpen, majd minden jelöltet ezzel a summával biztatják a kortesei: csak 3000 forint, csak... A Székely Tündérország szétosztását mosolyogva fujják le. Első pillanatokban látják, hogy naiv ember került a karmaik közé - s jól látják. Általában, az intelligenciának, ha romlott is a lelke, a szeme igen jó. Az ellenjelölt szélsőbali, maga is székely fiu, piros pozsgás arcu, megtermett legény, különösen a fejrénepék körében igen népszerű. Az asszonyokat táncoltatja, a maszatos gyermekeket tisztára csókolja - erre is, arra is képtelen vagyok. De mellettem a hivatalos hatalom. A főszolgabíró, rettegett, gyűlölt ember: oldalán járom be a kerületet. Ugy érzem, hogy szégyenpadon ülök reggeltől estelig. Alig járunk be két-három falut, a három ezer forint úgy eltűnik, mintha föld nyelte volna el. Senki sem kérde: akarom-e, nem-e, minden falu kocsmája az enyém, ott szabadon ehetnek, ihatnak az emberek: választó, nem választó, mindegy. Kinek jutott eszébe, kinek nem, valakinek eszébe jutott, hogy de szép volna, ha a székely falukban is zenekarok alakulnának a nép fiaiból. Nosza, mint a ragadós betegség, terjed faluról-falura a rezesbanda nyavalyája: minden faluban éktelen, össze-vissza játszó rezes bandák fogadnak, két hétig éjjel-nappal nem fogyok ki a művelézetből - ezek majd mind beadják a számlát a választás előtt és - után. Félénken célozgatok szegénységemre, de a kortesek szemem közé nevetnek.

- Ugyan, ugyan, lájbizsebből is kifizeti az apósa ezt a kicsi költséget!

Az apósom, aki a Duna hullámsírhába temetkezett a - szegénység szégyene elől!

- Sohasem, volt úgy, hogy valahogy ne lett volna, próbálom megnyugtanni magamat. Voltaképpen azt kellett volna mondanom: Szégyen a futás, de hasznos, ám szégyellek megfutni s ha már benne vagyok, végig harcolom a szégyenletes harcot. Ime, búsultam népem romlásán, s magam is a rontók közé állok. „De ha *itt* kell kezdenem, hogy majd üdvén, javán munkálhassak?”

Benézek a megye székvárosába: nevemet hirdető plakátok a falakon. Ki rendelte? Tudom is én. Nem is kérdezem. A város urai ebédet adnak tiszteletemre, holott nem vagyok a jelöltjük. Pohárköszöntő után pohárköszöntő, mind engem magasztal. Könnyekig meg vagyok hatva, búcsuzásakor a cigánynak egy marék bankót dobok - a választás után átadott számlában ez az ebéd is ott ragyog.

Dombháza is a kerületemhez tartozik, ama Dombháza, ahol éppen tiz esztendeje „kicsi legátus” valék. Áll még János ur háza, most már nagyságos ur, nem tekintetes, mert három esztendeig ő is hűségesen szavazott az országházában. Huszezer forint volt a mandátuma. Még áll, a ház, még él egyik öreg kisasszony, de már nem kérde: wie viel Uhr ist es? - holott most már csakugyan nem lát a faliórára fel. Igen kedvesen fogad, aszott kezét nem kapja el kézcsókom elől. És áll a pálinka-masina is, sőt dupla erővel dolgozik, mert minden reggel hordják a választóim a szeszt: minden választó egy kupát. Senki sem kéri hozzájárulásomat: a választás után megkapom a számlát. De már ez sem segít János uron, még egy-két esztendő s a postán találkozom vele: ceruza a füle tövén. Kicsiny kis hivatal: im ez a jutalom, hogy három esztendeig igennel szavazott.

Szegény édesanyám éjjel-nappal süti a kenyeret, szekérszámra hordják be a választás székhelyére: - Istenem, istenem, sóhajtoz az öregasszony - elevenen megnyuzzák a fiamat!

A nép, az Istenadta nép, két álló hétig nem dolgozik, eszik, iszik, fejenkint 5 pengő forintot kap, - nem is volna sok, hisz ötszáz szavazat már nagy többséget jelent. A nagy summák láthatatlan kezeken tűnnek el. „Romlott intelligencia, tudatlan nép!”... S im, enyém a többség: markoslegények vállukra emelve hordoznak meg a szolgabíró udvarán, végre letesznek s -

tartják markukat. Ketten vittek, s tizen is jelentkeznek: - én is vittem, én is! Jaj de szívembe nyilallik vérem elfajulása! De úgy kell nekem, minek akartam a hon atyja lenni.

Este vacsora. Szemem-szájam eláll: templomnál tágasabb deszkaépületbe vezetnek, végtelen hosszú asztalok, három-négy sorban férfiak, nők, gyermekek az asztal körül, a földön: ezek mind az én zsebemre vacsoráznak. Ki építette ezt a szörnyű nagy alkotmányt? Csupa új deszka. Nem tudom, de én fogom fizetni. Ki rendelte a vége-hossza-nincs vacsorát? Nem tudom, de én fogom fizetni. Hány székyel Tündérországot kell majd irnom, hogy csak ezt az éktelen alkotmányt s ezt a vacsorát kifizessem?

...Fő, hogy a szabadelvű-párt óriási diadalt arat Háromszék vármegyében. Mind a hét kerület szabadelvűpárti képviselőt küld az országházába. Köztük van Mikszáth, a „nagy palóc”, Beksics Gusztáv, aki a Nemzet-ben és a Neues Pester Journal-ban hirdeti a szabadelvű-párt örökéletét. Aki egyszer a Kammon-kávéházban zajos derűtség közt fogadkozott, hogy egy éven belül megsemmisíti a dzsentrit a - Neues Pester Journal-ban. Akit én a Budapesti Hirlap-ban így jellemeztem: futva ír és írva fut. És a hetek közt van egy már ismerős nevű pesti ügyvéd is, a félrekapott képű, igen jámbor Neumann Ármin, akit Komócsy József, a lírai költő kísért le - Bereckre, ágyuöntő Gábor Áron szülőfalujába. Mindössze százhusz választója van Berecknek: ebből hetvenet Neumann Ármin megvesz szabott áron - máig is rejtély előttem, mi szüksége volt Komócsyra.

Mikszáth és Beksics alkotmányos költségeit a pártkassa fizeti, a Neumann Árminét valószínűleg - Komócsy. Az enyémet a „döglesztő” fizeti: erre a névre kereszteli el a 12 százalékra dolgozó takarékpénztárakat romlásnak indult népem keserű humora. Idáig három esztendő volt az országgyűlési ciklus, mostantól, 1887-től kezdve öt esztendő. Még napidíjat fizetnek a honatyának: 5 forint 25 krajcár a napidíj. Amely hónapban nincs országgyűlés, nincs napidíj. Öt esztendő napidíja sem elég, hogy az alkotmányos költség megtérüljön: kerek tizenötezer pengő forint ez - egy krajcárral sem kevesebb. A választási harc izzó napjaiban egyik kortes felszalad Pestre, s kikönyörög a pártkasszából 3000 forintot. Mire költik, hová költik, nem tudom, de világosság gyul agyamban: imé, hát ez az a bizonyos *csak* 3000 forint!

A legképtelenebb számlákat szónélkül fizetem, mert, öreg szüleimről, testvéreimről nem beszélve, minden faluban van vérbeli atyámfia; nem szabad engednem, hogy utána kiabálják szüleimnek: szép fiatok van! A testvéreimnek: szép testvéretek van! Az atyámfiainak: szép atyátokfia van! Nekem e földben a gyökerem, nem téphetem ki, nem bucsuzhatom el sohaviszontnemlátásra, mint messziről jött honatyá-társaim, akik ma itt, holnap ott vesznek meg egy kerületet. S mert a számolás volt mindég leggyengébb oldalam, „pontosan” kiszámítom, hogy öt esztendő alatt „ledögleszttem” a 12 ezer pengő forintot a napidíjakból. A „véreimből való vér, a csontomból való csont, a husomból való hus” véreim hadd maradjanak abban a boldog hitben, hogy ezt a kis költséget lábija zsebéből fizeti ki az apósom, nekem pedig maradjon meg a büszke tudat: önzetlenül szolgálom a hazát.

*

Zsong az óriás méhkas, a szabadelvű párt klubjának nagyterme: egymás hegyén-hátán a kopaszodó, az egészen kopasz s a gondosan fésült fejű honatyák. Feltűnik a sok gyerekember: 24-től 30 évesig husz-harminc főnyi csapat. Az öregek örvendeznek: ime, fiatalodik a szabadelvűpárt, holott voltaképpen - öregedik. Nem látják (vagy nem akarják látni?), hogy száz meg száz öreg hazafi vérzett el az idők során. Hogy még az unokák unokái is siratni fogják ősük honatyaságát. Őt gyermek-képviselő összeverődik, köztük vagyok én is, velünk egy idősebb: lessük a pillanatot, amikor a generális körül egy kissé tisztul a tér. Sokáig lessük a nagy pillanatot, végre a generális színe előtt állunk. Vezetőnk sorra mondja a nevünket, a generális csontos, hideg kezével alig érinti meg a miénket. Várjuk a szavát. Egy jó szót, egy meleg szót. Egy pillanatig hallgat, elnéz a fejünk fölött s fanyar mosollyal mondja: - *No, majd megismerkedünk a szavazásnál!* Ezt mondja, szórul-szóra ezt. Sem többet, sem kevesebbet. Öten vagyunk, mindeniknek jut - egy szó. Azzal tovább megy, ingadozón járó, sovány alakja eltűnik a sokadalomban, mi meg állunk, elképedten, mint megannyi sóbálvány.

- Ugy kell neked, - gondolom magamban, minek jöttél ide. Ég az arcom, szégyen és harag égeti. - Jó. Hiszen majd megismerkedünk a szavazásnál!

A szabadelvű párt erdő, félelmetes erdő: nem fér el a régi helyén, az ellenzéki oldalt két sorral keríti be. A mérsékelt ellenzék egy maroknyi csapat. Válogatott csapat, de maroknyi. Vezérnek is beillő adjutánsok a „vezér” körül: Horánszky Nándor, Beöthy Ákos, Grünwald Béla, Hódossy Imre, Károlyi Sándor. Már nincs köztük Szilágyi Dezső, amott sincs, a rengeteg erdőben. Felkapja hatalmas fejét, gunyos mosolyt villant jobbra, balra, mintha keresné: hol a vitéz, ki vele vinni kész.

Andrássy Gyula és Tisza István a legfiatalabb honatyák. Ők a Ház - Herbertjei. Ők a legfiatalabbak, de már öreg politikusok - annak nevelődtek. Nem is vállalják a korjegyzőséget - Isten őrizz, még kiszűné róluk, hogy - fiatalok. De én boldogan vállalom, mert én több vagyok a fiatalnál: gyermek. Ahitattal lépek át az országházának küszöbét, mint a hívő a templomét. Jól esik hallanom a Házon áthullámzó morajt: be szép fiuk! Hogyne volnának szépek: mi szebb az ifjúságnál? De gyorsan elmúlnak a mézes hetek, kezdődik a viadal. Rövid viadal, hosszú viadal: Apponyi után mindig Tisza következik. Övé az utolsó szó. Aztán - szavazunk. Az erdő, a félelmetes erdő feláll, vagy tán nem is erdő, megáradt folyam ez s ennek a folyamnak én is egy csöppje vagyok. Szeretne föld alá tűnni a vízcsepp. Szeretne elpárologni, de nem lehet. Le kell szolgálnom a - háromezer forintot. Mint szegény Reviczky, én is „számlálgatom, találgatam, hogy

-63-

-64-

-65-

hány napom van hátra még?” Tizenötezer forintból háromezer esik egy esztendőre, egy-két hónappal talán meg is pótolom, aztán - Isten veled, erdő! A félelmetes erdőben „kopók” szimatolnak, lesik, számon tartják, ki szavaz, ki nem. Sok szavazásról lekésem, mert csakhogy föld alá nem sülyedek szégyeltemben, valahányszor Apponyi ellen szavazok. Meddig, ó, meddig? Sorra kerül a költségvetés, költségvetés során a közoktatásügyi tárca. Az ország mostohagyermek. Mindenre van pénz, csak a közoktatásra nincs. Itt az ideje, hogy elmondjam szűzbeszédemet. Apponyi példáját követem: ő a zeneakadémiának szenteli első szavát, én az - ifjúsági irodalomnak. A költségvetésben nyoma sincs az ifjúsági irodalomnak, hogyan is volna, amikor magyar ifjúsági irodalom még nincs is. De éppen mert nincs, - szeretném, ha lenne. Egy csomó képeskönyvet viszek be a Házba. Csupa idegenből szállított, rossz színes képek, együgyű versikék alatta - vajjon ki plántálta át magyar földbe ezeket? A honatyák csudálkozva néznek rám: mit akar ez a fiu? Legjobban csudálkozik az agg Trefort, a közoktatás ügyének minisztere, mindegyre idegesen fordul hátra az államtitkárához, a még fiatal Berzeviczy Alberthez. Szinte hallom, mit kérde tőle: mit akar ez az ember? Hiszen ez nem tartozik a tárcám keretébe. Én meg szép csendesesen beszélgetek az ifjúsági irodalomról, amely nincs, s biztatom a kormányt, áldozzon erre is valamit, hogy - legyen. Tüzzön ki jutalmat, buzdítsa irodalmunk jeleseit: szálljanak le a gyermekek közé. Idegen lelki, rossz magyarságu könyvek ne rontsák a magyar gyermek - magyarságát. Szemelvényeket olvasok fel, hadd lássák, mivel butítják a magyar gyermeket. A tisztelt képviselő urak gyermekeit is. A t. Ház hangosan derül s mert egyik könyv szerzőjéül Kálmán bácsi van megnevezve, százan is kiáltják egyszerre: Bizonyosan Mikszáth Kálmán? Ugy-e, te irtad? Szóval: mulat a tisztelt Ház. A kuruc Thaly Kálmán személyes sértésnek veszi, amikor arról beszélek, hogy a magyar tudós akadémia is tehetne valamit az ifjúsági irodalomért. Haragosan kiált közbe: Ez nem tartozik az Akadémiára!

-66-

- Ha a francia akadémia leereszkedhetik az ifjúsághoz, a magyarnak sem válnék szégyenére az, - felelek a tüzes kurucnak.

Summa summárum: a szűzbeszédet hagyományos türelemmel hallgatták végig, de a hatás láthatóan vegyes. A szabadelvűpárt egyik főembere külön fog a folyosón, figyelmeztet, hogy beszédem nem volt - szabadelvű beszéd. Amit én akarok: az irodalomnak állami gyámság alá helyezése. Nem vetted észre, hogy a beszéd csak a mérsékelt ellenzéknek tetszett? Magyarázni próbálom, hogy a segítség még nem gyámkodás, de hiába, a főember megmarad amellett, hogy nekik, szabadelvűeknek, a beszéd nem tetszett...

Az egész Házban egyetlen képviselő gratulált őszintén és melegen: Grünwald Béla, aki - agglegény. Különösen a beszéd szép tiszta magyarságát dicsérte meg. A szabadelvűpárti főembernek igaza lett volna? Lám, csakugyan, egy ember gratulál melegen s mérsékelt ellenzéki az is. Mondom Grünwaldnak, hogy mint vélekedett beszédemről a fő szabadelvű.

- Ismerem a szabadelvűségüket, - legyintett Grünwald. - Voltam köztük egy kevés ideig. Tőlük jöttem át Apponyihoz. No, majd te is átjössz hamarosan, - s mélyen a szemembe nézett.

Grünwald Béla volt, aki elsőnek látta meg Visy Imre szemében a haláljegyet, ő látta meg elsőnek gondosan őrzött titkomat. De már azt ő is aligha látta meg, hogy tiz esztendő múlva a szabadelvűpárt kultuszminisztere, Wlassics Gyula, teremti meg a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottságot, melynek feladata: kirotálni az ifjúsági irodalomból az ocsut, jegyzékbe venni a jót, a gyermek kezébe valót. Ma minden állami népiskolának válogatott ifjúsági könyvtára van, sőt a felekezeti iskolák legtöbbszörének is. Látszólag állami gyámkodás alá kerül az ifjúsági irodalom, de igazán csak látszólag. Ám abban, hogy van tisztességes ifjúsági irodalmunk, sem államnak, sem Akadémiának semmi része nincs. A könyvkiadóké az érdem, akik egyszerre csak felébredtek, az idegen szemetet lassanként kidobálták, magyar írókkal irattak könyvet a magyar gyermeknek.

-67-

*

Gyenge szellők fujdogálnak sokáig a t. Házban, mignem egyszerre csak megzendül az ég, kitör a vihar, tombol benn is, künn is, szakadatlan tombol. Sándor-utcában, Múzeum-kertben nap-nap után viharzik a népharag, zug az abcug Tisza felé, Fejérváry felé, a főbb mamelukok felé, néha az országházába is behömpölyög a tömeg. Ezuttal a tömeg nem a népalja, nem a csócselék, de maga az ifjúság.

Mi történt? Nem történt egyéb: a kormány napirendre tűzött egy törvényjavaslatot, amely nem kíván kevesebbet: tiz esztendőről tiz esztendőre szavazza meg az ujoncot a - királynak: ez a hirhedett 14-ik szakasz. S nem kíván kevesebbet: a magyar önkéntes németül állja ki a tisztizsgát s ha elbukik, még egy évig katonáskodik - ez a hirhedett 25-ik szakasz. Mind a kettő, mint „hirhedett” megy be a köztudatba, e két szakasz körül tombol a vihar, benn a Házban, künn az uccán, népgyűléseken, sőt - ki hinné? - a szabadelvű klub termeiben is. Nyilvánvaló, hogy a 14-ik szakasz durván ki akarja csavarni a nemzet kezéből a legerősebb fegyvert, az ujoncmegadás vagy meg nem adás jogát; a 25-ik szakasz meg egyenes hadüzenet a magyar szónak, a magyar gondolatnak, a nemzeti nevelésnek. A mindent hűségesen megszavazó párt - felhördül, a vezérkar egy-két tagja nem titkolja aggodalmait, sőt lázadásnak minősíthető hangon támadja mindkét szakaszt. Vérszemet kap a legénység is, tüzesen támadja a hirhedett szakaszokat ez is, az is. Itt az idő, most vagy soha! - gondolok nagyot és merészet, - székely huszárosan sarabolom-darabolom a 25-ik szakaszt: ebben látom a legnagyobb veszedelmet, nem a 14-edikben. Emezt egy másik parlament még jóváteheti, de ötven esztendő sem teszi jóvá, ha nemzeti irányban megindult nevelési politikánk hirtelen levegőnek, a magyar szónak - egyszerre csak azt látja, hogy nem a magyar, de a német nyelv a fontos. S ugyan hol tanul meg a falusi diák németül beszélni,

-68-

németül gondolkozni? És érdeke-e a hadseregnek, hogy a magyar fiu németül bemagolja a katonai tudományokat? Nem inkább az-e az érdeke, hogy anyanyelvén tanulja s így meg is értse? Ime, a szegény szülő fia el fog bukni a tisztvi vizsgán, csak az boldogul, akit nyelvmesterek kísérnek bölcsőtől a sirig...

Hihetetlen ellenérveket vonultat fel Fejérváry generális, a honvédelem minisztere. Többek közt: a katonai tudomány tele műszavakkal, melyeket megmagyarosítani nem lehet. Az egységes hadvezetés, az egységes vezényszó fontossága a legkomolyabb ellenérve – mely csufosan megdöntötte ezt is a világháború! A nevetségig makacsul kapaszkodik a császár hü generálisa a németből fordított javaslat minden szavához, betűjéhez. Hitvány magyar nyelv a törvényjavaslat nyelve, magyartalan szolgál fordítása az osztráknak, s amikor azt javasolom, hogy ha már nincs magyar lelke a törvényjavaslatnak, legalább a nyelve legyen az – mereven elutasít javaslataimmal. *Belső rendet* akarok az idegenül hangzó *belrend* helyett, – vissza velem! Sőt akad egy hűséges mameluk, aki segítségére siet Fejérvárynak, s bizonygatja, hogy a belrend nem egyhangu, mert a rend-ben az e közép e, tehát így kell mondani: belrend. Be kell látnom, hogy itt „fel kell hagyni minden reménnyel“.

Vége-hossza nincs a tüntetéseknek, verekedéseknek kávéházakban, uccákon, tereken; már nem elég a rendőrség, a katonaság is kivonul: magyar katonák a magyar ifjuság ellen. Benn a t. Házban csaknem mindennap éktelen lármá, össze-visszakavarodás, állandóan hajsztál uszkál a levegőben, az a bizonyos hajsztál, mely ha elszakad, egymás képére másznak a hon atyjai. Heteken, hónapokon át szótlánul nézem a vihart, bár majd szétvet az idegesség. Fel is tűnik ez Kenedy Gézáknak, aki mint szerkesztő az ujságok karzatáról figyel a magyar história e viharos fejzetét. Csudálkozik a higgadságon. Hónapok óta figyel s még egyszer sem hallott közbekiabálni.

Ha tudná, hogy mi forr belül!

Külön-külön fognak az alvezérek, kapacitálnak, hogy szavazzam meg általánosságban a törvényjavaslatot, sőt kilátásba helyezik, hogy a részletes vitánál a párt elfogadja stílári módosításaimat. Megköszönöm a jóakaratot és sajnálattal jelentem ki, hogy nem szavazom meg a javaslatot s nem óhajtom megmagyarítani a javaslat – szavait. Látom az arcukon, hogy nem hiszik ezt. Mosolyogva válunk el: meg fogod szavazni. Sőt az öreg Podmaniczky nemcsak mosolyog, legyint is. Azt jelenti ez a legyintés: láttam én már hozzád hasonlatos mamelukot, nem egyet. Kellemetlenkedtek egy kicsit, végül aztán hűségesen leszavaztak.

Nem egyedül vagyok ellenzékieskedő mameluk, vagyunk vagy negyvenen, akik aláírtak egy nyilatkozatot, mely szerint a 14-ik és 25-ik szakaszt nem szavazzuk meg. Ha emlékezetem nem csal, már ki is van tűzve a nap, amikor a pártnak bejelentjük elhatározásunkat – és kilépünk. De a vihar szörnyű hirtelen némul el – gyászfeketébe öltözik Budapest: Meghalt Rudolf királyfi! A magyar királyfi. A magyarság szemefénye, büszkesége: az első Habsburg, akitől a magyar világ feltámadását várja a magyar. A t. Ház néma, mint a temető. Az ucca is. Mindenki gyászol.

És ime, a temetés után ajándékot hoz a szabadelvű-pártnak Tisza Kálmán. Ünnepi csendben jelenti be a miniszterelnök, hogy bár „szent meggyőződése“: nincs a 14-ik szakaszban alkotmányjogi sérelem, visszavonja a szakaszt (általános megkönnyebbülés) – de – (vajjon mi fog következni a de után?), de azzal a kikötéssel, hogy a párt változatlanul szavazza meg a 25-ik szakaszt. Nagy a lelkesedés. Hozám szalad Rohonczy Gedeon, az egyik összeesküvő, kérdi: megszavazom-e a 25-ik szakaszt?

- Nem.

- Az Andrássy-fiúk is megszavazzák, mind megszavazzuk, – mondja Rohonczy. – Hiszen a 14-ikben volt a legnagyobb sérelem...

- Én meg a 25-ikben látom a legnagyobbat.

Nem értik a makacskodásomat, hogyan is értenék azok, akiket nyelvmesterek kísérnek a bölcsőtől a sirig. De mások sem értik, vagy sértő módon értik, ha nem mondják is: bizonyosan akarok valamit. Megszokták, hogy minden kuruckodásnak – labancság a vége. Már azzal is kapacitálnak, hogy ugyanis csak a zsidólegényeket buktatják meg a tisztvizsgán... (Mit is mondott Grünwald Béla? „Ismerem a szabadelvűségüket. Voltam köztük egy kevés ideig.“)

- A zsidólegények, – mondom én, – mind tudnak németül. Őket legfennebb az orruk miatt buktatják meg. De megbuktatják a parasztfiukat is, azok két esztendő fognak elveszteni az életükből, mert nem tudnak parlirozni németül.

Most már a 25-ik szakasz körül folyik az élet-halál harc. Az ellenzék vezérei összes közlegényeiket felvonultatják. A leggyengébb, a legüresebb szónok is sűrűn aratja a tapsokat. Ujat már nem igen mondhatnak, hisz mindent elmondtak, ami elmondható volt, a fő- és az alvezérek. De az üres szalmacséplésnek is sűrű taps a jutalma, – a mameluktábor meg hallgat, folyton csak a „generális“ beszél, – unalomig ismételve, hogy: „szent meggyőződésem“ stb. stb. A hosszú, kétségbejuttató hosszú vita során alig szólal meg egy-két mameluk. A generális leszoktatta mamelukjait a szónoklásról, évek óta mindig ő beszél, övé az utolsó szó, a mamelukok szerepe a szavazás. A legnagyobb beszédet a fia mondja: nagyszabásu, nagy tanulmányra valló beszéd, de Szilágyi Dezső az ellenzék kárörvendő ujjongása közt szedi szét a beszédet. Mondhatnám: kiteríti az ifju hőst. De én nem tudok ujjongani: az ifju hős felé hajlik szimpátiám, s nem a félelmes hős felé, aki diadalmasan néz körül, miután a viaskodásban még gyakorlatlan ellenfelét oly kegyetlenül szétmargolá. Százszor meg százszor dobják az apa felé a

legsúlyosabb szavakat a fiu füle hallatára, s én nem az apát sajnálom, de a fiát. Világos, hogy nem vagyok politikus s nem is leszek az soha. Lám, a fiu apja fia, ő vérbeli politikus, egy izma sem rándul meg, némán, hidegen hagyja elrepülni a sértő, az ocsmány szavak fekete madarait. Könnyű megjósolni, hogy ő a közel jövő embere.

Vége felé jár a vita, már kész is a beszédem: tüzes kirohanás a 25. szakasz ellen. Hetekig tündököm: elmondjam-e? Itt volna a feltűnés kedvező alkalmá: mely könnyen tudnám a népszerűséget megszerezni! Kedvező alkalom... Népszerűség... Harcba keveredem a józálással - a beszédet bedobom az asztalfiába: nyugodjék békével. Világosan látom, hogy sűrű tapsokat aratnék, de éppen e sűrű tapsok riasztanak vissza. Urrá lesz bennem a félelem, hogy feltűnési viselkedetet lát cselekedetemben minden komoly ember, semmi egyebet. Azzal nyugtatom meg magamat, hogy nemsokára jön a kultuszvita, annak során mondom el az el nem mondott beszédből azt, ami a nemzeti irányu nevelésről és sok minden egyébről bennem rekedt. Egyelőre legyen elég ennyi: Nem szavazom meg a 25-ik szakaszt. Isten segedelmével magyar író szeretnék lenni, nekem ezt nem szabad megszavaznom. Am szavazza meg Jókai, Mikszáth - intézzék el ezt a maguk lelkiismeretével. Fáj látnom, hallanom, hogy Jókai mint humorizálja el a magyar szót, a magyar gondolatot; mint mulattatja a mameluktábort, ahelyett, hogy űlne az íróasztalánál s gyöngyszem-betüivel írná, irogatná regényeit. Fáj látnom, hogy a nagy palóc az ő nagy talentumát léha mamelukok mulattatására pazarolja; hogy a véresen komoly ügyet Karcolataiban ő is elhumorizálja, miként a magyar írók fejedelme. Szóval az egyik, tollal a másik. Az aradi nők megesküsznek, hogy Jókait és Mikszáthot nem olvassák többet... De nem sokáig tart a fogadalom - magyar szalmaláng ez. S ez esetben jó, hogy szalmaláng. Mit is mondott Széchenyi? „Oly kevés a magyar ember, hogy még az apagyilkosnak is meg kell bocsátani.“ Hát még a magyar író mely kevés!

-72-

Mindössze négyen vagyunk a szabadelvű erdőben, akik utolsó napig állják a szavukat, hogy a hirhedett szakaszt meg nem szavazzák. Két székely mameluk (Mikó Árpád az egyik), aztán a szelidképű Jónás Ödön (műegyetemi tanár is egy személyben) s végezetül aranszajú Hock János. Azért végezetül, mert végső pillanatban mégis - megszavazza. A párt azzal jutalmazza aranszajú Hock Jánost, hogy - kidobja. Minket, a nemszavazókat nem bánt, csak görbe szemmel néz ránk, gyanakodva kíséri lépteinket, mindig, „nem mint az árny az utazót, csak jó időben“.

Hock János volt a leglármasabb, főlemelt kézzel esküdözött, hogy ha akasztófa alá állítják, akkor sem szavazza meg a „hirhedett“ szakaszt. Sőt akkor sem, ha püspöki süveget nyomnak a fejébe. Sem akasztófával nem fenyegették, sem püspöksüveggel nem kecsgették - mégis megszavazta. De jönnek a választói, leleplezik aranszajú követüket. Ráolvassák, hogy a követ ur biztatta fel őket: irjanak hozzá levelet, tiltsák meg neki a „nemzetellenes“ törvényjavaslat megszavazását, s ime, mégis megszavazta! A mameluktábor szörnyen felháborodik, csufosan kidobja kebeléből, s tán mondanom se kell, hogy nem dobtak utána - püspöki süveget.

*

Csudálatos nagy közönsége van a kultuszvitának. Szinte telt ház. Még mindig forró a levegő. Csáky Albin gróf a kultuszminiszter. Alig lett miniszter, kiadja a német nyelv alaposabb tanítását követelő rendeletét. Mint olyan ember, akinek sohasem okozott gondot: vajjon hány forint egy pár csizma, szentül hiszi és vallja is, hogy a néptanító munkájának méltó bére esztendőre a 300 pengőforint. Ott űlök, üldögélek a szabadelvűpárt szélső szárnyán, a mérsékelt ellenzéki padok közvetlen közelében. Ma kerül rám a sor. Az egész Házban csak körülöttem van tátongó üresség. Egy jó emberem hozzám szalad, sug valamit a fülembe. Azt sugja: vigyázz, mert a párt erősen gyanakodik reád. Ezt sugván, a bélpoklostól elszalad. A párt legjámorabb tagja, Földváry Miklós, a hires pestmegyei alispán fia, mit sem sejtve, jön hozzám. Megszán a jó fiu, leül mellém - hangulatcsináló publikumnak. Becsületesen figyelmeztettem, hogy ne maradjon mellettem, de a jó fiu nem fogad szót: ha már leült mellém, ott marad.

-73-

A közoktatás ügye nem pártkérdés, a szó igaz értelmében nemzeti ügy: ez a hitem, s e hitben mondok kemény kritikát a közoktatás siralmas állapotáról. Haragos zugás kíséri szavaimat végességig a szabadelvű erdő felől, annál lelkesebben tüntet mellettem az ellenzék. Az államtitkár, Berzeviczy Albert, felel a beszédemre - „félremagyarozott szavaim helyreigazítása meg személyes kérdés“ címén kérek szót, az elnök, remegő hangú öreg Péchy Tamás megadja az engedelmet, de zug a szabadelvű erdő: Eláll! Eláll! Nagynehezen jutok szóhoz, próbálok tulkiáltani az erdőzugást - hajh, de ez nem az az erdő, amelyről Kriza János így dalolt: „Zöld erdő zugásán, vadgalamb szólásán nevelt fel jó apám“... Az elnök, szegény öreg ember, akit gyengesége mián a véderővita viharos napjain nem egyszer fenyegetett meg a szabadelvű erdő - kétségbeesetten rázza a csengőt: a vihar nem űl el, én sem űlök le.

- Itt állok, másként nem tehetek, - gondolom magamban, - itt állok reggelig is, de a jussomat nem hagyom.

Végre is szóhoz jutok, de minden mondat újabb vihar, zug az erdő szakadatlan: Eláll! Eláll! Integtetnek a gyámoltalan öreg embernek: vonja meg a szót. De a gyámoltalan öreg ember már se lát, se hall, ő csak rázza a csengőt, közbe-közbe könyörög, oly szivrehatóan könyörgi: Csendességet kérek, tisztelt képviselő urak! - még a kő is meglágyulna, ha hallaná. Végre is fölkel székéből a „generális“, imbolygó járásával az elnöki székhez imbolyog, valamit szól a gyámoltalan öregnek, aztán visszaül a székébe. És a gyámoltalan öreg összeszedi minden erejét, a szabadelvű erdő elnémul a csengetésre; a generális parancsára szól most a csengő.

- A képviselő urtól megvonom a szót! - sir a gyámoltalan öreg ember hangja, - én meg leülök engedelmesen.

-74-

Vége a komédiának, - a függöny legördül. Még egy rövid levél a szabadelvűpárt elnökéhez: a párt is örül, hogy megszabadult tőlem, én is örülök a szabadulásnak. - „Mi kéne még, ha vóna? Kell egy pipadohány?”

*

Magányosan, legszebb férfikorát élő ember Apponyi. A lakása oly egyszerű, mint ő maga. Sohasem látod kocsin, gyalog megy az ország házába, gyalog az Isten házába. Vallásos lelkű ember: minden reggel átlépi a szent küszöböt s leborul Isten előtt. Képmutatónak vélik, akik nem ismerik; annak rágalmazzák sokan, akik tudva-tudják, hogy a szavuk - rágalom. „A kalksburgi jezsuita-kollégiumban nevelődött - kell-e ennél többet mondani?”

Uton-utfélen rám támadnak: hogy lehet a nagy jezsuita hive református, szabadelvű ember? Reakciós, jezsuita, csuhás barát. Nem látják, mert nem akarják látni, hogy a szabadelvűpárt szabadelvűsége, mely szörnyű romlása lett a magyarság erkölcsének. Az Istenhívés, a vallásosság: képmutatás. A tiszta kezű, tiszta lelkű embert lemosolyogják.

Engem is lemosolyognak, szánakoznak rajtam. A Borsszem Jankó vándorlegényként állít a mérsékelt ellenzék klubja elé; a Ház kapuja fölött ez a felírás: *Lasciate ogni speranza. Jómagyarán: Aki belép ezen a kapun, elveszett ember. Még világosabban: Ostoba gyerek, aki a „husos fazék” mellől az üres fazékhoz pártol át. Belép egy pártba, mely soha, de soha hatalomra nem jut. Maga Apponyi is szinte hitetlenül néz rám:*

- Hát *csakugyan* belépsz az én pártomba?

- Csakugyan. Be.

Tisza Kálmán ezzel fogadott: No, majd megismerkedünk a szavazásnál.

Apponyi Albert ezzel fogadott: Hát csakugyan belépsz a pártomba?

-75-

Jellemezhetném-e jobban ezt a két embert, ha külön-külön könyvet szentelnék is nekik?

*

A véderővita viharától recseg-ropog a bársonyszék a mindenható generális alatt. Még nem egészen bukott ember, de a napjai megvannak számlálva már. A véderővita rázza fel az alkotmányos éra óta először az elszenderült nemzetet, ébreszti fel a szunnyadó nemzeti öntudatot. Új korszaka kezdődik a magyar politikának, Isten tudja, hányadszor a nemzet történetében: az ébredés kora. A szabadelvűpárt görcsösen ragaszkodik a hatalomhoz, de igazi hatalmát elveszti a vezérrel együtt: tizenötévi uralkodás után Tisza megbukik s helyébe egy szintelen gróftól állít a király: Szapáry Gyula ez.

Még Tisza uralkodásának alkonyán az egyházpolitika kérdései nyugtalanítják a lelkeket. A közoktatásügyi költségvetések során a közoktatásról alig esik szó. Jónás nyeli el a cethalat, nem a cethal Jónást - mondja Grünwald. A szabadelvűnek nevezett párté a szégyen, hogy nem ő üti meg az első nemesen szabadelvű hangot, hanem a „klerikális” mérsékelt ellenzék vezére: Apponyi Albert.

A szabadelvűpártot valósággal konsternálja Apponyi beszéde, a tizperces szünetre izgatottan tódul a folyosóra a megriadt nyáj. A generális, szokatlanul, az ellenzéki folyosón imbolyog ki, vele tart az öreg Kemény János. A „fejedelem”. Hallom, amint mondja kesernyésen:

- A barát levetette a csuhát!

- Nem is vette fel soha! - kiáltom feléje.

Meglepetten néznek a váratlan hang felé, aztán eltűnnek a zöld függöny mögött. S hamar eltűnik a generális ama függöny mögött is, mely teljes tizenöt esztendeig van félrehuzva szakadatlan, s amely függöny előtt szakadatlan egy ember áll: már-már babonás hit szállja meg a lelkeket, hogy ott fog állani halálig. Az ő keze tiszta maradt, de körötte és mögötte, északtól délig, keletől nyugatig a százezerfejű korrupció. „Romlott intelligencia, tudatlan nép.”

-76-

Dadogó beszédü, gyöngye fejü ember Szapáry Gyula. De ő a vezér, a szabadelvű erdő fái most már ő körülötte hajlonganak. Szánalom látni, mint szenvedni végig forró meleg nyárban az obstrukciót, mit az ellenzék a közigazgatás államosítása ellen indít. Még szánalmasabb látvány - nem jól mondom: felháborító látvány, nézni, mint üldögél egymagában a seregevesztett generális. Néhány öreg obsitos marad hü hozzá, egyik-másik lerokkan mellé - a többi sietve halad el mellette, valamennyinek rettenetesen szorgos a dolga: már az illendő köszönésre is alig van idejük. Még nem oly régen tizen is gyújtottak gyufát, ha ajka felé vitte a szivart, s ime, mely furcsák a véletlen játéka - viszi ajkához a szivart, szertenéz és nincs egy hive a szemhatáron, nekem jut a szerencse: tessék, kegyelmes uram! - Köszönöm.

Öt esztendő alatt a második és utolsó szava hozzám.

*

A közigazgatási törvényjavaslat egy paragrafussá zsugorodik össze, a király szétosztja a t. Házat, az ötesztendő ciklus lejártá előtt. 1892 különösen hideg telére tüzik ki a választást - szép multság lesz hóban, fagyban szónokolni Isten szabad ege alatt. A mérsékelt ellenzék fölveszi a *nemzeti párt* nevet, Apponyi megírja a párt programját s engem biz meg, hogy a nép számára Szózatot írjak az ő irásműve alapján. Igyekszem megtalálni a hangot a nép eszéhez és szívéhez,

nagy kedvvel írom a Szózatot, de kedvetlenül készülök a harcra. Még szájamban az első harc keserű íze. Megcsömöröttem a politikától. Elég korán állapítom meg magamról, hogy nem termettem politikusnak. Az az érzésem, hogy népies szózatomnak tán veszik némi hasznát képviselőtársaim, én magam azonban meg fogok bukni. Bár úgy lenne, kívánom szivből magamnak, de azért belemegyek a küzdelembe, megyek a vezér után. Csodálatos, mélységes mély hatása van rám a nagy embernek. Gyermekifjú koromban Kárpáthy Zoltán, férfikoromban ő az ideálom. Ha helytelen szándék villan meg agyamban, ő rá gondolok s helyes utra térek. Ha meggondolatlan szó röppen ki ajkamon, belepirulok: illet ő nem mondana. Ugy kísér nemes alakja elhatározásaimban, cselekedeteimben, az emberekkel való érintkezésben, mint ahogy felettem lebeg állandóan megdicsőült édesapám szelleme, most, életem alkonyán is, valahányszor tollat veszek kezembe s barázda után barázdát szántogatok a papirosmezőn.

-77-

...Kerületet cserélek Bartha Miklóssal, az én igazi kerületemben bontom ki a zászlót. Abban, amelyhez az én kis falum is tartozik. Sok száz Szózattal és ötezer pengő forinttal indulok a csatába. Ebből négyezer a párté. Ha győzök, visszafizetem, ha nem győzök, soha senki nem keresi rajtam. Nem kérnek írást a pénzről - elég az adott szó. („A székely ember szava - kontraktus“: így volt ez hajdanában. Vajjon így van-e most is?)

Negyvennégy falu a kerület, beillenék egy kis vármegyének. Kettészakítja Réka királyné erdeje: kilenc falu az erdőn innen, a többi tul. Tulon is tul. A kilenc falu erdőzugásos, vadgalambszőlásos Erdővidék egyik darabja - ez az én hazám. Viselete, beszéde más e népnek, mint „ahajt“ tul a Rikán. Itt az itt - itt, tul a Rikán ehejt; az *ott* - ahajt. Nálunk azt mondják: arra, erre; tul a Rikán: aharré, eherré. Nálunk az *is*: es, tul a Rikán megmaradt *is*-nek. Nálunk nyáron vékony szőttes nadrágban, télen szürke posztóban járnak a férfiak. Kevés már a fehérharisnyás székely, ahajt, tul a Rikán, télen-nyáron vastag fehér harisnyát viselnek. Emitt „szinte“ pörge kalappal köszönnek, ahajt, tul a Rikán, széles karimájú, magas tetejűvel. A nép többsége unitárius: talán ez az egyetlen kerület, hol többségben vannak az egy Istent hívók. Két nagy falu jut a katolikusoknak, a többi református és luteránus. A luteránusok szászok - ennél több idegen nincs sem a kerületben, sem a vármegyében. De csak én mondom vármegyének - még mindig udvarhelyszékinek vallja magát a Rikán tuli nép, erdővidékinek az én kilenc falum.

Már van egy feltétlenül bizonyos szavazóm: az édesapám. Hetvenhét esztendő nyomja a vállát, már kissé előrehajolva jár, de még mindig erősebb, mint harminckétéves fia. Ő az egyetlen feltétlenül bizonyos szavazóm s Neki mondom el rövid politikai pályám egyetlen szép beszédét. Nem kötött formájú ugyan a beszéd, de minden szakaszának az a refrénje: Maradjon itthon, édes jó apám! Könyörögve könyörögök: maradjon a meleg szobában. Hiába, hiába, meggyőzni nem tudom. Istenem, Istenem, ha egyetlen egy embert nem tudok rábírni, hogy ne szavazzon reám, hogy bírok meggyőzni ezert: szavazzatok reám!

-78-

Esztendők óta nem járt tul a falu határán nagyapó. És szép sorjába kitünik nanyó panasaiból, hogy nagyapó javithatatlan ember. Nem megy ugyan tul a falu határán, az erdőtől is elbucsuzott hosszú rimánkodásra, de a felkelő nap a mezőn találja, megy-mendegél az eke után, s ki hallott ilyet? Még mindig dudolgatja: Honnan jössz te oly leverten, bús pajtás? Bevádolja nanyó nagyapót, hogy kikeletkor, amikor a hó még el sem takarodott egészen, megszökött hazulról.

- Ó, csak nem!

- Meg, fiam, meg. Kiment a rétre, ott a patak partján fűzfaágot tördelt, azokat beleszurkálta a patak partjába, hogy ha majd megnőnek, árvíz ellen védjék a rétet. Pedig már nem is a miénk a rét, az unokánkra néz. Igaz-e?

- Igaz, igaz, - vallja be nagyapó töredelmesen.

- Hát az igaz-e, hogy beleszédült a megáradt vízbe? Hogy csúromvizesen szaladt haza?

- Igaz, nanyó, igaz.

De vége jó, minden jó: áldassék az Urnak szent neve, nagyapó még náthát sem kapott, mert nanyó ágyat melegített, teát forralt s ez reggelre meggyógyította.

Még áll a zöld csempés szabad tüzelő, lobognak a lángok, pattog a szikra, enyhe meleg árad a szobában: úgy szeretnék itt maradni! A szél meg-megrázza az ablakot, a hópelyhek örült táncot járva kavarnak a levegő égből, ránk sötétedik az est, nanyó meggyújtja a kis állólámpát, megveti az ágyamat, a nagyapóét, a magáét: gyermek leszek ujra, egy szobában hálók az öregekkel, csak éppen magaslábu s nem karikás ágyban. Sokáig nem alszom el, a rettenetes faluzásra gondolok, az öregek sem alszanak, bár rég elszuttogták az estéli imádságot: Én Uram s én Istenem, őrizd meg tüztől, víztől, gonosz ember szándékától. Mind a hárman szinleljük az alvást. De én ébren is nyugtalanul hánykolódom, a takaró félig a földre csuszik. Nem törődöm vele, behunyom a szememet s tovább üzöm-füzöm a téli faluzás keserveit, érzem már a melegre forralt, mézelt pálinka bűzét - s akkor odatipeg lábujjhegyen nanyó: felveszi a földről a takarót, szép gyöngén betakargat... Most már jöhetsz, faluzás, fagyoskodás, pálinkabüz, jöhetsz, bukás, - a halhatatlan anyai szeretet mindent, de mindent el fog feledtetni!

-79-

És most kezdődik a faluzás. Szülőfalumé az elsőség. Itt minden lélek az enyém. Második Magyarhermány, ahol Istennek igéjét tizennégyesztendőskoromban hirdetem. Ez a falu nem változott. Csak a pap s a kántor kaputos ember ma is. Ez is az enyém. Harmadik Bibarcfalva - ez is az enyém. Gábor bácsi a három falu jegyzője, ő hozza három falu népét - mondjon akármit a szolgabíró. Rövidek a napok: három napot fogyaszt el a kilenc falu. Ellenjelöltemnek e faluk

egyikében a kastélya, de a falu az enyém. Ővele a hivatalos hatalom, velem a nép – vajjon melyik győz? Faluról-falura kísérek a kisbaconi atyafiak, hol kísérek, hol elszélednek erre, arra, előre bejárvák a falukat, hozzák a híreket. Már tul vannak a Rikán. Egyetlen ur van mellettem: iskolatársam, jó barátom, Gyarmathy Dezső. Ő most a szentpáli Korniss-kastély ura, itt a főhadiszállás. Egy napig sem tanyázok ott, nyugtalankodni kezd bennem az író. Bejárom az ódon kastély szobáit, a hóborította udvart, a kertet: itt fog elindulni *Katalin* regénye. Ama Kataliné, aki elmenekül a mostoha elől, apránként maga után viszi anyátlan testvérkéit, hosszú éjszakákon ül a varrógépe mellett, felneveli, férjhez adja hugait, csak magának nem talál meleg fészket, mert – nem is keres. De csak esténként, lefekvés után, míg el nem nyom az álom, szóhetem-fonhatom Katalin édes-bús regényét, virradatkor már a kortesek kihuznak az ágyból: talpra, talpra, három falut kell bejárnunk ma is! Szinte ríva fakadok, oly fáradt, oly álmos vagyok. Hol Isten szabad ege alatt, hol zsufolt, fojtó meleg helyiségekben szidom a kormányt, száz meg száz kéz kapaszkodik kezembe reggeltől estig. Egy kézre különösen emlékszem, félóra hosszat fogta a kezemet, nem, nem eresztett, omlott szájából a pálinkabűz, s orditva énekelte belém:

Háromszor négy tizenkettő,
Éljen a naptárszerkesztő!

Ugyanekkor egyszerre három ember panasolta a baját – ó, istenem, ha bár egy szavukat érteném! Forog velem a világ, reszket a lábam, reszket egész testem – szerencse, hogy fog a nótás székely, szégyenszemre elterülnék. Szóval el nem mondható, pennával le nem írható undor szállja meg testemet, lelkemet. Ez az undor kísér halálomig. Ez az undor adta később az erőt, hogy minden kísértésnek ellenálljak, soha többé íróasztalomhoz hűtlen ne legyek.

Itt-ott sikerül megríkatnom az – asszonyokat, csókolják kezemet, ruhámat, de a vég: mit fizet az úr. Kisül, hogy szegények, a szívük majd megszakad, de ingyen nem szavazhatnak, mert a másik úr ennyit meg ennyit ígért fejénként. De, mert a kormány ellen szózatolok, tőlem kevesebb is beérik.

– Ó, Istenem, de szeretnék megbukni!

Isten jó, már érzem, hogy meghallgatja könyörgésemet. Az ellenjelöltet, aki háromizben képviselte a kerületet s faluzás nélkül kapta meg a mandátumot, rákényszeritem, hogy ő is megmozduljon. Meg is mozdul, négylovas hintón vágat végig, keresztül-kasul, oldalán a – főszolgabíró. Nem lehet ez ellen szavam: öt év előtt az én oldalomon is főszolgabíró ült, s talán vigyázott is rám, hogy kerekét ne oldjak. Igazi megváltás, hogy pompás szánut van, nem kell székéren döcögöm, szánon repülök faluról falura. Mindenütt belém kényszeritnek egy-egy pohár mézelt masinapálinkát, de a csipős téli szél kimarja belőlem, míg más faluba röpit a szán – mégis emberséges ember az a Szapáry, hogy a választást télre rendezé.

Beszánkázom a „tündérvárosba“ is, hová tiz esztendő édes-bús emléke köt. Boldogan köszöntöm mogorva Budvárt, aljában a hólepte vadkörtefát, a kápolnát, a vén kollegiumot, a piacot, a fagyos almák mellett fagyoskodó kofákat s fölmegek a vármegye házára – tisztelkedem a főispánnál. Alispán korában tagja volt az Apponyi-pártnak, de Szapáry kinevezte főispánnak: – Isten veled, Apponyi! Ám előttem még mutogatja, hogy lelkében ma is Apponyi hive, mindenféle tanácsokat ad, sőt „véletlenül“ éppen itt van egy kénosi fehérharisnyás székely, híres kortes, beajánlja nekem, mellém rendeli. S a vörös képü, kenetes hangu ember mindjárt hozzám is szegődik, kísér faluról-falura, mindig az oldalomon, telebeszéli a fejemet; kenetes hangjára fel-felszisszenek, szeretnék megszabadulni, de nem tudok, ugy belém kapaszkodik.

Hogy is szól a hegyek közé szorult Kénosban megtalált ősrégi székely regős-ének?

Porka havak hulladoznak,
De hó reme, róma!
Nyulak, rókák játszadoznak,
De hó reme, róma!

Körülem is játszadozik egy róka, a kétlelkű főispán rókája, aki minden lépésemről jelentést küld, végezetül leszavaztatja ellenem a faluját. De nem maradok adósa a kétlelkű főispánnak, bukás után (mert, ugy-e, már nyilvánvaló, hogy Isten meghallgatja könyörgésemet?) kitepergetem a kétlelkű főispán kétlelkűségét, szerencsésen bele is bukik.

Valami azt sugja, hogy negyvennégy falu közt utolsónak hagyjam Bágyot. Magas hegy tetején váromladék, a hegy lankáján huzódik meg a kis falu. Országutjáról csak a váromladék látszik, a hegy éle féltve rejti el a falut: nehogy elhasson ide emberek lármája, gonoszsága, tisztátalansága. Hiréből már ismerem a falut is, öreg papját is: messze vidéken hire van a kertjének. Ott teremnek a legszebb almák, a legszebb, a legnemesebb körték. A nép ősidők óta ellenzéki, de nem lármásan ellenzékiesskedő, egyszerűen követi papját, a csendes öreg embert, aki az igazság útján jár minden időkbén. Egyenest a parókiának tart a szán, a tornácról elém jön egy rózsapiros arcu, fehér szakállu öreg ember: a bágyi pap. A tornácon áll életepárja, szelid, méléző arcu öreg asszony – milyen ismerős ez arc!

Ugy fogadnak s vezetnek be a meleg szobába, mintha fiuk volnék, akit rég nem láttak; aki után álmatlan éjszakákon sokat, igen sokat sóhajtoztak s im, végre megjött a messze idegenbe szakadt fiu. Hárman ülünk terített asztalhoz: azon minden jó, messziről jött fiunak való. Sőt felhoz a tiszteletes a pincéből egy kis pókhálós üveget: asszabor van benne. Az utolsót. És felhoz egy kosár almát, körtét, csupa válogatottat, de nem teszi az asztalra, hisz van ott már. Nyilvánvaló, hogy ezekkel valami rejtett, ravasz célja van. A tiszteletes asszony nem győz kínálni s nem győz

sopánkodni, hogy mily keveset eszem. Rajtam felejtgeti méla tekintetét, aztán hirtelen lekapja: gyenge pirosság sejteti, hogy meg-megfeledkezése miatt szégyenkezik. De én is zavart vagyok: folyton azt találgatom – hol láttam ezt az arcot? Lassan-lassan nekibátorodik, megkérdi, van-e családom. Hány gyerek? Egy? Kettő? – Ó, már négyen vannak!

- Négyen! Fiuk? Lányok?

- Két fiu s két leány.

- Szeretném tudni a nevüket.

- Marci, Jancsi, Mariska, Lollika.

- Ó, ó, micsoda név a Lollika?

- Flóra.

- Szépek is, jók is, ugy-e?

- Nekem azok, igazán azok.

- Játszik-e sokat velük?

- Sokat, igen sokat.

- Hát vajjon a felesége – fordul hirtelen a kérdezése – szereti-e a falut?

- Szereti, igen szereti. Folyton készül Kisbaczonba, de mindig kis gyermek... Nehéz az utazás.

- Be szeretném, ha ide is elhozná őket!

- Magam is úgy szeretném, – szólal meg az öreg tiszteletes. – Naphosszat eljátszanának a kertben. S mi cseresznye terem itt!

- Minket Isten nem áldott meg gyermekkel, – veszi fel a szót ismét a tiszteletes asszony, – oly jól esnék öreg, szívünknek a gyermekkacagás!

- Eljövünk, el, ha Isten élte!

Bucsuzáskor az öreg tiszteletes az utazóbunda zsebjeit telerakja almával, körtével – a gyermekeknek s a mamájuknak. Megindultan mondok köszönetet, csókolom a tiszteletes asszony kezét és akkor közel hajol hozzám, szinte sugva mondja: – Benedek-leány vagyok...

- Ó, Istenem, ha ezt elébb tudom! Hát azért volt oly ismerős az arca mindjárt az első pillanatban! Az én édesanyám is Benedek-leány. Mért most mondja, kedves néni?

- Meg akartam elébb ismerni a – lelkét.

Ugy szeretnék itt maradni, bár egy éjszakát! De itt kell hagynom a földi mennyországot, kerget az ördög.

Bukás? Mit bánom én! Ez a néhány óra a bágyi parókiában, a világ összes mandátumainál többet ér!

Felvirrad a nagy nap, özönlik a nép a falu két végén befelé, azaz, hogy csak az egyik végén, csendőrök állanak sorfalat Rika erdeje felől. A sorfal előtt a szolgabíró, megállásra parancsolja az erdővidékieket. Ezek az én választóim, sokszáz ember, ellenjelöltemnek csak egy maroknyi jut. A réten kell elhelyezkedniök a szekereknek, le kell szállani az én szavazóimnak, szekéren, szánon csak az a maroknyi csapat jöhet. A szolgabíró – Benedek. Véreből való vér. Jómódu, gyermektelen ember, de – szolgabíró. Ha igaz: „majd megszakad a szive“, hogy ellenem kell dolgoznia, de irgalmatlanul dolgozik. Harsányan vezényel, szedte-vettézik, korbácsával üti-veri a lovakat: balra! balra! – Ó, az Isten jó, az Isten irgalmas, a véreből való vér szive nem szakad meg. Ugyanezt cselekszi a falu másik végén a főszolgabíró, itt is gyalogszerrel jönnek be az én hiveim, de már hosszú szekérsor vonul be, s ezek a szekerek az ellenjelölt hiveit hozzák. A főszolgabíró nem véreből való vér, nyugodt vagyok felőle: az ő szive nem szakad meg. Sok gyermek, sok adósság: kívánhatja-e jó keresztényen, hogy a szive megszakadjon? Nagy kerek udvarban gomolyognak a hiveim, a kortesek népszámlálást rögtönöznek: kitűnik, hogy, ha utolsó emberig bejött minden szavazó, kétszázfőnyi a többségem. A kapu előtt markos legények állnak istrázsát: hiába ólalkodnak a „farkasok“, a nyáj közé be nem eresztik őket. De tél van, négy órakor már sötétedik, a „farkasok“ rávetik magukat a szavazni mendegélő nyájra. Könnyű a dolguk, mert a katonák és csendőrök szembe menetelnek a nyájjal, a nyáj az ut két szélére szorul, körül fogják, pénzt mutogatnak, sok pénzt – és a nyáj jámborul mendegél a farkasok után. A népiskola egyik termében folyik a szavazás, az én elfogdosott nyájamat beterelek a másik terembe. Sötét estére megtelik az „akol“, egyszerre eresztik be s szavaztatják le ellenem. A korteseim megfenyegetik a véreből való vért, akinek „a szive majd megszakad“, hogy így meg úgy, telegrafálnak Szapárynak, s a véreből való vér a szemük közé kacag. Felháborodva jelentik nekem a gyalázatosságot, de én csak mosolygok ezen: így van ez széles ez országban. Így van, így.

Isten meghallgatja könyörgésemet: a farkasok nyolcvan főnyi többséget ragadoznak össze. Nincs már itt egyéb dolgom: bundába göngyölgetem édesapámat, felsegítem a szánra s üzenem édesanyámnak: ne sirjon, holnap estére otthon leszek. Ez az egyik. A másik: én vigasztalom, csendesítem siró, káromkodó hiveimet, sőt megakadályozok egy embert, ki veres kakast akar

felrepíteni a véremből való vér házára. Hátha az égő ház láttára szive csakugyan megszakadna? Oly nyugodtan viselem a bukást, hogy szinte megveregetem a vállamat nyugodtságomért. A Pestről hozott ötezer forintot pótolnom kell még ötezerrel (12 százalék a kamat), de megmarad belőle néhány száz forint, tehát – Dárius vagyok. Különösen jól esik, hogy jóval kevesebb pénzzel hozták be az elrablott többséget, mint öt év előtt, amikor a szolgabíró oldalán jártam be a kerületet. Ezt népem javára írom s egyben megbocsátom gyarlóságát, mivelhogy végre is vérekből való vér vagyok. S ha pénzért szavaznak az urak, kívánható-e, hogy földhözragadt szegény emberek, kik hónapszámra nem látnak egy ötösbankót – ingyen szavazzanak? S irván e könyvet, újra megbocsátok a vérekből való vérnek is, akinek csakugyan megszakad a szive később, jóval később egy messze idegenből jött emberért, aki tenger pénzt hozott s mégis megbukott. A csufos bukás izgalma ölte meg, az öntudatra ébredt, diadalmaskodó nép színe előtt...

Madarat lehetne fogatni velem, oly nagy a kedvem egész uton hazafelé: élvezem előre az éjszakát a szülei házban. Tudom, nagy, igen nagy szomorúságban találom őket, de meg fogom vigasztalni, meg fogom győzni, hogy az isteni gondviselés műve a bukásom, még csak ezután kezdődik az én igazi életem, most kezdek csak, igazán szántogatni a papiroson; ezután írom meg a szép dolgaimat: a legszembeket a gyermekeknek és a – népnek. Vagy tán elég is lesz ennyit mondanom: *a gyermekeknek*. Hát nem gyermek a nép?

Csudálkozva néznek utánam az uccán jövő-menő emberek, hogy mely vidáman köszöntgetek nekik. De – de csak addig tart a jókedvem, amíg a szülei ház küszöbét át nem lépem. Megrendítő kép tárul elém: édesapám fejét lehajtva ül az asztal mellett, az ajtónyitásra riad fel. Édesanyám ágyban fekszik, ijedten borulok rá, ő átöleli nyakamat. Keservesen sir:

– Ó lelke fiam, édes fiam! Megcsaltak, megloptak, megöltek!

Hallom: felzokog édesapám is.

– Mi lesz ártatlan gyermekeiddel?

Fojtogatja torkomat a sirás: nem sokáig fojtogatja, kitör, együtt zokogok az öregekkel. Most érzem először igazán: Istennek mely nagy áldása a köny. Szivem szerint kisirom magamat, lassanként lecsöndesülnek szegény öreg emberek, aztán belekezek a vigasztalásba, a megnyugtatóba, de gyanakodva kísérik minden szavamat: hiszik is, nem is – úgy szeretnék hinni, hogy úgy lesz, úgy!

– Ugy-e, mind elrabolták a pénzedet?

– Dehogy. Maradt elegendő.

– Ne titkold, fiam, van egy kevés pénzünk.

Már nyitja is nagyapó a tulipánosládát, felemeli a födelét, kiveszi az oldalfiókból a kopott piros bugyellárist.

– Vidd el fiam, vidd el mind. Minek nekünk, öregeknek a pénz?

Alig tudom visszaérszakolni a piros bugyellárist. Közben nannó is fölkel, kihuzza felső fiókját annak a ruhásládának, melyre a rézkarikákat András nagyapó verte fel hajdanában. Ott matat, turkál, valamit kivesz – nem tudom, mit. Nem is érdekel. Aztán a tűzhelyhez tipeg, felszítja a tüzet, pillanat múlva sistereg a kolbász, ide megy, oda megy, tesz, vesz, nézi a téli kabátomat, teli bunda szőrével, kefére keres elő, tisztogatja, keféletti... Vacsora közben torkomban ólálkodik a szó: – Lám, lám, mégis jobb lett volna, ha *akkor* itthon maradok! De szépen gazdálkodnánk együtt! Vacsora után felolvassék egy vidám történetet, nevetnénk mindahárman – ó de szép volna! De visszafojtom a szót, nem búsim a jó öregeket. Inkább a gyerekekről beszélek, akiket, csak nőjjenek még egy kicsit, hazahozom, bizonyosan haza.

– Azt mi nem érjük meg, sóhajtanak az öregek, de látom szemükben a reménykedő kérdést: hátha, hátha?...

Éjfél után nyom el a jótévő álom. Későn ébredek, aztán bucsuzás, még egy utolsó kínálgatás: fogadd el a pénzt, fiam, fogadd el, – kifejlek az ölelő karok közül, repül a szán a vasúthoz, megyek, Pest, megyek, megint új életet kezdek tebenned!

Még ugrál néhány százaz a tárcámban, hálókocsira váltok jegyei. Itt hoz a sors össze két emberrel: Bánffy Dezső az egyik, Boér Elek a másik. Amaz még főispán, de hívják Pestre, hogy vállalja a Házelnökséget, emez Erdély kinevezetlen gubernátora: tőle függ, ki kap mameluk-mandátumot Erdélyben, ki nem.

– Á! Megbuktunk? Megbuktunk? – integet messziről nagy kárörömmel.

– Meg.

– Ugy kell neked, mért hagytál el minket! – s nagyot csap a combjára széles jó kedvében. És úgy kacag, olyan lelkiből kacag.

Nem, nem, ez az ember nem érzi, hogy még egy-két esztendeje van hátra: szörnyü halálnak halálával hal meg.

Szót szó követ, elmesélem, mit műveltek a szolgabírák.

– Ilyennek kellene lenni minden szolgabírónak! – kiált fel lelkesen Bánffy Dezső.

No, jó. Telik, mulik az idő, két hét múlva Bánffy Dezső lesz a képviselőház elnöke. Kiadom az arcképet az Ország-Világ-ban, hogyne adnám ki. Mindössze husz sornyi élet- és jellemrajzot írok az arcképhez. Elmesélem röviden, hogy a választás után három ur utazik Pest felé. Hogy a három ur közt ilyen meg ilyen beszélgetés folyt le. Az az ur, aki így kiáltott fel: - Ilyennek kellene lenni minden szolgabírónak! - Bánffy Dezső, a képviselőház ezidőszerinti elnöke. Az az ur, ki széles kedvében a combjára csapott: Boér Elek, a képviselőház alelnöke. „Azt hiszem, - fejezem be a jellemrajzot - bővebb jellemrajzot nem kíván tőlem a nyájas olvasó“.

Ezen a furcsa jellemrajzon sokat nevettek akkoriban, de nem nevetett annyi ember, mint amennyien sirtak azon a tárcámon, amelyben bukásomat énekeltem meg. Nevetéssel indult ennek is az olvasó, de sirással végező. Hirtelen-váratlan a vidám tárca ama bus jelenetre fordult, amelynek fentebb tanuja valál, nyájas olvasó. S amelynek a csattanója a pesti pályaudvaron csattant el, amint véletlenül télikabátom zsebébe s onnan egy horgolt zacskót huztam ki. Tele volt a zacskó ezüst forintokkal. - Ó, édes jó anyám! Hát nem *belelopta* zsebembe megtakarított pénzecskéjét?! Abba a zsebbe, amelyből annyi pénzt *loptak ki!*

-88-

...Szeretném látni azt az embert, akinek a politikai pályája szebben, meghatóbban fejeződött volna be, mint az enyém.

NEGYEDIK FEJEZET.

-89-

Ebben csudát lát az olvasó: a magyar író már könyvirásból is megél.

A legenda szerint, Isten a világ teremtésekor harminc esztendőben állapította meg az ember életidejét, ugyanannyiban az ököret is. Az ember keveselte, az ökör sokalta Isten ajándékát, s emez az embernek tiz esztendőt átengedett. Általában az állatok mind sokallották az életidőt, így juttatott a kutya is, a majom is az embernek a magáéból. Ez a magyarázata - mondja a legenda -, hogy az ember harminctől negyvenig ökörmódjára dolgozik, ebben az időszakban huzza a legnehezebb igát, azontul már otthon hagyogtják házőrzőnek, mignem eljut a gyámoltalan öregségbe, amikor mindenre nevet, mint a majom.

Ha végiggondolja élete folyását, a legendának minden becsületes munkásember igazat ad. Harminctől negyvenig legerősebb az ember, ez időben dolgozik inaszakadtáig, meg-megpótolva a nappalt éjszakával is. „Két szemnek két óra elég“, - mondogatta édesapám, s ha nem is szabad szó szerint venni ezt, ereje teljességében a szántó-vető ember sem a nyolc órai pihenőt, sem a nyolc órai alvást nem ismeri.

Az apám nem ismerte, én sem ismerém. De mindjárt megállapítom, mert mind a kettőt megpróbáltam: könnyebb a kasza, mint a toll. A kaszás Isten szabad ege alatt vág rendet rend után, az író négy fal között, magacsinalta füsttengerben vet betű után betűt. A kaszás meg-megáll, kaszát fen, neki ez is pihenő. Az író is meg-megáll: nem pihenni áll meg. Megáll, mert *mond*at közepén elakad, hosszan, sokáig keresgél egy szót, a legtalálóbbat, a legkifejezőbbet. Minden szónak a keresése agyának egy csepp vérét fogyasztja el. A kaszás délben leül a gyepre, bekanalazza ebédjét, aztán elterül s nagyot alszik. Az író betűtől és füsttől bódult fejével támolyog az ebédlőbe, leroskad az asztal mellé, azt sem tudja, mit eszik: evés közben tovább füzi a félbehagyott gondolatot. Ebéd után ledül a pamlagra, szemét lehunyja, de hiába: az ő alvása nem alvás, nyugtalan szendergés az.

-90-

Ujságszerkesztés? Kellemetlen foglalkozás bizony, de legalább egy tekintetben megnyugtató: betegség, ha lever a lábamról, elsején küldi fizetésemet a kiadó, nincsenek álmatlan éjszakáim amiatt, vajjon holnap, holnapután lesz-e kenyér az asztalfiában. Honatyáskodás? Üldögélek a padban, hallgatom a szónokot; ha unalmas, kimegyek a folyosóra, ahol rendszerint füsttengerben anekdotázik egy sereg ember. Este megyek a klubba, ott tereferélek, s ha jóllaktam politikai és minden egyéb pletykával, hazamegyek vacsorázni. Gyöngyélet ez annak, akinek egyéb dolga s gondja nincs.

Isten veled, ujságszerkesztés, Isten veled, honatyaság! Én már többet ez életben nem kérek regényt Beniczkytól; nekem Tolnai Lajos nem ír több bájos falusi regényt. Soha többet ez életben nem lopom az Időt sem a t. Házban, sem a klubban, én már megint új életet kezdek. Merész, sőt vakmerő a vállalkozás: ihol, a golya, a kedves golyamadár meghozta az ötödik gyermeket is, s én lemondok az elsején pontosan kijáró fizetésről, könyvirással szerzem meg ezután a gyermekek kenyerét, ruháját, rajztábláját, iskolakönyvét, sőt forró meleg nyarakon a por- és füstnélküli levegőt is!

Visszapillantok az ujságszerkesztés és honatyaság öt esztendejére; az egész irodalmi termés egy rossz regény, két mese- s egy apró-gyermekkönyv: az *Apa mesél*. Egészen apró gyermekeknek írtam, voltaképpen az első fiamnak, s talán ez a magyarázata, hogy legjobb gyermekkönyvemnek ma is ezt tartom. Még mindig nem merült el a gyermekkönyvek tengerében, sőt épp ahogy e fejezethez érek, értesít Wolfner József kiadó barátom, hogy karácsonyra jön az ötödik kiadás. Az 1919-ik esztendő április 25-én azt írtam a naplómbe egy kommunista ujságcikk olvasása után: „Ez az én írói pályám halálos ítélete“, s im - ébren vagyok-e? - élek, élek, még mindig élek!

-91-

Igen, egy rossz regény, két mese- s - talán mondhatom - egy jó gyermekkönyv: öt esztendő irodalmi termése sem több, sem kevesebb. Most pedig hol is kezdjem? Egyelőre rövid lélekzetű

történeteket irok napi és hetilapba. Mi téma összegyűlt az édes anyaföldön! Sűrűn rajzanak lelkemben emberek, történetek, viaskodnak az elsőbbségért: melyiknek adjak előbb életet. Gyűlnek, gyűlnek – könyv lesz belőlük. De nyilvánvaló, hogy életnek ez még nem élet, hisz itt az ötödik gyermek: az emberek már a negyediknél mosolyogtak, szánakoztak könnyelműséggel – no, az ötödiknél már meg is botránkoznak. Eszembe jut Rákosi Jenő híres vezércikke: a *Gyermekek és kutyák*. Egy háziurat állít pellengérré, aki házába lakót csak úgy fogad be, ha sem gyermeke, sem kutyája nincs. Ez a háziur nem bocsátja be a gyermeket, nekem a barátaim nem akarják megbocsátani az – ötödiket. (Istenem, Istenem, mi lesz, ha beröppen a golyó a hatodikkal is!) Ám én azt mondom néktek, gyermektelen és egy-kétgyermekű apák és anyák, a gyermek – áldás. Nemcsak a gyermeknek van őriző anyála, van a szülőnek is. De csak annak, aki a gyermektől – nem fél. Minden gyermekkel áldás száll a házra, nem remélt áldás. Szaporodik a gyermek? Szaporodik a kenyér. A kenyérszerző alkalom.

...Egyszer csak „megjelen nekem” egy ősz öreg ember. Nem éjjel, nem álmomban, mint a népmesék ősz öreg embere, fényes nappal jön hozzám s mondja:

- Ön már sok népmesét irt; ismeri a népmesegyűjteményeket. Ezek a gyűjtemények el vannak temetve. Az ifjuság kezébe nem kerülnek. Ugy, amint a gyűjteményekben vannak leköszölve, nem is valók az ifuságnak. Ön ezeket újra írná, elmesélné a nép mesemondó hangján. Mellőzné, ami bennük a gyermeki léleknek ártalmas. Felkutatná ami mese és monda régi és új folyóiratokban rejtőzködik. Azokat is megírná. Sőt megírná Vörösmarty és más költők hőskölteményeit is. Közlebb vinné ezeket az ifjusághoz. Mit szól a tervhez?

-92-

- Gyönyörű terv.

- Az én számításom szerint, oly nagy az anyag, hogy tíz nagy kötet telné ki belőle. Előbb füzetekben jelennének meg, azután kötetekben. Mint a Vasgereben. Mint a Vörösmarty. Mint a Tompa. Mint a Garay.

- S lesz ennek kiadója?

- Már meg is van!

- Ki az a vakmerő?

- Méhner Vilmos.

Mint könyvkötő legény került Bécsből Pestre Méhner Vilmos, aztán könyves boltot nyitott. Magyarul soha meg nem tanult, de kiadta Vasgereben összes regényeit, Vörösmarty, Tompa, Garay összes költeményeit. Egy sort sem értett belőlük, de kiadta, mert az én ősz öreg emberem (Kuttner-Kelemen Dávid a neve) belebeszélte s be is bizonyította, hogy Vasgereben jó üzlet, Vörösmarty jó üzlet, – a többi is jó üzlet.

Már meg is írta a szerződést az ősz öreg ember, aláírom, viszi Méhnerhez, hogy ő is írja alá. És másnap dult arccal rohan hozzám az ősz öreg ember:

- Képzeld, az a – – német, nem írta alá! Házat épít, számlát hoztak neki, felbosszankodott a számlán s azt mondta: ha Arany Jánostól viszek neki szerződést, azt sem írja alá. Több könyvet nem ad ki.

Nem is adott. De az ősz öreg ember nem hagyja annyiban: végigházaolja tervével a kiadókat. Csüggedten tér vissza újra meg újra.

- Még egynél nem voltam. Az Athenaeumnál. Ott egy fiatalember a könyvkiadó osztály vezetője. Ez meg fog érteni engem.

Ez meg is értette. Ranschburg Viktor a neve. Ezidőszerint a Pantheon igazgatója. Ennek a most írom könyvnek a kiadója.

Emich Gusztáv, Petőfi első kiadójának a fia, az Athenaeum elnöki igazgatója. Nagyműveltségű ember, ritkaságokkal teli gazdag könyvtára van: mindig csudáltam, mit keres a – képviselőházban. Képviselőségem idejéből jó emberem. Vele és Ranschburggal tárgyaljuk meg a Magyar Mese- és Mondavilág dolgát. Az ősz öreg ember tíz kötetéről leszállunk öt kötetre, s az első kötet sikerétől függ a további négy kötet kiadása.

-93-

- Hát ezt a könyvet minek adják ki? – támad egy ifjúkori barátom Ranschburgra az első kötet megjelenésekor. – Hisz ebből 200 példány sem fogy el!

- Már 2000 fogyott el, – felel Ranschburg szárazon.

...A Magyar Mese- és Mondavilág már rég túl van a 200 ezer példányon, a háromszázezer körül jár. Szóval: az ifjúkori barát jól ráhibázott, ugyebár?

A honfoglalás ezredik fordulójára készül el a könyv: ezer év meseköltése. A szabadságharc ötvenedik fordulójára a *Magyar nép multja és jelene*. Jó két esztendei készület: rengeteg régi és új történelmi és néprajzi könyvek végigolvasása, jegyzetek csinálása előzi meg a pillanatot, amikor végre nekiülhetek s megírom szép rendibe a föld népének ezeréves küzdelmét – embervoltának elismertetéseért. Írói pályám legnehezebb s anyagi és erkölcsi tekintetben is legháládatlanabb munkája ez. Hatvan nyomtatott iv a kvártalaku, kétkötetes könyv: író is, kiadó is ráfizet. A művelt közönséget nem érdekli a könyv: kive után nyilván azt sejtí, hogy a népnek való olvasmány; a nép nem veszi meg, mert neki meg drága.

Vége már a régi jó világnak, amikor az ujságok az új könyvet tárcacikkre méltatták. Ebben a ritka szerencsében csak az részesül, akinek ennél az ujságnál, annál is, „jó barátai“ vannak. Nekem nincsenek. Első könyvem, a Székely Tündérországot bő ismertetésre, tulságos dicséretre méltatják az akkori lapok, az ötkötetes Magyar mese- és mondavilágnak egy-két jó szó már alig jut. A könyv - üzlet, a kiadó üzlete, mennél nagyobb a könyv, annál nagyobb az üzlet, ergo a kiadó fizesse meg a - reklámot. Endrődi Sándor, a *Kuruc nóták* halhatatlan költője, fellelkesül ötkötetes könyvemen, magasztaló cikket ír róla, bekopogtat vele két-három ujsághoz: egyik sem közli. Végre is a *Fővárosi Lapok*-ban, az Athenaeum sajtó ujságában lát napvilágot a költő cikke. A *Fővárosi Lapokban*, melynek akkor már alig van olvasója. Ugyanezt cselekszi Lévai Mihály, az író-plébános, később országgyűlési képviselő: ő is csupa lelkesedésből cikket ír a Magyar mese- és mondavilág-ról, elviszi egy ujsághoz, a szerkesztő meg is igéri: hogyne, hogyne, - a cikk sohasem látott napvilágot. Most már önkéntelen felmerül a kérdés: voltaképpen hogyan kerül a könyv a nyájas olvasó kezébe? Mindjárt megfelelek rá: Ama nyájas olvasók után, akik a könyvesboltba betévednek, ott a könyvet megveszik, elolvassák s ha megnyerte tetszésüket, társaságban, ahol könyvről is esik szó, megkérdik: Olvasták ezt meg ezt a könyvet? Melegen ajánlom, olvassák el.

-94-

Igy terjed a könyv.

Hogy ellenmondásra alkalmat ne adjak, sietve jegyzem meg: a magam könyveiről beszélek s példával is bizonyítom.

A *Testamentum és hat levél* az első könyvem, mely utat talál az olvasók szívéhez. Vékony könyvecske ez. Apránként jelen meg a Magyar Hirlapban. Pünkösöd ünnepén jelen meg a Testamentum az ujságban, s két hét sem telik belé, megtelik egy ládikó levelekkel. Csupa meghatott emberek levelei. Mit gondolok, mit nem, magam leszek a kiadója e könyvecskének, sem az ujságoknak, sem a könyvesboltoknak nem küldök belőle, mindössze a Magyar Hirlap jelenti be a megjelenést. S im, egymásnak adják a kilincset a vevők: a lakásomról hordják el az első kiadást. De vidékről is sűrűn jönnek a megrendelések, még táviratban is. Szabadkáról azt írja egy ur, hogy egy nagy társaságban felolvasta a Testamentumot, mind megrendelték - küldjek 30 példányt azonnal. Kassáról ugyanezt írja egy másik ur, ez is kér: küldjek 50 példányt azonnal. Tauffer Vilmos, a híres nőgyógyász, minden másod-harmadnap elvitet két-három példányt: 1893 karácsonyán a *Testamentum* az ő karácsonyi ajándéka. És így tovább és így tovább.

Neki bátorodom az első kiadás sikerén, kinyomatom a második kiadást is: ebből már küldök a könyvesboltoknak is, az ujságoknak is. Harminc ujságnak küldök Testamentum-ot. Harminc ujság közül kettő-három irt annyit: megjelent. Annyit sem a többi. Jön hozzám egy fiatal ujságíró s mondja: Olvastam a Testamentum-ot. Mondhatom, megrikatott.

-95-

- Csak nem vette meg?

- Nem, kérem. Hetekig hevert a szerkesztő asztalán, láttam, hogy úgy sem irnak róla - zsebvégig.

Találkozom Fekete Józseffel, a Magyar Szalon szerkesztő-kiadójával. Mondja: No, én megjártam a könyvével.

- Hogyan?

- Az ágyban olvastam a Testamentum-ot s egyszerre csak elkezdtem zokogni. A feleségem felébred, rémülten kérdi, mi bajom. Mutatom neki a könyvet: ez zokogtatott meg.

Megzokogtatta, de irni egy sort sem irt róla.

Mégis elkélt a könyv. A harmadik kiadásnak már Singer és Wolfner a gazdája - a világháboruban jelent meg a hatodik.

A jég megvan törve, már jöhet *Huszár Anna* regényem, jöhet a *Sziv könyve*, a *Katalin*, az *Uzoni Margit*, nagyoknak, gyermekeknek, serdülő ifjuságnak való könyveim nagy serege: az ajtó tárva nyitva előttem. Jöhet már a hatodik gyermek is, ezt már nem bérkaszárnnyába, magamépitette kisbaconi házamba röppenti a golya. Abba a házba, melynek minden téglája - könyv. Minden téglájában agyammak egy-egy vércsöppje. Eleven ember van ebbe is befalazva, miként a dévai várba, az argesi zárdába. Tíz esztendő eredménye: ötven könyv. Ujabb tíz esztendő - újabb ötvenet jelent, s irván e könyvet, már magam sem tudom, hány tizzel vagyok a százon túl. A legendát meghazudtolom: nekem nem tíz, de husz esztendőt juttatott az ökör a maga életidejéből. Néha, száz kezem volna, az sem volna elég: annyi a - megrendelés. Athenaeum, Franklin, Singer-Wolfner, Lampel-Wodianer a kiadóim; nem kell szaladgálnom kiadó után. Van esztendő, amikor - beleszámítva Apponyi beszédeinek sajtó alá rendezését - száz ivre jegyzem rá: imprimatur! Egy iv, nyájas olvasó, 16 oldal. Számítsd ki, hány oldal száz iv. A számolásban kacagatóan gyenge vagyok.

-96-

*

Igaza volt Kiss Józsefnek, vagy valamelyik iródiákjának, aki azt írta rólam, hogy „jövevény“ vagyok. Jövevény, aki azért jött Pestre Székelyországból, hogy meséljen a pesti gyerekeknek s mesemondás közben beléjük plántálja a magyar szót, s talán - a magyar lelket is. Az édesapám is jövevénynek mondta mind ama családokat, amelyek nem voltak jelen a kisbaconi ósfoglalásnál, s csak háromszáz esztendeje, hogy beszivárogtak... Valóban, jövevény vagyok, ha jobban tetszik, kivándorló, mint akármelyik székely testvérem, aki Amerikában meg Romániában próbál szerencsét, s közben szüntelen az édes anyaföld felé száll a sóhajtása; számlálja az esztendőket, a

hónapokat, a heteket, a napokat, végezetül a perceket, amikor visszatérhet az édes anyaföld kebelére, házat építhet rá, földre földet szerezhet, magot hinthet belé, aztán – aztán az édes anyaföld porával vegyül el a pora...

A föld fia, igazi fia, az aszfaltban gyökeret nem ver soha. A földnek, az édes anyaföldnek van szive, lelke, az aszfaltnak sem szive, sem lelke nincs. A föld, az édes anyaföld virágillatot, az aszfalt fojtó büzt lehel. A föld fia csalódhatik a föld fiaiban, nem csalódhatik a földben. Az emberek erkölcsse változhatnak, hol megromlik, hol megjavul, a föld erkölcsse nem változik: marad, ami volt világteremtésekor, időtlen időig. Emberi kéz hiába irtja ki Romhány-erdő sok évszázás óriásait, én már halálomig Romhány-erdő zúgását, Romhány-erdő vadgalambjának bűgását hallom, sodorjon bárhová a Sors szele. Hiába romlik meg a kisbaconi borviz-kut vize az emberek nemtörődömsége miatt, szájamban e borviz ízét érzem, nemcsak a szájamban, a szivemben is. Hiába kótyavetyélik el édesanyám tulipános ládáját, a ruhák közé rejtett alma illata örökre az enyém marad.

Még alig tűnt el a szép ifjuság, s én a szép öregségről álmodozom. A mindennapi kenyérért írom könyveimet, de két kenyérből egyet folyton hazaküldök. Egyik kenyér a jelenvaló életé, – jövődóé a másik. A nagyváros s a kis falu közt oszlik meg életem, hol haza, hol visszaszaladok. Itt könyvet nyomtatok, ott fát ültetek. Itt könyvet adok el, ott földet veszek. Könyvre könyvet, földre földet. Kellemetes is volna, hasznos is volna kissé a nagyvilágban körültekintésem, látókörömet tágítanom, de huzva-huz az édes anyaföld hazafelé, mindig csak hazafelé; kitör belőlem az ősök vére, nem vágyom látni a velencei doge-palotán az ábrázatomat: egy kis kert nekem az egész nagy mindenség. Egy kis kert, amelynek fáit, bokrait magam ültetém. Egy darab föld, melyet őseim verejtéke áztatott. A mező, az erdő, a falu, az erdőzúgásos, vadgalambbűgásos Erdővidék itt gyökeredzik minden történetem, innét csendül szét a hangja minden mesémnek: nekem éppen elég halál, mit e föld lelke lelkembe plántált, legyen elég nektek is. Haláltól való csudálatos megváltatása után a tékozló fiu fogadalmat tett, hogy az új életet az édes anyaföldnek s népének szenteli. Megtartám a fogadalmat. Ha nem hazudik a statisztika, népiskolai és népkönyvtárakban az én könyveimnek van legtöbb olvasója. Nekem a dicsőségből ennyi éppen elég. Adjon más egyebet, szebbet, jobbat, maradandóbbat a nemzetének: nem irigylem, dicsérem ezért. – *Ilyennek is kell lenni*, – mondta az egyszeri cigányprimás, amikor a hegedűművész játéka felől kérdezték a véleményét. Kell, kell, mondom én is. Mennél többen legyenek. Ámen.

...Már hordják a követ, a téglát. Minden kő, minden téglá egy-egy példánya könyveimnek. De már ennek külön fejezetet szentelek. Nem minden esztendőben épít házat a magyar író.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Ebben igen közönséges dolgokról lesz szó, nevezetesen: házépítésről, faültetésről, mezei és falusi életről.

Még áll az ősi ház, él nagyapó, nanyó, s im, az udvaron öt pesti unoka szaladgál. Istené a dicsőség: megaranyozhatom életük alkonyát. 1894-et írunk: már csak egy esztendőt „hetvenkedik” nagyapó, akkor ráfehéredik a nyolcvan esztendő. Ma még csak vén ember, de jön már, jön már az aggság. Már fel-felsóhajt: Ó, erő, erő, hová levél! – de a kertben még ő kaszálgat fűvet a bocikának; ő kaszálja meg a helyet, ahová hinta állíttatik fel a pesti unokáknak.

Gyönyörű élet-alkony! Álmatlan éjszakákon mit sóhajtoztak, mit keseregtek: Sohasem látjuk meg a pesti unokákat! Nem akarnak hinni a szemüknek: Sűrű sóhajtásuk felhatott a magas égbe, Isten meghallgatta könyörgésüket – két hófehér galamb körül öt fióka röpked.

Nagyapó, nanyó megfiatalodik. Kicsi villákat, gereblyéket csináltat nagyapó az unokáknak, eltipeg velük a rétre: együtt forgatják a száradó szénát. Nem győzi dicsérni a gyermekek szorgalmát, amikor hazatérnek: Higyje meg, nanyó, annyi boglyácskát raktak az unokái, hogy ki lehetne telelni rajta egy – döglött bárányt.

– Ó, ó, magát mindég fogja a tréfa, – mosolyog nanyó, aztán hirtelen eltűnik, öt pohár tejjel fordul vissza nagy fürgén: – egyetek, édes csirkéim, egyetek. Ugy-e, megéheztetek?

Igen-igen csudálkoznak, hogy milyen jók ezek a pesti gyermekek: nem kényeskednek, nem nyafognak, nem veszekednek, nem verekednek, s mely édesen simulnak hozzájuk, az egyszerű öreg emberekhez. Igen-igen elcsudálkoznak; azon is, hogy estefelé csak szól az anyjuk: Gyerekek, lefeküdni! Egy, kettő, há-rom! – és indulnak a gyermekek, mint a katonák. Ezért és sok mindenért igen-igen dicsérik nekem a pesti menyemasszonyt. Ami a szivemnek igen jól esik.

– Ó, édes fiam, ha örökké itt maradhatnátok!

– Örökké nem maradhatunk; de ezentúl minden nyáron itt leszünk.

– Ha ugy, lenne!

– Ugy lesz.

Az ősi ház „nagy házában” kényelmesen elférünk az öt gyerekekkel. Két ablak néz a virágos kertre, egy az udvarra, negyediknek egy kis ablak, a veteményesre nyíló „tyukleső” ereszti be az áldott nap sugarát. A halhatatlan mályva virágai behajolnak az ablakon. András nagyapó háromfiókos ládájáról egyetlen rézkarika sem hiányzik, s im, szakadatlan teljesül a jövődölése:

részkarikákat a pesti unokák is meg-megzörgetik. De vajjon gondolt-e András nagyapó – pesti unokákra? Képzelem, hogy eltűnődik, ha le-letekint az égből: vajjon honnan kerülhettek ide ezek a térdig nadrágos, azon alul csóré lábszáru fiúk? „Ejnye, enyje, de szegény ember lehet az apjuk!”

Az ősi ház mögött már ássák a kicsi gazda házának a fundamentumát. Gábor bácsi fia a kicsi gazda. Őszre telő alá is kerül, pedig a kicsi gazda három teljes esztendeig nem lesz e ház lakója: a császár ad neki kvártélyt. Mért sietnek oly igen? Felelet: egy az, hogy a kicsi gazdának része legyen az építésben, más az, hogy kész ház várja, amikor a császár hazaereszti.

- Talán ide épült volna az én házam, - borul el a lelkem egy pillanatra - ha édesapám nem a világnak nevel, s én az ősi telket el nem adom. De jól történt, úgy, ahogy történt. Ide behallik az ucca lármája, beszáll a pora - én majd a gyümölcsös mögött építem az én házamat. A lucernás kertben, amelynek szélén a Macskás-patak kanyarog. Tul a patakon rét, aztán szeliden emelkedik föléje Magyaróssoldal, majd hirtelen meredek hegygé ágaskodik. Hajdan erdő, most egy-egy faóriás törzse rothadoz, itt-ott nyirfa meg csenevész bokor szomorkodik. Be szép erdőt varázsolok én ide!

- Mit szólsz a tervemhez, Mária?

- Gyönyörű a terv, de most is oly sokat dolgozol... Félek, összerokadsz.

- Amit én tervezek, nem egy-két, de sok-sok esztendő munkája tesz, Mária. Marad e munkából a gyermekeinknek is, az unokáinknak is. Kitűzöm a célt s lassan, szép lassan haladunk feléje. Az első lépés a ház s hozzá egy kis kert. Ez az első lépés három esztendőt jelent. Székely szokás szerint kezdünk a fészekrakásba. Első esztendőben meghordom a fundamentumkövet, megvettetem cigányokkal a téglát. Második esztendőben a fenyvesből lehozatom a földélhez való fát. Harmadik esztendőben együtt az anyag, felépül a ház. S a negyedik esztendőben szépen a karomba öltöd a karodat, én fölvezetlek a garádicson, ott, azt hiszem, megindult szívvel állunk meg egy pillanatra, aztán önkéntelen lehajlunk, megcsókoljuk a küszöböt s belépünk a házba. Velem tartasz-e *ebben is*?

- Veled, veled.

*

Már építjük is a házat Máriával - papiron. Négy szobán kezdjük tavasszal, nyár végére a négy nyolcra szaporodik, majd hozzátoldunk egy fürdőszobát is. Igen komolyan meghányjuk-vetjük, hogy, ha minket Isten megáldott öt gyermekkel (s megáldhat még többel is), egyszerre csak nyakunkra nőnek a gyerekek, ez megházasodik, az férjhez megy, még nyolc szoba is kevés lesz majd. Ha csak négy unokát számítunk egy családra, ez már husz gyermek. A szülék száma tiz. Husz meg tiz = harminc. Velünk, öregekkel, összesen leszünk harmincketten. De számításba kell vennünk a hatodik gyermeket is, akit sokat emlegetünk, s így szinte bizonyos, hogy egyszer csak beröppen vele a gólya. Benső vágyunk a hatodik, még pedig leány, mert többségben vannak a fiúk: három fiu, két leány. Amig csak öt gyermekünk van, el sem tudunk - válni. Ám lenne csak három fiu, három leány, mely könnyű volna válnunk! Ezen igen nagyokat nevetünk, s addig is, míg a válás bekövetkeznék, elhatározzuk, hogy az ebédlő nagyterem lesz. Akkora, hogy ötven ember kényelmesen elférjen az asztal körül. Gyermekeknek, unokáknak ez a ház lesz a találkozója minden nyáron. Akkor is, amikor mi már rég a temetőben porladunk. Természetesen, a kisbaconi temetőben...

A nyílt verandáról egyenesen az ebédlőbe fog nyilni az ajtó. Nem rejtjük el: aki belép, mindjárt ide lépjen. Lássa első pillanatban, hogy házunk, szívünk tárva-nyitva minden jó embernek. Bár a rajzoláshoz igen keveset értünk, minden nap csinálunk két-három tervet, s mintha éjjel-nappal azon kellene tünődnünk, mire költsük el a pénzünket, hat ablakkal tiszteljük meg az ebédlőt, sőt az udvar, meg a kert felé nyíló ajtó fölé is ablakot tervezünk: hadd - „legyen világosság!”

Nagyapó is, nanyó is, nem akarnak hinni a szemüknek, meg-megmutatván napról-napra változó tervrajzainkat. Nekik minden terv tetszik, csak a garádicsok miatt aggódnak, amelyek a verandára köröskörül felvezetnek.

- Fiaim, - mondja nagyapó, - egyszer majd ti is megöregedtek s akkor „megnő” a garádics.

- De így szebb lesz, nagyapó.

- Szebb, szebb, de bizony mondom, „megnő” a garádics...

Ujabb tervet eszelünk ki: bevezetjük a vizet a fürdőszobába, a konyhába, a virágos kertbe. De honnét? Szemünk előtt csörgedez a Macskás-patak, de szeszélyes egy patak ez: hol vigan folydogál, sőt néha ki is csap medréből, hol messze fönt az erdőben kiszárad a forrása, s ilyenkor csak a meder egy-egy gödröcskéjében szomorkodik a víz. Bővizü patak foly a falu közt, de innét mások telkén s az uccán át lehetne ide vezetni a vizet: nagy felfordulás, nagy költség ez - le kell erről mondanunk. Nagyapó mosolyogva hallgatja vízvezetéki tervelgetésünket, végül megszanja szomorkodásunkat, s mondja: - Jertek velem.

Átme gyünk a Macskás-patakon, alig távolodunk száz lépésnyire, megáll.

- Nézzetek ide. Ezen a helyen ennek előtte kétszáz esztendővel Benedek Kerestély ükapátoknak halastava volt. Ihol, még most is látszik vékonyan a halastó karimája. Most menjünk tovább.

Tovább me gyünk, fölfelé a lankás hegyoldalon, harmincat sem lépünk, bővizü forrás bugyog

előttünk.

- Ennek a forrásnak a vize táplálta a halastavat, - mondja nagyapó.

- Hiszen, - mondom én, - tudtam én a létezéséről mindakettőnek, de ha a földje egyiknek sem az enyém.

- A halastó földje nem, de a forrása még enyém. Nézd, ez a föld hosszan elnyulik a hegyoldalon. Itt ásatsz egy árkot. Amott egy nagy gödröt, éppen szembe azzal a hellyel, ahová a házat építed, innét aztán a víz szépen befolydogál a házadba.

Mindjárt fel is mérjük a távolságot - lépéssel: forrástól a vize tartó medencéig nyolcvan, medencétől be a házig hetven méter utat tesz a víz.

- Ó de jó, ó de jó! Áldja meg az Isten, nagyapó!

Nagyapónak különben tetszik is, nem is ez a tervünk. Inkább nem, mint igen. Nagyapó már a nyolcvanadik esztendőit tapossa és sohasem jutott eszébe, hogy a maga dolgán könnyítsen, életét kényelmesebbé tegye. Jó félszáz esztendeje mult, hogy a maga gazdája s neki elég volt egy kút: házba, pajtába ebből meritették, hordták a vizet, s jutott kút vizéből a szomszédoknak is. Nagyapó felesleges költségnek itéli a vízvezetékét, éppen mint a garádicsot, de viszont „megesméri”, hogy a világ sokat haladt az ő gyermekkorától, ennél fogva belenyugszik a vízvezetékbe is, a garádicsba is. Ennél szokatlanabb újításokba is belenyugszik nagyapó, mihelyt bizonyosságot szerzett arról, hogy tervezettségünk egészen komoly tervezettség. Hogy az ő pesti fiának a szive csakugyan visszavágyódik az édes anyaföldre, itt akar élni, itt akar halni. Akkor szerzett pedig erről bizonyosságot, amikor az első szekér követ behozták a lucernás kertbe. Ez a szekér már az én szekerem, a szekér elé fogott két ló az én lovam.

-103-

Ez az első szekér kő csudát művelt. Egyszerre csak látom, hogy mindegyre bekanyarodik a telekre egy szekér: hol ennek, hol annak az atyámfiának a szekere. Mind követ hoznak, szépen leüritik az én kövem mellé. Aztán jönnek szekerek, amelyeknek a gazdái nem atyafiak: ezek is követ hoznak. Megindultan köszöngetem a kéretlen szivességet, s különösen jól esik látnom, hogy nem halt még ki az ősrégi székely szokás: házat, csürt, istállót ha épít a székely, fél falu siet a segítségére. De még nagyobb csuda is esik: a szomszéd Magyarhermányból egyszerre huszonöt szekér kanyarodik be a telekre, - mind követ hoznak. Eszembe jut, hogy három év előtt ennek a falunak minden választója rám szavazott ugyan, de egyetlen egy sem szavazott ingyen, sok-sok boromat, pálinkámat itták meg, holott én oly igaz szívvvel ígértem, hogy szívem, lelkem, mindenem a népé, az én népemé - s ime, kéretlen és ingyen hozzák a követ! Ezek az emberek hajnalban felkeltek, kimentek az erdőbe, ott a szekeret megrakták kővel, irgalmatlan rossz erdei utakon kirozta a marhájukat, estefelé értek a telkemre, tehát egy egész napot áldoztak nekem. Ki érti ezt? Idegen azt nem érti, de értem én, aki itt születtem, itt nevelkedtem. Ebben a népben két lélek lakik. Az egyik az ősrégi lélek, amely hű maradt az ezeréves szokáshoz; a másik az új lélek, melyet az újkor erkölcsstelenége plántált belé. Házépítés? Nosza, gyerünk, segítsünk a vérünkbeli való vérnek. Ezt cselekedte az apám, a nagyapám, az ükapám, ezt cselekszem én is. Követválasztás? Kezdetben ingyen adtam a vótumot, de tett-e a népért valamit, akire én ingyen szavaztam? Nem. Szegények voltunk, azok maradtunk. Második alkalommal már pénzzel kínáltak; elfogadtam. Harmadik alkalommal kínáltak, nem kínáltak, megköveteltem. S minden alkalommal többet és többet. Nincs igazam? Akinek pénze van a követségre, bizonyosan sok-sok pénzt remél a követségből. Hadd fizessen.

Ime, így dolgozik egy emberben két lélek: becsületes és becstelen. Az egyiket az őshazából hozta, - ez megmaradt épségben; a másikat nem ő hozta, ezt gonosz kezek plántálták bele... Vajjon ennek mikor szárad ki a gyökere?

-104-

Nagy kőhalmok emelkednek a telken, minden kőben - szeretet. Vetik a vályogvető cigányok is a téglát, hordják az erdőről a fát az atyafiak: hatvanezer téglát száz szekér fa éget pirosra. Ássák a fundamentumot, rakják belé a követ a kőművesek. Kisgazdák a kőművesek, nem iskolában tanulták a kőművességet. Ma szántnak-vetnek, holnap házat építenek. A terv pesti építész munkája, ezen egy kicsit elcsudálkoznak, de nem igen akadnak meg rajta. Most van csak igazán elemében Gábor bácsi. Most veszi csak igazán hasznát, hogy a sepsiszentgyörgyi német iskolában a Baukunstot is tanították. Ő a főpallér, kezében a tervrajz, így dirigálja a kőműveseket. Székelymódról megy az építés. Első esztendőben összehordjuk az anyagot. Második esztendőben földel alá kerül a ház. Harmadik esztendőben kerül sor ajtókra, ablakokra. Az ácsok is mind kisgazdák. Ezek sem az iskolában tanulták az ácsmesterséget: apáról fiúra száll a kézügyesség. Gyönyörűen faragják ki a gerendákat, a szarufákat, mérnöki pontossággal illesztenek fát fához - úgy, ahogy a rajz előírja. Bonyodalmas szerkezet ugyan a földel szerkezete („látszik, pesti mesterkedés”), de megakadás nélkül foly a munka. Előbb az udvaron állítják össze a földel, alaposan körülszemlélik, aztán messzire távolodnak, úgy szemlélik, hogyan fest az egész. A hosszú Rofaj a főács. Egyszerűen Rofajnak hívja az egész falu, mivel az egyetlen, aki Rafael névre kereszteltetett. Egyébként - mondjam-e? - az ő vezetéknéve is Benedek. Ölmagas, karcsu öreg ember. Hetven év felé jár s még mindig egyenes, mint a nádszál. Hosszukás, lófogó arca igazi arisztokrata arc. Csak mente kellene a hátára s mehetne a főrendiházba. Kurta fanyelű pipa lóg a szájában, úgy nézi, szemléli hosszan, sokáig a földelalkotmányt, aztán megszólal:

- Ezt én a házra nem teszem fel.

- Mért nem? - kérdelem én.

- Mert éktelen csúf.

- Mért csúf?
- Azért, mert alacsony.
- Persze. Így tervelte a pesti építész.
- Már akárki tervelte, rosszul tervelte. A házat elcsúfítja.
- Dehogyan csúfítja. Csak tegyék fel, öreg.
- Én-e, uram? Az Istennek sem teszem fel.

- Ejnye, öreg, ejnye, én tudom, mért nem tetszik magának. Mert a szeme megszokta a magas födelet. Magasabb a födél, mint a fal. Hiszen egyrészt jó a magas, meredek födél: nem áll meg a hó rajta; de másrészt rossz, mert igen ránehezedik a falra. Igaz-e?

- Há'szen igaz, de szép. Ez meg éktelen csúf.
- Próbáljuk meg.
- Én-e? Hogy hótomig csúfoljon a falu?

A fiatalabb ácsok is segítségemre jönnek: ha már úgy van, ahogy van, próbáljuk meg. Ha csúf lesz, leszedjük...

- Hát próbáljátok, én kezem sem mozdítom meg.

Nosza, nekiállnak az ácsok, szétszedik a födelet, darabonként felhordják a falra, ott összerakják. Az öreg messziről nézi a munkát, a fejét szüntelen csóváltgatja, hümmöget, mikor aztán végére érnek, kérdem:

- No, öreg, mit szól hozzá? Éktelen csúf-e?

- Hát, uram - - - -. (Ezek a vonalak azt jelentik, hogy közben vakargatta a fületövét.) Hát, uram, ami igaz: igaz; ami nem igaz: hazugság. Isten, Jézus, úgy segé'n, csakugyan szép!

A honfoglalás ezredik évfordulóján ásták a ház fundamentumát, s 1898 tavaszán nagyapó s nanyó ott álldogáltak a verandán, várták a pesti fiút, a pesti menyemasszonyt, a pesti unokákat.

- Istené a dicsőség, - rebegte nagyapó. - Örömmel szállok az én koporsómba.
- Istené a dicsőség, - rebegtük utána s leborultunk a szent küszöb előtt.

*

Nekünk szent volt.

Ma, mikor e könyvet írom, csak adnak-vesznek házat, építeni nem építenek. Világháború, két forradalom, megszállás fergetege szétrombolta, elsöpörte minden javainkat - ki oly vakmerő, hogy építésbe fogjon? Igen, ebben a lelketlenül megcsonkított országban nem építenek, waggonokban, búzós odúkban senyvednek földönfutók százezrei, itt csak adják-veszik a házat. Szédületes summákon cserélnek gazdát városi és falusi házak. Az én házam az ő kilenc szobájával, vízvezetékével, 14 szárnyas és szárnyatlan ajtajával, 19 dupla, tükörüveges ablakával, alagsóvezéssel, kerek tizezer forintba került a múlt század alkonyán. Való igaz, akkor is háromnnyi pénzt emészt, ha nagyurasan azt mondom az építómesternek: Ime, itt a tervrajz, minden néven nevezendő anyag a maga gondja, nekem majd átadja a ház kulcsát, én meg fizetek. De én székely szokás szerint építém házamat, sok száz szekér kő, fa és homok miatt lapos tárcámat alig kellett kinyitnom. A fundamentum fölött három sor faragott kővel kezdődik a fal: erdő, mező csak úgy termi a követ, hermányi kisgazdák faragják, akik szintén sohasem tanulták a kőfaragást, de a munkájuk csupa remek. Ők faragják a veranda oszlopait is, a hosszú garádicsköveket is, amelyek, nagyapó szerint, egyszer majd megnőnek... Ingyen fa éget pirosra hatvanezer téglát s - ki hinné ma ezt? - ezer téglát négy pengő forint. A szomszéd faluban, Nagybaconban, cserépvető telep, negyven-ötven család üzi e mesterséget a szántás-vetés mellett: ezer födélcserép ára 5 pengő forint. A kőműves a maga kenyerén, napszámba dolgozik, a napszám egy forint 20 és 50 krajcár közt váltakozik. A ház befödése - egy jó vacsora. Ősrégi székely szokás az is, hogy kéretlen, hivatalan jönnek férfiak, nők, gyermekek, kézzől-kézre adogatják a cserepet, míg annak a kezébe kerül, aki a fedésben legjáratosabb.

Igy épül a székely ház, így épült fel az enyém is, melynek kisebb formában ma már egy sereg utánzata van, mind - alacsony födéllal. Azzal az „éktelen csúf“ födéllal, melyet az öreg Rofaj „az Istennek sem“ akart feltenni. De azóta már sok „éktelen csúf“ födelet tett fel, mert ami igaz: igaz, ami nem igaz: hazugság - Isten, Jézus, úgy segé'n, szép az!

Mai bankóban az én házamat félmillióra értékelik, de hordanák össze a világnak minden kincsét: nesze, ez mind a tied, add ide a házadat, nem adnám. Ezt a házat elvenni lehet, megvenni nem. Ebbe a házba be van falazva a lelkem, a téglákat, melyeknek minden darabja egy-egy könyv, az én véremmel kevert mész ragasztja össze - nem, nem, ezt a házat csak elvenni lehet, megvenni nem.

Amikor a szent küszöb előtt leborulunk Máriával, már levélbe borultak a gyermek-gyümölcsfák ház mögött, ház előtt, ház körül. Miként András nagyapó kertjében, szép sorban állnak a fák, alma, körte, szilva, cseresznye, meggy. A ház előtt egy kis park: fenyőfacsoportok; szerteszét mindenfelé erdei fák, bokrok, itt-ott virággyök. A fákat én ültettem, a virágokat Mária. Falu

uccájáról hosszú kocsiut kanyarodik a ház elé, ennek az utnak két szélét apró fenyőfácskával ketten ültetjük tele. Két-két fácska egymás mellett, szélében, hosszában arasznyi távolság, majd ha derékig nőnek, élő sövény lesz belőlük. Aztán négy-öt lépésnyire egynek-egynek megengedjük, hogy nagyot nőjjon, nagyot – micsoda szép, micsoda gyönyörű sétatut lesz majd valamikor ez az ut! Munkaközben újabb terv születik, a fenyősor mögé gyümölcsfákat ültetünk, azok majd kimosolyognak a nagyra nőtt fenyők közt – ő de szép lesz az! Nini, almát, körtét terem a fenyőfa!

Nyár folyamán kétszer-háromszor kapáljuk, gyomláljuk s folyton öntözgetjük a gyermek-fenyőket – kétezeren vannak két sorban – és biztatjuk: nőjjetek, nőjjetek. És a fenyőfácskák engedelmes gyermekek, szemlátomást nőnek. Hogyne nőnének, amikor ez a föld a fenyő hazája, s mi kapálgatjuk, gyomlálgatjuk, öntözgetjük is. Itt úgy nő az erdei fa, mintha huzva-huznák fölfelé. Négy esztendő sem telik belé, már fiatalos erdőben sétálunk: növendék-paradicsom ez. Tetten érjük magunkat: bár a mi erdőcskénk mindig ily fiatal maradna! Mint ahogy fel-felsőhajt a szülő gondtalanul játszó gyermekeinek láttán: Ó, bár mindig gyermekek maradnátok!

Fel-felröppenő, oktalan sóhajtások ezek, a természet törvénye ellen nincs fellebbezés: a magból csemete, a csemetéből fa lesz, nagyon erős fa, terebélyes, melynek árnyékában jó meg-megpihenni. A gyermek sem maradhat gyermek: azért áld meg vele az Isten, hogy emberre neveljük. Ime, mégcsak egy esztendeje vagyunk a ház lakói, s a kedves gólyamadár beröppen a hatodikkal. Leány, világos, hogy leány, hiszen ezt vártunk – no, Mária, most már válhatunk. Békésen megosztozhatunk: három fiu, három leány.

Öt gyermekkel jövünk *haza* tavasszal, hattal megyünk *vissza* Pestre, ősszel. Alig pihenünk meg, tárcacikkben énekelem meg a hatodikat. Elpanaszlom, hogy az emberek mint sokallják a más ember gyermekét. Már az ötödiknél botránykoztak, a hatodikat meg sem tudják bocsátani. Hogy ez az ember – elveszett ember. Másnap beállit egy hordár, hoz egy nagy skatulyát.

- Ki küldte?

- Nem tudom. Az Andrássy-uton adta át egy fiatal ur.

A hordár eltűnik, kinyitjuk a skatulyát, benne egy szépen felöltöztetett baba, nagyobb a hatodiknál. A baba mellett egy cédula: A „hatodik“ írójának egy ismeretlen tisztelője.

Bizonyosan nő küldte, erre vall a nőies írás is, meg a gyöngéd figyelem is, gondolom magamban. Sorba vesszük barátainkat, ismerőseinket: talán ez, talán az, de egynél sem tudunk megállapodni.

- Képzeld csak, mi történt, mondom Ranschburg Viktornak, az Athenaeum akkori igazgatójának.

Elmondom, hogy mi történt. Hogy nőtől ered ez a szép gondolat, ez bizonyos, csak az a kérdés: ki volt ez a nő.

Ranschburg elmosolyodik.

- Te küldted a babát?

- Nem, de férfi küldte.

- Ki?

- Azt nem árulhatom el.

De addig vallatom, hogy mégis elárulja.

- A testvérem telefonált nekem, kérdezte a cimedet. Tőle tudtam meg, hogy Kornfeld érdeklődik a cimed iránt.

- A Hitelbank igazgatója?

- Ő.

- Szinte hihetetlen. De hát akkor ezt nekem valamely formában viszonznom kell. Megküldöm neki valamelyik könyvemem.

- Nem, nem! Neked nem szabad tudnod arról, hogy Kornfeld küldte a babát. Ez megrontaná az örömét. Bizonyosan tudom ezt. Azt is tudom róla, hogy szeretne egyszer meglepni téged kisbaconi otthonodban.

- Engem?

- Téged. Kíváncsi rá, hogy milyen a magyar író falusi fészke.

Soha az életben nem találkoztam Kornfeld Zsigmonddal. Tudtam róla, hogy idegen országból plántálódott magyar földbe, itt tanulta meg a magyar nyelvet, üres óráiban a legjelesebb professzorok vezették be a magyar irodalomba, s megállapítottam Magyarország elismerten legnagyobb pénzügyi kapacitásáról, hogy költői lélek: erre vall a gyöngéd gondolat, erre a vágy, hogy falusi fészkeben akart látni engem.

Két esztendő múltán e nem csupa szám, de csupa szív embernek hirtelen halállal halt meg egy fia. Talán éppen az, aki a babát a hordárnak átadta. Akkor én ujságban irtam levelet az apának. Ebből a levélből tudta meg, hogy gyöngéd figyelme nem maradt titokban. Ó maga is férfikora

javában hunyt el. Én meg életem alkonyán ismerkedtem meg Pál nevű fiával, tőle tudtam meg, hogy volt részemre egy másik titka is: az idegenből magyar földre szakadt nagy ember maga olvasta fel esténként gyermekeinek Testamentum könyvemét...

Szivesen mulatnék még e soha színről-szinre nem látott s nekem mégis oly kedves emlékü ember mellett, de sietnem kell Magyarórshegy oldalára: ott kapálja kukoricáját Sigmond Sándor, szerencsét próbálok, hátha eladná a földjét. Még csak ez az egy darab föld nem az enyém a vízvezeték meg a ház között, szeretném, ha végig az én földem alatt csordogálna házamba a víz. Már tudom, igen tudom, mi a földvásár. Földet vásárolni emberektől, akik úgy ragaszkodnak hozzá, mint anyja emlőjéhez a gyermek. Már-már elfog a kétség, ha végigtekintek a falu egész hosszában elnyúló hegyoldalon. Negyven-ötven katasztrális holdra becsülöm a területet, mely ezer esztendővel ezelőtt a Benedek-nemzetség egyik ősfoglalása volt s melynek kebelét még kétszáz év előtt is egy ember ekéje hasogatta, most meg száznál több gazda szántja, kapálja. Mely rettenetes elaprózódása a földnek, ennek az amugy sem nagy darab földnek! A legnagyobb darab köztük egy hold. A legtöbb 200-600 négyszögöl, de vannak jóval apróbbak is: a legkisebb 40 négyszögöl. Most már csinálj vásárt ennyi gazdával! Vannak vagy százan. Lehet, többen is.

-110-

Mikor adja el a székely ember a földjét? A székely ember akkor adja el a földjét, amikor a fejére gyült bajok tömkelegéből semmi reménység a kimenekedésre. Ez az egyik eset, s ez a legritkább. A másik eset, amikor kiszemel a megvételre egy jó földet, szeretné megvenni, de nincs rá elegendő pénze. Ugy segít magán, hogy magamfajta földéhes embernek elad egy gyengébb minőségűt, kisebbet, úgy adja el, hogy megvehesse a kiszemelt földet, s még pénze is maradjon. Az esetek többsége ez. A legeslegritkább eset, amikor dobra kerül a székely birtok. Gábor bácsit, három falu jegyzőjét gyakorizben kérdezte egy tréfás ügyvéd: Mikor mehetek már Kisbaconba végrehajtani? Felelte Gábor bácsi: Amíg én leszek jegyző, soha. Harmincnél több esztendeig volt Gábor bácsi jegyző - ez idő alatt az ő falujába végrehajtó nem járt. Egyetlenegy per sem volt, egyetlenegyszer a dobot meg nem ütötték. Ettől a néptől kell nekem visszahódítanom őseim földjéből egy darabot. Sűrűn olvasom az újságok hirdetései közt, hogy itt is, ott is, az ország más-más vidékein több száz holdas birtok eladó, holdja 50-100 forint. Én magam állapítom meg az ősi földek árát, a helyi átlagos ár kétszeresében; tíz-husz gazdától kerül össze egy-két hold s egy holdnak ára 640 pengő forint. És vért izzadok, amíg egy száz négyszögöles földet megveszek. Becsülöm érte fajomat, mert ritka eset, hogy az eladó éppugy vért nem izzad, mint én, amíg földje árán más föld jut a kezére. De, ihol, ott kapálgat Sigmond Sándor, szerencsét próbálok vele.

-111-

- Adjon Isten jónapot!
- Jó napot adjon Isten!
- Jó munkálódást, Sándor.
- Köszönöm szivesen.
- Hát csak egyedül?
- Egyedül, instálom, egyedül. A cselédek még kicsikék, az asszony hol jöhet mezőre, hol nem.
- Ugy látom, elég jól indul a török buza. (A kukorica székely neve.)
- Elég jól, hál' Istennek.
- Csak ott a vizes résziben gyenge. Sárgul.
- A sok eső miatt, instálom.
- A talajviz miatt van az, Sándor.
- Hát ott egy kicsit vizes természetü.
- Hány vékás ez a föld?
- Harmadfél. (Ötszáz négyszögöl.)
- Lássá, megvenném magától ezt a földet.
- Nem eladó, instálom.
- Tudom, Sándor, tudom. De jobb földet vehetne az árán.
- Ennél jobb földet, instálom? Kerek Erdélyországban sincs jobb föld ennél!

(Nem mese, szóról-szóra így mondatott.)

- No, no, Sándor. Talán mégis csak akad ennél jobb. Még a kisbaconi határban is. Hiszen vannak első, másodosztályu földek, a magáé meg harmadosztályu.

- Tudom, instálom, hogy harmadosztályu, de ezen a földön minden esztendőben annyi törökbuza terem, hogy egész esztendeig puliszkázik belőle a házamnépe.

Mondhatnám erre: Bizonyosan kicsi a család. Mondhatnám azt is: talán kevés puliszkát esznek, de ezzel megbántanám. Azt mondom hát:

- No, jó, nem adja el. De ha mégis eladná, mennyire taksálná?

Gondolkozik, gondolkozik s mondja:

-112-

- Ó, uram, ezt én ki sem tudnám mondani, olyan jó föld ez!

Végre is Istennek ajánlom Sándort, várnom kell türelemmel, hátha mégis akad egy jobb föld „kerek Erdélyországban“, talán éppen a kisbaconi határon. És csakugyan akad - enyém lesz a föld dupla áron.

Nem lehetetlen, Benedek Keresztély királybíró ükapám egy darabban adta el Mogyorósdalt s azután aprózódott el. Ha egy darabban, bizonytalán eladta egy nap alatt. Én tiz esztendő alatt hódítom vissza az ősfoglalást. Tiz esztendő során száz Sigmond Sándor, akinek a földjénél nincs jobb kerek Erdélyországban - ne irigyeljétek tőlem e darabka földet. Olyan kicsi, hogy ha együtt volna száznál több könyvem minden példánya, beteregethetném velők.

Lépésről-lépésre nyomulok előre, meg-megállva, nagy pihenőket tartva, aztán ismét nekivágok, tovább törtetek, inamszakadtáig. Érzem, hogy édesapám, a föld szerelmese, nem lehetett szerelmesebb, mint a fia. Most értem csak meg igazán, miért nem engedte, hogy idegennek adogassam el földjeimet. Most kezdem érteni, mért huzódik falum népe a tagosítástól. Mért nem kívánja, hogy minden földeskeje egy területre kerüljön, holott tavasztól ősziig százfelé is kell szaladnia, tenger időt veszít e miatt s nem is művelheti meg igazában szerteszórt földjeit. Ezek az emberek csökönyösen ragaszkodnak e szétszórt földekhez, amelyeken az apjuk, a nagyapjuk, az ükapjuk szántott. Mindeniknek van minden dülőben egy-két földje, amelynél „nincs jobb kerek Erdélyországban“ - s ezeket a tagosítás más kezére juttassa? Inkább lemond a könnyebb, a jövedelmezőbb művelésről, semhogy öröklött földjei másra cserélje föl.

Hogy száznál több könyvet irtam, ezen nincs csodálnivaló: irtak ennél írók jóval többet, jóval jobbat. Erre nem vagyok büszke. Hogy száznál több székelyembertől vettem s cseréltem földet tiz év alatt - erre büszke vagyok. Sőt, akár hiszitek, akár nem, könyveimbe közel sem vagyok annyira szerelmes, mint a földembe, a gyümölcsfáimba, az én kicsi erdőmbe, melynek minden fáját magam ültetém. Gyümölcsfát, erdei fát, bokrot huszezernél többet ülteték, hegyoldalán, völgyben annyi utat vágtam, hogy elég volna egy falunak. Hiába finomult testemen bársonnyá a zeke, paraszt vagyok valójában, a föld soha ki nem ábránduló szerelmese; s hiszem és vallom erős hittel, hogy ha mint író, valamivé lettem, Isten után az édes anyaföldnek s szüleimnek, ezeknek az egyszerű embereknek köszönhetem. Írásaim ereje - ha van bennök erő - az édes anyaföldé; írásaim lelkének nemessége - édes szüléimé.

-113-

Láttatok-e boldog embert? Ha nem, látnotok kellett volna a volt tékozló fiut, amikor oly sok idő multán az ekeszarvát újra megfogá, s ment, mendegélt az eke után. Ment mendegélt, s feje fölött lebegett a pacsirta, szállt feljebb, feljebb a magas ég felé s vitte, vitte imádságát a hazatért fiunak! És nem láttatok soha boldogabb embert nagyapónál, aki könybe borult szemmel rebegette: Isten áldja meg a munkádat, fiam! Ő már elbucsuzott az erdőtől; elbucsuzott a mezőtől, életének 85-ik esztendejében hintette földjeibe az utolsó magot. Tizenöt esztendőkor fogta meg az ekeszarvát, hetven esztendőig hasogatta az édes anyaföld kebelét, hintette belé a piros buzaszemet: az őserő megroppant - a mezőtől is bucsuznia kell. Csendes kis tragédia volt ez. Mikor utolsó földjét is bevetette nagyapó, megállott, feltekintett az égre, nézte sokáig a lemenő napot s aki látta, csudálhatta: a nap sugarai tündöklő koszorut fontak a hófehér hajú szántóvető fejére. És mintha hallatszott volna mennyei szózat: Eredj haza, a te öreg társadhoz, hü szolgálám! Im, koszorut fontam az áldott nap sugaraiból hófehér fejedre: megérdemelted, te, aki egy hosszú életen át szántottad-vetted földjeidet, s este-reggel énhozzám fohászoktál, a láthatatlanhoz.

Hallotta nagyapó a szózatot, megértette, s könybe lábbadt szemmel rebegette: Áldott legyen a te szent neved, Uram. Megértettem a Te intelmedet. Az utolsó buzát hintettem az én földembe. Legyen meg a Te akaratod.

-114-

Hosszu, igen hosszú ut volt az, amíg nagyapó végigbotorkált a földjén. Vissza-visszanézett s búcsuzódott: Isten áldjon, édes jó földem! Többet nem szántlak, nem vetlek, öreg testem kívánja a nyugodalmat.

És otthon, a vén házban, két öreg ember sirdogál, egymást vigasztalják, s egymást vigasztalva sirnak, mert az olyan jól esik öreg szívüknek.

- Igen, igen, nanyó, mennyei szózat volt, bizonyosan az volt, aki beszélt hozzám. A fiatalok kinevetnének, ha mondanám, hogy éreztem a fejemen a koszorut: hetven esztendő jutalmát. Ő, csak a jó Isten utolsó munkámat, megáldaná. Nekünk talán elég is lesz az a buza, ami az én vetésemből terem... Egy esztendő, kettő - a mi számunkra lehet-e már több idő?

De eltelt egy esztendő, eltelt kettő. Isten nem küldi el a Halál angyalát, s fogy, fogyogat a nagyapó vetette buza. Hiszen, ha zsugorgatnák, ha senkinek sem adnának belőle! De Istenem, megtudná-e állni az ő aranyszivők, hogy az idegent is meg ne kínálják, ha hozzájuk vetődik, bár egy karéj kenyérrel? És a sok unoka, dédunoka, akiknek mind a nanyó kenyere izlik legjobban, mert nanyó „kakastejjel s varjuvajjal“ süti. „Egyetek, aranyos csirkéim, egyetek!“

S telik, múlik az idő, új Istenáldása hullámszik a mezőn, aranykalászok hívogatják a népet; Jertek, jertek, arassatok le! Ragyogó arccal tódul a buzahatárba mind az épkézláb ember, az ég csillagai földre szálltak buzakeresztek képében; aztán egyszerre csak zúgnak-búgnak a cséplőgépek is, megtelnek a hombárok, a szuszékok: nem látsz bánatos arcot. Akinek kevés lett, örül az is. Kevés, de jó. Alsómalom, felsőmalom éjjel-nappal zúg, zakatol, a molnár nem győzi számbavenni a temérdek zsákot. Mindeniknek van új buzája, csak nagyapónak nincs!

- Mig tart a régiben, nem kell az új, - mondogatja nagyapó.

-115-

- Nem, nem, - mondja nanyó is. - Az ujat már nem maga vetette... Nem kell, nem.

Az új buzában mindenféle hiányosságot találnak. Látszik, hogy cselédember vetette. Mit bánja az, ha konkoly is a fele. Lám, a nagyapó buzája olyan, mint az arany. S milyen tiszta, pedig nem rostálták! Ez meg kuporodott szemü, szintelen.

Meg-megkérdi nagyapó: - Van-e még a régiből, nanyó? Eltart-e bár karácsonyig? Nanyó megrezzen, de nagyapó nem veszi észre, olyan vidáman mondja: Hogyne! Eltart az még tavaszig is.

- Akkor engem kiszolgál... - mondja nagyapó, s megnyugtatja ez a gondolat, bár Halál jár a nyomában.

Csak nanyó s a jó Isten tudja, hogy a hombár, amelyben a régi buza volt, - üres. Hogy e héten kaparta föl az utolsó vékát. Mely szerencse, hogy nagyapó nem tud fölmenni a létrán! Sejtelve sincs arról öreg szívének, ami a hombár mellett történt. Amikor az öreg asszony kisöpörte az utolsó szemet is s ráborult a zsákocskára: Az utolsó! Az utolsó! Nem lesz többé ilyen buzám soha! Soha! Ó, áldott, jó öreg gazdám! Az utolsó buza, amit a te kezdeddel vetettél!

Mint drága halottat siratja szegény öreg asszony az utolsó véka buzát. Könyezve adja át a molnárnak, könyezve veszi át a lisztet; könyeivel dagasztja a tésztát - nagyapó buzájából az utolsó.

- Nanyó, maga sirt. Mi lelte?

- Akinek sok gyermeke s unokája, mindig van siratni valója... - s kegyes hazugsággal elámitja nagyapót.

Hanem... hanem, amikor az utolsó cipó kerül az asztalra, nem tud tovább uralkodni öreg szíve nagy fájdalomán, zokogva borul nagyapó kezére és csókolja sokáig: áldott jó kezem! Áldott jó kezem!

- Nanyó... No, no, nanyó... Csendesüljön. Ez az utolsó, ugy-e? Az, ugy-e? Érzem, hogy az. Megéreztem... Isten akarta így, hogy hosszúra nyuljon életünk. No, no, ne sirjon, nanyó. Szeljen az utolsó cipóból nekem is. Kicsit, kicsit... Hadd maradjon holnapra is...

-116-

„Nem mese ez“, igaz történet, két öreg ember csendes tragédiája. Nekem nem kell költenem a történeteket, csak el kell mondanom. Nem kell rágnom tollam nyelét, csak mendegélek az eke után, s bár a versfaragástól ifjukoromban búcsut vevék, dalba kívánkozik a mezei, a falusi életnek sok-sok gyönyörűsége. Mint ahogy nagyapó dalogató halkan, csendesen, az eke után: Honnan jössz te oly leverten, bús pajtás? - úgy dalogatók én is, sorhoz sor verődik, mint barázdához barázda, rímre rím csendül, s egyszerre csak kész a dal, az együgyü dal a mezei életről:

Én, ki papiroson sokat szántogattam,
Baconi mezőben szántogatók mostan.
Aszfalt helyett járok keskeny barázdában,
Szívem gyönyörködik pacsirta dalában.

Világ pompájára szívem nem vágyódik,
Nem és nem irigylem nagyváros lakóit.
Dalos színházakba míg tódulnak mások,
Pacsirtadal mellett virágágyat ások.

Amikor felpirkad a szép piros hajnal,
Megtelik a kertem vidám madárdallal.
Érzem a szívemnek ő megifjodását,
Testemnek, lelkemnek ő megújodását.

Nem irigylem én a gála urinépet,
Reggeltől estélig éntőlem henyélhet;
Kísérem az ekét csendes dalolással,
Bizony, nem törődöm léha mulatással.

Paraszi mód szerint nagy boldogan élek,
Nagy úr ám a király: véle sem cserélek.
Kedves ekém után ahogy én sétálok,
Megirigyelhetnék tőlem a királyok.

Oh, mezei élet, te vagy a szép élet,
Világ sok javáért el nem cserélnének!
Te benned terem meg sok szép gondolatom,
Én aztán lassankint mind eldalolgotom.

Amikor én járok az eke nyomába,
Bizony mondom néktek, nem járok hiába.
Egy-egy dalomat ha szépnek találjátok,
A baconi mezőt áldva áldhatjátok!

-117-

Hallgatom a cséplőgépek méla bűgását, hallgatom, s úgy tetszik nekem, mintha a bús magyar dalt hallanám:

Mikor magot hint földbe a magyar,
Ajkán elnémul mindenféle dal.
S ím, mélabúsan mit elhint a nép,
Dalolva adja vissza most a gép!
A gép, ez az otromba gép.

...Búg a cséplőgép mélán, csendesen,
Ömlik belőle piros búzaszem.
Ugy elmerengek méla dallamán,
Mintha csak népünk dalát hallanám -
A bús magyar dalt hallanám.

*

Ime, csakugyan beteljesült Balandi Józsinének, ennek a rosszmájú asszonynak a jövendölése, el is dicsekszik vele: No, ugy-e megmondtam, hogy gazda lesz belőle! Igaz, hogy afféle irógazda, akinek a gazdaság lelki gyönyörűség, semmi egyéb. Esztendőik során az irodalom pótolja a gazdaságot, s nem a gazdaság az irodalmat. Szentül hiszem, hogy az én gazdaságom mintagazdaság, s nem csuda hát, ha - ráfizetek. A gyerekek lefotografálják a házat, a kert festőibb részeit, a gazdasági udvart, a kocsit, melynek két szélét már növendékfenyők szegik, s a képek alá apró verseket firkálok.

A mintagazdaságot ábrázoló kép alá ezt írom:

Elek apó mintagazdasága,
Csak ő tudja, (sőt még ő sem!)
Hogy mit fizet rája.

A kerti kép alá:

Elek apó kertje
Fáit ő ültette,
Hogyha nem dicsérik,
Bántja őt felette.

Másik kerti kép alá:

Elek apó kertje
Isten háza mellett,
Szépen idehallik,
Mit ott énekelnek.

És így tovább, és így tovább. Nőnek a gyermekek, mosolyog az ég felettünk, oly szép az élet, még csak tiz esztendő múlva tör ki a nagy égiháború, de ugyan ki álmolja meg, hogy kitör? Marci, akihez a *Testamentum*-ot irtam, mint nagyapót rajzol le, hófehér hajjal, szakállal, karosszékekben ülök, terebélyes fa árnyékában, körülöttem egy sereg unoka... Valóban, szinte kacérkodunk az öregséggel, Mária is, én is. Szép csendes öregségről ábrándozunk, amikor kéz a kézben tipegünk a magunk ültette almafák szegte Mária-uton. Olyan öregségről ábrándozunk, amilyen a nagyapó s nanyó öregsége. Amikor mi is magázni fogjuk egymást. Amikor unokák serge rajzik körülöttünk. Amikor, ha be-beborul is az ég felettünk, ha meg-megzavarja is életünk csendes folyását az utolsó cipóhoz hasonlatos epizód, gyermek-kacagás, unokák kacagása vidítja fel szívünket, gyermek-mosolygás melege szárítja fel könyeinket.

Történhetnek-e itt lélekrendítő, nagy tragédiák? Itt csak hol vidám, hol megható, író lelkét termékenyítő dolgok történnek; itt a lelkek nem rendülnek meg, mert jó és rossz, ami az emberekkel történik, mind *Isten akarata*, „amiben meg kell nyugodnunk“.

Im, jön Benkő Dánielné keresztanyámasszony, tiz-tizenkétéves fiut vezet a kezén. Ez a fiú Gergely fia. Azé a Gergelyé, aki gyermekkoromban legkedvesebb pajtásom vala. Ez a fiú - árva-fiú. Ez az öreg asszony eltemette a leányát s vele első unokáját. Egy koporsóban temették anyát és gyermekét. Ez az öreg asszony eltemette azt a fiát, aki a familia büszkesége volt. Ez az öreg asszony eltemette a második fiát is. Ugy halt meg, mint az első. „Fájt a szívem, hozzá lőttem.“ Miért fájt a szíve, meg nem tudta senki. Titkát sirba vitte. S ez az öreg asszony még mindig él. Szinte földig hajoltan, de él. Ráillik a nóta: Úgy meg vagyok búval rakva, mint a borizü almafa. S még mindig él. Vallásos lelke megnyugodott Isten akaratában, s bús életének alkonyát, im, megaranyozza ez a gyermek.

Azért hozta el, hogy barátkozzék össze a két fiú. A gyermekkori barátok fiai. Kíváncsian nézem, mint fogadja a kurtanadrágos, hosszuharisnyás, sárgacipős pesti gyerek a háziszótt nadrágos, patkócsizmás, bokrétás posztókalapos fiút. Vonakodás, huzódózás nélkül lép hozzá a pesti gyerek, s kérdi: - Mi a neved?

- Benkő Árpád.

- Az én nevem - s mondta nevét a fiam.

- Tudtam, ha nem mondd is. Édesapám sokat beszélt nekem a te édesapádról. Mindég együtt játszottak.

- Akkor mi is együtt játszottunk, - mondja Marci. - Hol laktok? Úgy szeretném látni az édesapádat!

- Az én édesapám meghalt.

- Oh, Istenem! Meghalt!

- Meg.

Úgy ahogy az apák, kézenfogták egymást a fiuk, mentek a gyümölcsösbe, szaladgáltak, versenyt futottak, aztán mit gondoltak, mit nem, Macskás-patak partján hajlós fűzfavesszőt vágtek, meghajlították szépen körbe-karikába; a virágos kertben temérdek virágot szedtek, azt mind rákötözték a fűzfakarikára. Kész a koszoru. Megfogják kétoldalt, úgy menedéget a temetőbe a két fiu: egy kurtanadrágos, hosszú feketeharisnyás, sárgacipős s egy patkóscsizmás, szöttesnadrágos, bokrétás posztókalapos fiu...

Aludjál édesen, Gergely.

*

Tele van népköltésünk az erdővel kapcsolatos dalokkal, de az a nép, amelynek lelkéből e dalok fakadnak, az erdőben, mint erdőben, alig gyönyörködik. Be szép nóta ez:

Erdő, erdő, be magas vagy.
Édes rózsám, be messze vagy!
A rózsámat megláthatnám!
Ha az erdőt levághatnám.

Le is vágná, gondolkodás nélkül levágná, nemcsak a rózsájáért, de magáért az erdő fájáért is. Inkább ezért, mint azért. Látom itt, a Nagykunság földjén, hogy a legtöbb tanyán egy-két akác szomorkodik, némelyiken egy sem. Nyilvánvaló, hogy ez a nép nem szereti a fát. Ha szeretné, nem sajnálná tőle a földjét, fát ültetne belé, mennél többet. A székely hegyeken magától terem a fa. Isten ülteti, neveli az erdőt, s ha egy-egy erdőt letarolnak, hivatalos hatalom ültetett helyébe csemetéket. A székely ember erdőn jártában meg-megáll egy szép növésű fa előtt, nézi, nézi, már-már hiszed, hogy felkiált: ó de szép fa! Csakugyan felkiált, mert megakad a szeme egy karvastagnyi ágon, melyből három ág egy tőn indul fölfelé: Hej, de szép háromágu villa lenne ebből! Már fent is van a fán, egy-két csapással levágja a hej, de szép villának való ágat. Egy másik fán olyan ágat pillant meg, amely lócsnek született, csak meg kell faragni, csinosítani, kész a lócs. És így tovább és így tovább.

-120-

Erdőnek, fának szépségét nem látja a nép, mert az iskola e látásra nem tanítja meg. „Ne bánts a fát!” - tanítják az iskolában, sőt a fának hivatalos ünnepnapja is van. De a fát tovább bántják gyermekek, ifjak, öregek, mivelhogy annak szeretetére, szépségeinek meglátására nem nevelik. Husz esztendeje ültetek gyümölcsfát, erdei fát, de sohasem láttam, hogy az én munkásaim szeretnék ezt a munkát. Fát kell kivágni? Nosza, már kézben a fejsze, vágják a fát, alig pillantasz félre, már földön hever.

Tíz éger- és fűzfa áll egy sorban: egy kis kaszáló rét határát jelzi ez a fa. Megveszem a kis kaszálót, s gondolom magamban: kivágatom ezt a tíz fát, mert elzárja előlem a kilátást, ha erre járok. Nem látom a nagybaconi templomot, pedig de gyönyörű kép a hegy tetején álló templom. Nem látom a bodosi erdős hegyet, mely az aljában meghuzódó falut koszoruzza. Fát ültetünk a kert más részében, két embert kiállitok e munkából: menjenek, vágják ki azt a tíz fát. Nyomban szaladnak fejszéért, én meg tovább ültetek. Félóra sem telik belé, megvillan a fejemben: Nem vágatom ki mind a tíz fát, csak négyet. A négy középsőt. Három-három megmarad kétoldalt, tágas nyílt kapu képe lesz így, hirtelen-váratlan tárul az erre járó elé a templom is, a bodosi hegy is - de gyönyörű látvány lesz az! Szaladva szaladok az én két emberem felé, de messziről látom: a tíz fa közül már csak egy szomorkodik.

-121-

- Valóságos gyermek a nép, - sóhajtom el magamban. - Lázás gyönyörűséggel vágja ki a fát, lanyhán, közömbösen ás gödröt a csemetének. Gyermek, gyermek.

Aki egyszerű ember szereti a fát, annak vérbeli öröksége az. Édesapám maga is ültet fát, mivelhogy István nagyapó is ültetett. Juharfát Isten dicsőségére, gyümölcsfát gyermekei, unokái örömére. Édesanyám is szereti a fát, megszerette András nagyapó gyümölcsös kertjében. S úgy látszik, szereti az erdőt is, mert egyszerre csak sohajtozni kezd, sűrűn tekintget az erdő felé: Óh, ha meg egyszer oda mehetnék!

Mondja nagyapó:

- Messze van az, nanyó.

- Könnyen beszél maga, mert az erdőtől már elbucsuzott.

- Igaz, én már elbucsuztam. Azt hittem, megszakad a szívem, amikor utoljára gyűjtöttem szénát az erdőn. Sirtam, mint a gyermek.

- Tudom, sirnék én is.

- Mondtam annak a nagy bükkfának, akinek a tövibe harminc ember is meghuzódhatik az esső elől: Isten áldjon meg, fa! Órizzen meg villámütéstől, hogy az unokáim unokái is ülhessenek alattad.

- Hát attól a fától elbucsuzott-e, akit az én édesapám uram oltott? Hányszor áldottuk édesapám uramat, mikor a rekkenő melegben megszemjuhoztunk s az a jó leves alma szájunkat megnedvesíté! Vajjon, nem vágták-e ki az unokák?

- Nem, nannó, nem.

- Az unokáim mindég ígérnek, hogy fölvisznek egyszer, de csak huzzák, halogatják. Bizonyosan kivágták az édesapám uram fáját...

Szorongva mondja nagyapó:

- Már pedig emlékszem, hogy tavaly még ott volt. Ott, ott. Bizonyosan ott. Ettől is elbucsuztam. Bizonyosan elbucsuztam.

Következik erre hosszú hallgatás. Köny pereg le nannó szeméből. Ugy tetszik, nagyapóéból is.

- Hát csak vitesse el magát, nannó. Bucsuzzék el az erdőtől maga is.

Másnap reggel már készülődik is nannó a nagy utra. Halvány arca piros az édes izgalomtól. Százszor is megkérdik a pesti unokák:

- Hová készül, nannó?

Százszor feleli: - Az erdőre, aranyos csirkéim, az erdőre. Oda, hol az édesapám uram almafája van.

- Hoz-e almát, nannó?

- Hozok, aranyos csirkéim, hozok.

A szekérszin alól kihuznak egy könnyű szekeret, azt maga nagyapó rakja tele illatos szénával. Oly puha ülést csinál nannónak, hogy a királyné is elülhetne rajta. S amíg az ülést csinálja, rendezgeti, folyton beszél az unokának, aki nannót az erdőre viszi.

- Vigyáz, édes fiam, nannóra. Rossz az út, vigyázattal hajts, nehogy megrázza.

- Ne féljen, nagyapó.

- De én félek. Hogyne félnek? Mi lesz velem, ha nannóból kifogyok? Ha én szekérre ülhetnék, nem félnek. De én már nem birom a szekér rázását, fiam.

...S mintha látnék tarka-barka galambfiókákat, amint repdesnek az öreg galambok körül, úgy repdesik körül nannót az unokák, mind fogják, ültetik a szekérbe.

- Jó-e az ülés, nannó?

- Ó de jó!

- Isten vezérelje, nannó!

- Pá, nannó, pá. Hozzon epret.

- S almát!

- Hozok, aranyos csirkéim, hozok.

Ezt már az uccáról kiáltja vissza nannó. Kisérik szemmel, míg egy kanyarodónál el nem tűnik a szekér. S még azután is sokáig künn áll az uccán, míg a szekérnek a pora is felszáll, eloszlik a levegőégben, - nagyapó.

- - Mintha látnék öreg fehér galambot, aki elvesztette a párját s búsan tipeg az udvaron: ez nagyapó. Hiába repdesik körül a galambfiókák, arca nem derül föl. Reggeltől estig helyét nem találja. Kezdi azon, hogy számítgatja magában: vajjon most hol járhat nannó? Valahol Érces puszta körül. De meglehet, hogy még nem értek odáig. Jó, ha Kövespatakig értek. Csak ott valami baja ne essék, mert igen csuf, gödrös hely az. Na, eddig ott van. Vajjon fog-e szénát gyűjteni? Bizonyosan nem állja meg. Még majd felhevül, vizet iszik, s beteg hozták haza...

- Ó, mért is eresztém el!

Közben nagyapó baltát vesz elé s aprófát vág nagy buzgalommal.

- Minek vágja, nagyapó, hiszen van itt már három esztendőre való.

- Hát, ha én meghalok, ki vág fát nannónak?

- Ki? A cseléd.

- Ó, fiaim, attól megfagyhatna nannó. Isten őrizz, hogy cselédre szoruljon.

- Itt vannak az unokák.

- Jó, jó, tudom én, mit csinállok...

Igy aztán valahogy mégis eltelik az idő. De amint alább-alább száll a Nap, nagy nyugtalanság lepi meg. Mindegyre hallgatózik: nem szól-e a csengő? Küldi az unokákat:

- Menjetekek a borvizkútra, hozzatok nannónak friss borvizet. Tudjátok, hogy mennyire szereti.

- Van már, nagyapó.
- Hát a vacsora kész-e? Éhes lesz bizonyosan.
- Kész, kész.

Erre aztán egy kicsit felvidul.

- Meglátjátok, mi tenger epret hoz nannyó, gyerekek! Emlékszem, egyszer, amikor még fiatal házások voltunk, egy szempillantásra nagy kosár epret szedett, amíg én a kaszásokkal kaszáltam. S emellett főzött ebédet, vacsorát, s még szénát is gyűjtött. Milyen friss asszonyka volt. Istenem!

-124-

- Még most is az, nagyapó.
- Meghiszem azt! Többet ér a mai fiatal asszonyoknál.

Hirtelen elhallgat nagyapó.

- Halljátok a csengettyüt?
- Jőnek! Jőnek!
- Ugy-e, jőnek? Ugy-e, jól hallottam?

Jőnek, jőnek. Vidám csengetéssel fordul be a szekér. Nagyapó reszket az örömtől. A lába megfiatalodott, szaladva szalad a szekér elé. Mindenkit elhárít az utjából, remegő karját kitarja: - Ide, nannyó, ide! Én veszem le a szekérről.

És az a jó Isten egy pillanatra visszaadva nagyapó karjának a régi erőt s szép-gyengén leemeli nannyót a szekérről.

- Ó, csakhoggy megjött!

Megfogja nannyó kezét s öreg emberek finomult gyöngédségével vezeti az akácfa-testvérek alá. Ama két fa alá, melyet a legidősebb unoka ültetett az aranylakodalom emlékezetire...

- No, megjárá az erdőt, nannyó.
- Meg, nagyapó, meg.
- Elbucsuzék maga is... Tudom, megsiratta...
- Meg, nagyapó, meg.

S újra elfogja nannyót a sirás.

- No, no, nannyó, hát ne sirassa többet... Az almafa talán...
- Kivágták, nagyapó, kivágták!... Mért nem mondta nekem?
- Nem volt rá szivem. Már tavaly sem volt ott. Kiszáradt... Mit tehettek? Kivágták.
- Csak a töve van... Ráborultam, nagyapó, s megcsókoltam. Hogyne csókoltam volna, hiszen az édesapám uram ültette!
- Csendesüljön, nannyó. Ez a mi sorsunk is. Elszáradunk s kivágnak.

- Ugy lesz, ugy...

- De nézze, nannyó, nézze, itt vannak az unokák. Ezek a kicsi csemeték...

-125-

És csakugyan itt vannak az unokák. Körülállják nannyót, cirókálják-morókálják, csendesítik ők is.

- Ne sirjon, nannyó.
- Nem sirok, nem, aranyos csirkéim.

Mosolyog a szeme, mosolyog az arca.

Az Isten tudja, hol rejtegette eddig: egy kis kosárka terem hirtelen a kőasztalon. Édes eperillat árad ki belőle.

- Egyetek, édes csemetéim, egyetek. Egyék maga is, nagyapó.

*

Május havában, amikor nálunk a fák virágba borulnak, hegy tetejéről nézve nagy virágos kert az én kis falum. Ezeknek a fáknak nagy részét Isten ülteté. A 19. század első felében csak három embernek van igazi gyümölcse: András és István nagyapónak meg Gál Dániel keresztapám urannak. Ez a három ember ültetett teli fával egy-egy kertet. De szabályosan ültetett gyümölcsös ezek közt is csak az András nagyapóé. A többi kertben vadalmafák, vadvörtefák közt egy-két oltott fa, csupa közönséges almát, körtét termő. Többségben a szilvafa, itt-ott meggyfa is. Szilva is, meggy is, a besztercei szilva kivételével, közönséges fajta. A 19. század második felében Gábor bácsi meg Benkő tanító bácsi kezdenék ültetni nemesebb fajtájú fákat, őket követi a fiatal pap: neki már szép gyümölcsöse van, ötven-hatvan nemes fajtájú fa. Az iskola faiskolája kicsiny kis kertecske, ennek oltványaiból vesz egyet-kettőt egyik-másik gazda. Igen elcsudálkoznak, amikor

nemcsak az igazi kertben ültetek fát, de vagy tiz hold szántóföldet is beültelek a mi klimánknak megfelelő, fajnemes fákkal. Batul, ponyik, Jonathán, arany pármén, Beedforshire, Altman, szép virágu sárga, aranyranett és így tovább. Körtét, cseresznyét, meggyet, mindenféle fajtát, zöld ringlót, Viktóriát, Althan ringlót, amelynek a szilvája kisebbfajta őszibarackhoz hasonlatos s amelyet a baróti piacon igen megcsodáltak: hol termett? *Földben* vagy fán? – egyet-kettőt meg is vetek belőle – csudának, a teli kosarak meg szépen hazajöttek...

-126-

Kiváncsian lesem, vajjon a példamat követik-e? Az első követőm János gazda, Gábor bácsi fia, volt ősi telkem gazdája. Közvetlen szomszédságban a kertünk s a „kicsi gazda“ tovább ülteti nagyapó kertjét: száz nemes fajta alma- és körtefát ültet. A falu hosszában nyulik el a kertem s egyszerre csak meglepődve látom, hogy mindazokban a kertekben, amelyek az enyémmel szomszédosak, ültetgetik a fát, még pedig csupa nemes fajtát. Néhány oltványt minden faültetésnél ajándékoznak egyik-másik napszámossal: elültetik a kis kertjükben. Igen örvend a szívem, hogy lassan-lassan észreveszi az én népem, hogy mégis csak jobb a batul, a ponyik, a Jonathán, mint a fótos, a zsiros, meg a sólyomalma.

Hogy a nép s különösen a mi fajtánk (székely is, magyar is) konzervatív s csak annak a jóságában hisz, aminek a jóságáról, előnyös voltáról meggyőződött – ez, gondolom, senkinek sem újság. Sok-sok esztendő repül el a feje fölött, amíg kitapasztalja, hogy a lóhere nemcsak takarmánynak kitűnő, de javítja is a földet, utána jókedvvel nő a kukorica, a répa, a burgonya s mindenféle kapás növény, ezek után meg a – buza, rozs, árpa, zab. Egy Heinrich nevű német tanár buzaformára nemesíti a rozst, hozzá nem értő ember a formája után buzának vélné. Olvasom e rozsról nagy gazdák véleményét: hatsoros a kalásza, holdanként 15–20, sőt itt-ott több mázsát is ad. Nosza, megrendelek belőle próbára harminc kilót. Több székely gazda van jelen a cséplésnél, szemük láttára ömlik a gépből a „német rozs“, lemérjük: a 30 kilóból 450 kiló lett, tehát egy mag tizenötöt adott.

- No, atyafiak, ebből maguknak is érdemes volna rendelni. Nyolc pengő forint volt a harminc kiló.

Az atyafiak hümmögnek, hogy így meg úgy, szörnyü drága; hogy az idén így van, de ki tudja, hogy' lesz jövő esztendőben. Megvárjuk, hogy lesz, mint lesz.

A következő esztendőben is végignézik az atyafiak a cséplést, most már tizenhat magot adott a „német rozs“. Megint csak hümmögnek, hogy így meg úgy, hiszen nem ártana megpróbálni, de talán várjunk még egy esztendőt.

-127-

Várnak is még egy esztendőt, várnak szent nyugalommal, akkor aztán mégis csak kedvet kap rá egyik-másik, mivelhogy „ez esztendőben sem csalt a német rozs“ – nekem buzát adnak cserébe, elvetnek egy-két vékát, s ma a kisbaconi határban, sőt az egész vidéken mindenfelé látható a német, akarom mondani a „pesti“ rozs. Erre a névre magyarították, mivelhogy a pesti ur „hozta bé“. Akárcsak a pityókát az én Mária Terézia korabeli ősöm.

Félig örvendek, félig bosszankodom népem konzervativizmusán: örvendek azon, hogy mindjárt első pillanatban nem fogadja el a szereszama-nincs ujitásokat s megfontoltan halad elébb, elébb; de tulságosnak találok a megfontoltságát, szeretném, ha egy kissé gyorsabb tempóban haladna előre. Ám csak egy pesti urnak kell ellátogatnia hozzám, mindjárt látom, hogy a népem véreből való vér vagyok: szeretek előre menni, mendegélni, de ugorni – nem.

Valamelyik esztendő nyarán – gondolom, e század első esztendeiben – hivatlan-váratlan betoppan kisbaconi fészkeembe néhai Surányi József, a *Pesti Napló* tulajdonosa, később főszerkesztője is. Ujságírói körökben hallottam róla, hogy gyára is van, több, nem egy, még – patkószeggyára is. A patkószeggyár valószínűleg ujságírói tulzás, de hiszen ez nem fontos. Az a fontos, hogy kettesben végigjárjuk a kertet, a kis gazdaságot. Épp akkoriban vettem két szürke csikót. Csak rájuk nézett s mindjárt megmondta az – árát. Pontosan eltalálta. Egy forintot sem hibázott. Az istállóhoz közel Keresztély ükapám halastavának a nyoma, mutatom neki:

- Nézze, itt halastó volt valaha, felette, azon a dombon a forrás: ez táplálta vízzel. Majd egyszer kiásatom, újra halastó lesz itt.

- Mért nem most? – kérdi Surányi, szemmelátható türelmetlenséggel.

- Majd, kérem, majd.

-128-

Tovább megyünk, bekanyarodunk a Mária-utra. Mondom: – E fölött az ut felett is, a domboldalon, van egy bővizü forrás. Meglehet, hogy valamikor ide is halastavat ásatok.

- Mért nem most, mindjárt?!

Ejnye, ejnye, de különös ember ez, gondolom magamban, de hallgatok.

A Mária-ut végén szelid hajlásu domb emelkedik. Jégveremnek hívja a nép. Itt csakugyan jégverem volt, Keresztély ükapám jégverme. Mondom ezt Surányinak. S mondok azt is: Az a tervem, hogy majd ide építtetem a jégvermet, mert nem jó helyen van a mostani.

- De, kérem, mért nem most!?

- Igazán ráér. Nem szorgos.

Szánakozva pislantott felém.

- Ez, ez, ez! „Hej, ráérünk arra még!“

- No, no...

Kimegyünk a hegybe, a magam ültette fiatalos erdőbe, igen tetszenek neki a kanyargós utak, a hegyszakadékokat összekötő könnyű hidacsok, a fenyő és lombos fák keveréke, de egyszerre csak megpillant a hegy tövében egy nagy kerek dombot, mely mintha elszaladt volna a hegyből, aztán leheveredett volna itt.

- Mért nincs fa ezen a dombon? Nem tetszik látni, mennyire kirívó ez a kopárság?

- Dehogyan nem, látom én azt.

- Nos?

- Az a tervem, mondom én, most már szándékosan bosszantó nyugalommal, hogy ide csupa fenyőfát ültetek. Különálló, szép kerek bokréta lesz ez.

- Szép, szép, de mért nem mindjárt!?

- Azért - elégelem meg a sok „mért nem mindjárt“-ot, mert nálunk május elején ültetik a fenyőfát, most pedig júliusban vagyunk. Ez az egyik ok. A másik: ha én egy esztendőben két halastavat ásatnék, jégvermet építtetnék, ezt a dombot fenyővel tele ültetném, sőt, nézzen odább - még ama szántóföldeket is tele akarom ültetni gyümölcsfával, de amott azt a kopasz oldalt is csupa meggyfával - szóval, ha mindezt én „mindjárt“ elvégezném, mit csinálnék a jövő esztendőben? Én, uram, sohasem vennék meg egy kertet, melynek a fái más ültette. Nekem lelki gyönyörűség a tervezgetés. Ha minden tavasszal fát ültethetek. Ha minden esztendőben van néhány talpalatnyi hely a földemen, amit szépítenem kell. Ebben a kertben, ezen a hegyoldalon, lent a völgyben temérdek forrás: ezeket én egy hét alatt mind köpübe foghatnám, egy-egy kedves csorgós kutat teremthetnék, de nekem úgy igazi lelki gyönyörűség, ha minden esztendőre jut egy csorgós kut. Micsoda öröm az, ha nyárra lejönnek a gyermekeim, az unokáim, s ujjongva kiáltják: Nini, megint egy csorgós kut! Nini, ezek a fák tavaly még nem voltak! Én már ilyen vagyok uram, s ilyen is maradok.

-129-

Surányi vállat vont. Nyilvánvaló, hogy nem méltányolta az én lelki gyönyörűségemet.

Egyébként, ahol megfordult, mindent meg akart venni. A szomszéd faluban a Baross-forrást, Málnáson az egész fürdőt, de végül is semmit sem vett meg. Málnásról hazajövet bökte ki, hogy szeretne fellépni valamelyik kerületben s hogy én neki nagy segítségére lehetnék.

Most már rajtam volt a sor. Nagy ártatlanul kérdeztem:

- Mért nem mindjárt tetszett ezt mondani?

- Mért mindjárt?

- Azért, mert mindjárt megmondtam volna, hogy: életemben egyszer korteskedtem, még pedig ifjúkori *barátom* mellett, s holtomig nem mosom le magamról a gyanút, hogy nem pénzért tettem ezt. Hátha az ön kortese lennék!

Surányi még aznap, akarom mondani: mindjárt visszautazott Pestre.

Két esztendő sem telik belé, meglátogat kisbaconi fészkeben Tóth János, kinek mórictanyai meleg fészkeben írom e könyvet. Az ő kertjében április havában virágoznak a gyümölcsfák, az enyémben május havában. Teljes egy hónappal előbbre jár a természet a Nagykunság, mint a Székelység földjén. Kigyönyörködve magát az ő virágzó fáiban, eljött gyönyörködni az én kertemben, melyben egyszerre borult virágba a gyümölcsfák, fehérfürtös virágu, bódító illatu májusfák meg orgonabokrok nagy serege. A kis park felé tartunk, melynek elején nyitott kaput jelképez két fa: magától fonódott össze egy-egy ága mindkét fának. Ez összefonódott ágak alatt magasnövésű ember is kényelmesen elsétálhat, de előző éjjel eső esett, áldott májusi eső, az összefonódott ágakra ránehezettek az esőcseppek s alázatosan meghajoltak.

-130-

- Ejnye, - mondja Tóth János - miféle bejáró ez, hogy meg kell hajolni alatta?

- Lenyomta az eső.

- S valahányszor eső esik, te mindig bujkálva jársz itt?

- Igen, ilyenkor alázatosan meghajtom a fejemet.

- Mondok neked valamit: fűrészeljük le.

- Lefűrészelni... Tudod, talán mégse. Aludjunk rá egyet.

Világos, hogy Tóth János, az alföldi magyar, megnyugszik ebben.

- Igaz. Aludjunk rá.

Járunk-kelünk a kertben, különösen örvendezünk azon, hogy most már ő is szabad, független ember, hála Istennek, vége az államtikárságnak, szerencsésen elkövetkezett a „hálóingés éra“, amikor az ember akár hálóingben sétálhat a kertjében. Hát ez bizony igen-igen nagy boldogság. Egész nap nem jut eszünkbe az eleven kapu, de este ismét cseperegni kezd az eső, én meg gondolkozni kezdek, hogyan is lehetne a kapukérdést úgy oldani meg, hogy az ágak megmaradjanak. Végre megtalálom a megoldást s boldogan alszom el. Alig pirkad, fölkelek, kimegyek, behívom az öreg Szász Gergőt (azt, akit még ötesztendőskorában is szoptatott az

anyja), s mondom neki:

- Nézze, Gergő bá', ezek az ágak igen erősen meghajolnak az esső miatt. Csináljon két csinos karót, mindakettőnek a végén legyen két ág. A két karót kétoldalt verje jól a földbe s úgy eressze rá ezt a két ágat. De a karó olyan magas legyen ám, hogy ölnél magasabb ember is elférjen az ágak alatt. Megértette-e?

- Meg, instálom.

- De siessen, hogy kész legyen, mire a kegyelmes ur felkel.

- Sietek, instálom.

Egy óra múlva simára gyalult két karó emelte magasra az összefonódott ágakat. Mondhatom, szépen festett.

És mi nevetve állapítottuk meg, hogy a magyar embernek mily gyorsan vált az esze...

Ha Surányi Józsefé a kert s ez a két fa, ő bizonyosan vagy *mindjárt* lefűrészeltette volna a vendégének alkalmatlan ágakat, vagy *mindjárt* feltámasztotta volna.

...Mostanában sokat foglalkoztatja (és izgatja) a zsidókérdés a lelkeket. Azt gondolom, ennek a kérdésnek csak egy becsületes megoldása lehet: a fajkeveredés.. A „mindjárt“-nak és a „Hej, ráérünk arra még“-nek összekeveredése. Természetesen, ezt a keveredést a keveredőkre elviselhetővé kellene tenni, nevezetesen, nem volna szabad számon tartani: ki köztünk az egész s a - félvér.

De mit is felelt Marcika a tiszteletesnek, aki Kain iránt érdeklődött? Az felelte: Ó, az igen rossz fiu volt. Nem szeretek róla beszélni.

A zsidókérdés is ilyen rossz fiu, - gyerünk tovább.

*

A magyar embernek igen kedves virága a tulipán. Nyilvánvaló, hogy az őshazából hozta e virág szeretetét. Erre vall az alföldi magyar szürén, subáján, a székely magyarok kapuján, a félkontyos fedelű házak tűzfalán a tulipándisz. És erre vallanak a régi, tulipános ládák. Az 1905-ik esztendőben Budapesten s az országban mindenütt már nemcsak a paraszt suba hátán pompázik a tulipán, de az urak és uriaszonyok mellén is. Nem a virággyakban nevelt, hanem gyárakban, milliósámra gyártott tulipán. Megesett a legnagyobb magyar csuda: az ellenzék képviselőválasztáson buktatta meg a harminc év óta uralkodó szabadelvűpártot. 1875-ben alapította ezt a pártot Tisza Kálmán, s 1905-ben bukott meg, saját fiának, Tisza Istvánnak első, igen rövid életű miniszterelnöksége idején. A szabadelvűpártnak a Tisza Kálmán korabeli híres véderővita adja az első dőfést, ekkor rendül meg a nemzet bizalma, s csak a szertelen korrupció nyújtja meg az életét újabb tizenöt évvel. A mértéktelen haragra lobbant öreg király a bukott miniszterelnököt - Tisza saját vallomása szerint - oly cudarul leszidta, ahogy ő soha egyetlen cselédjét sem; a lemondását nem fogadja el, szégyenpadra ülteti: hónapokig ott kell ülnie a miniszterelnöki székben, a makacs öreg a győztes ellenzék soraiból kormányt nem nevez ki. A 45 éves Tisza István azzal az érzéssel ül a szégyenpadon, hogy ő már befejezte politikai pályáját: király is, nemzet is, „kirugta“ őt. Végre is a király megelégteli Tisza István bűnhődését, lemondását elfogadja, s kinevezi helyére kedves katonáját, Fehérváry generálist. A generális miniszterelnök párt nélkül ül a miniszterelnöki székbe, alig akad egy-két hive, dolgozni nem dolgozhatnak, a Házat elnapoltatja, a főispánokat elcsapja, mindenre kapható embereket küld a vármegyék nyakába. A darabontoknak csufolt főispánok katonai segédkezéssel törnek be a vármegyeházára, s mert nincs parlament, a vármegyéből indul ki a „nemzeti ellenállás“. A tisztviselők nem engedelmességek, tehát - elcsapják őket. Az elcsapott tisztviselőket ki fizeti? A társadalom. Országszerte megindul a gyűjtés, rengeteg summák gyűlnek össze, ebből fizetik a tisztviselőket. Aztán egyszerre csak férfiak, nők mellén kinyilik a tulipán: ennek a jövedelme is a tisztviselőké s egyben jelkép is: idegen gyártmányu ruhát nem viselünk többé!

Nyilvánvaló, hogy az akció e része magyar szalmaláng: hirtelen lobban fel s hirtelen lobban el. De a nemzeti ellenállás mégis csak gondolkodóba ejti az öreg királyt, az esküszegéstől visszaretten s egy esztendei harc után az ellenzék kebeléből nevez ki kormányt. Az alkotmányon nem esik súlyosabb sérelem, de a tulipán - eltűnik.

Én magam is vettem tulipánt, de feltűzni nem tűztem fel. Mire tűztem fel? Arra a kabátra, mely minden valószínűség szerint osztrák gyárból került ki? Ám gondoltam egy nagyot, s otthon, Kisbaconban, kora tavasszal egy öregasszonyt beleültettem a szövőszékbe, feleségemnek, hat gyermekemnek, magamnak két-két öltözet ruhát szövöttem. Egész nyáron házi szövésben jártunk kertben, uccán, erdön-mezőn, ebben mentünk Isten házába - vajjon a nép követi-e a példánkat? Már esztendő óta megdöbbenve figyeltem, hogy mind kevesebb és kevesebb földben terem a kender meg a len; mind kevesebb és kevesebb házban csattog a szövőszék. „Bécsi rongy“-ban páváskodnak a leányok meg a fiatalasszonyok, s csak öreg asszonyokon látható régi, házi szövés szoknya meg vizitke. A férfiakon gyorsan foszladozó bugyogó idétlenkedik, fehér, szürke háziposztónadrág ritka, mint a fehér holló. Abroszokat, asztalkendőket sem igen szőnek az asszonyok: boltban veszik azt is. Azt állítják, azért, mert olcsóbb, mint a házi szövés. Igen, olcsóbb, de a házi szövés anyáról leányra, sőt unokára is öröklődik, amaz rövid életű.

Szétnézünk a templomban, s kisül, hogy itt csak a nagyságos úr leányai parasztleányok; gazdaleányok, napszámos- és cselédleányok - mind kisasszonyok. Kisül, hogy könnyű nekünk

házi szőtt ruhában járnunk, „mert az úr házi szőtt ruhában is – úr”, ők pedig lenézik egymást a szőtt ruhában. Kisül, hogy a kisasszonyos divatot a Pestről hazajáró cselédleányok hozták ide is, a többi faluba is. Hogy már nemcsak napszámos-, de kisgazdaemberek leányai is felmennek Pestre, ott elszegődnek cselédnek, aztán oly cifrán kerülnek haza, hogy majd elrepülnek. Sőt némelyik nem is egyedül kerül haza... Sőt az is kisül, hogy ritka ember nincs beadósodva a takaréknál, amely 12 százalékra dolgozik. Ezt a nyomorúság küldi a takarékbba, azt a földszerzés vágya, de ezen a földszerzésen nincs Isten áldása, mert az így vásárolt föld az adósság kamatját sem hozza meg. Már számon tartanak sok-sok embert, akinek a földje előbb-utóbb újra kerül.

- Rossz vége lesz ennek a világnak, - mondogatja nagyapó. - Ebben a faluban még soha senki annyi földet nem vett, mint én. Csak belső telket ötöt vettem az apámtól öröklötthöz. A takarékpénztárnak hire sem volt. Akkor vettem földet, amikor együtt volt a pénz.

-134-

A baj azonban nem ott gyökeredzik, hogy takarékpénztári kölcsönrel veszik a földet, hanem ott, hogy ez a kölcsön - uzsorakölcsön. És ott gyökeredzik, hogy bár a mai nemzedék jóval többel dolgozik, mint nagyapó nemzedéke, sőt valamivel jobban is megműveli a földet, a ruházkozásban, az életmódban hirtelen nőttek meg az igények, s ezekkel nem tart lépést a föld jövedelme. Esztendőről esztendőre, bármerre járok a Székelységben, mind több és több komor képű embert látok, akik kelletlenül köszönnek, vagy egyáltalában nem köszönnek. Nyilvánvaló, hogy az urat látják bennem, akitől ered minden rossz.

Mind sűrűbben szállnak a keserű panaszok Székelység földjéről az ország szívébe, de ez a szív nem dobban meg. Ennek a szívnek nincs - füle. Végre megmozdulnak a székely urak, megkezdik a mentőakciót, engem kihúznak a kertemből, hogy szerkesszek Budapesten székely ujságot, mindennap megjelenőt. A mentőakció eredménye egy székely kongresszus a tusnádi fürdőn, a székely körvasut, s végül jó néhány ezer forint, amit azért a dicsőségért kell fizetnem, hogy azt az ujságot „egyedül csak én szerkeszthesem”, senki más. Velem dolgozik nagy lelkeséggel két székely író, Jancsó Benedek és Gaál Mózes: sok-sok esztendőig fizetjük a „székely hadisarcot”. Merem állítani, hogy ezen a három szegény íróemberen kívül egyetlenegy székely urnak sem került pénzébe a „székelymentés” - s ha legalább megmentettük volna!

De hát ez a székelykérdés is az a rossz fiú, akiről nem szeretek beszélni.

Jerünk tovább.

*

Már nem Romániába megy szerencsét próbálni a szegényebb rendű székely, hanem Amerikába. Nem Brassóba mennek „művelődni” a leányok, hanem Pestre. Egy harmadosztályú jegy 4-5 forint Pestig, s a székely leányok előzőnlük a nagy Babylont. Léha kuplékat, pesti szójárást hoznak haza. Magunk is falunkbeli leányokat viszünk Pestre, minden ősszel, tavasszal hazahozzuk, s tőlünk telhetően őrizzük a tisztaságukat. De a pesti beszéd ragadós, ettől nem őrizhetjük meg őket. Hallom, amint a kocsisom enyeleg az udvaron a szobalánnyal. Mondja neki a legény: Ejnye, no, Julis. Adj mán egy csókot! S felel rá a szobalány, jó székely gazda leánya: - Nü ná!

-135-

Csüggetegség kezdi megszállani a lelkemet: fajulni látom a székely vért. Már csak az öregebb, s velem egykorú emberekben van örömem s mind ritkább és ritkább az ifju nemzedékben. Sem testem, sem lelkem nem kívánja a háborút, a gondolatától is iszonyodom, de kezdem hinni, hogy az elfajulás folyamát már csak háboru állithatja meg. Egy kis parázs verekedés. De ellegyintem magamtól e gondolatot. Mindenfelé keresem a bajok forrásait, s többek közt egy forrásra rábukkanok. Nagy üresség mered elém: a székelység tanult, művelt fiainak javarésze kivándorolt az ország különböző részeibe, mivelhogy itthon nem élhetett meg. A régi szabásu s erkölcsü birtokos urak, akikhez a nép bizalommal fordult tanácsért, kihaltak vagy leszegényedtek. Az ország szívében számtalan székely ember visel előkelő hivatal, de ritka, kinek eszébe jut, hogy penziójával szülőfalujába visszajőjön s tudásával, tapasztalataival népe javán munkáljon. A pap s a tanító nem igen adhat példát a föld okszerű művelésére, mert sem ezt, sem azt nem tanítják erre. Az ismétlő-iskola gazdasági ismétlő-iskola nevet kapott, de egy gazdasági olvasókönyv olvasatásában merül ki az egész oktatás. Hol tanítsa meg a tanító a föld okszerű művelését, ha nincs ehhez sem földje, sem gazdasági felszerelése az iskolának; s hogyan tanítsa, ha volna is, amikor őt sem tanították meg erre?

Mi más világ lenne itt, ha mindazok, akik jöhetnének, visszajönnének a faluba! Ha itt házat építenének, fát ültetnének, példát és - munkát adnának.

-136-

- Be jó volna nekünk, szegényeknek, - sohajtott fel egy öreg ember, ha még egy ur volna itt!

- Mért volna jó? - kérdem.

- Azért, instálom, mert attól is kapnánk munkát!

A magyarázat igen egyszerű. A kisgazda - igen helyesen - háza népével munkálja meg földjét, napszámosra csak aratás idején szorul, amikor drága minden pillanat. Uri ember gazdaságában kora tavasztól betakarodásig talál munkát a napszámos ember. Faültetés, fatarítás, ásás, gyümölcszedés: én mindig tudok munkát adni, az esztendő minden szakában. És *velük dolgozom*.

Ha annak a sok-sok ezer ifjunak bár csak felerészét, aki most az egyetem kapuját döngeti, vissza lehetne terelni a faluba! Ha ezek megfogják a kasza nyelét! Be más képe lenne! S a falu és város gyűlöletes harca be megszűnnék!

HATODIK FEJEZET.

Ebben meghal nagyapó és nagyanyó igen szép, s meghal egy könyv igen csuf halállal.

Engedjétek meg nekem, hogy e néhány lapot még nagyapónak szenteljem. Nagyapónak, aki nannó karjai közt csendesen elszenderült. Az ő halála oly szép volt, aminő szép az élete: leszállott hozzá a halál angyala, hófehér haját megsimogatta, homlokára csókot lehelt, s nagyapó lelke fölszállott a fényes mennyországba. Ott folytatja földi életét, onnét néz le ránk az ő szelid, jóságos tekintete, örködve felettünk, vigyázva a mi lépteinket, a mi életünknek folyását.

Sokan lesztek, akik ismeritek nagyapót, ha sokan vagytok, akik ismeritek írásaimat. Amikor én mesét mondok a gyermekeknek, voltaképpen nagyapó mesél: a gyermekvilágnak az ő lelke beszél az én tollamon át. Az ő egyszerű, cicomátlan beszéde, az ő meg-megpihenése, felsóhajtása, aztán csendes továbbindulása: ez mind benne van az én meséimben, s bennök van – szeretem hinni, hogy bennök van – az ő lelkének nemessége, életének tisztasága, egyszerűsége, gyöngéd szívének melegsége.

Erről az életről, ennek az életnek a folyásáról sok történetet irtam, s ezekben a történetekben nem volt színezés, nagyítás, mesterkedés: olyannak irtam mindig nagyapót, amilyen vala. Ennek az életnek csendes, bibliai egyszerűsége emlékeztető folyása pazarul termette az elmét s szívet termékenyítő történeteket öregek és ifjak számára egyaránt, s ha nem nagyapó alakja állott előttem egyik-másik történetem megírásánál, az ő lelke ott lebegett fölöttem, s nem engedé, hogy alacsony gondolatok támadjanak elmémben, alacsony érzések fakadjanak szívémben. Ha nem róla irtam is, reá gondoltam mindig, s bizony mondom, soha el nem tévelyedtem az én utjaimban. E pillanatban nem tudom, öregeknek, ifjaknak irtam-e többet, de egyet bizonyosan tudok, hogy sohasem irtam olyasvalamit az öregeknek, amit a növendékleányok ne olvashatnának. S ime, megvallom, csak az írás az enyém, a lélek a nagyapóé.

Nagyapó nem járt iskolákat, akadémiákat: jóformán azzal a kevés tudással indult az életnek, amit a falusi iskola vén rektorától s a székely huszárezredben szerzett. Tizennyolc éves legény volt, amikor apját, a régi rend szerint, a székely huszárságban felváltotta, s amikor 48 elkövetkezett, akkor már tizennégy esztendeig szolgálta a császárt, a maga lován, a maga gunyájában: a császár csak kardot, karabélyt adott, egyebet semmit. A mai nemzedék nem tudja, mi volt a székely huszár, s mely nagy terhek nyomták a székely huszárfamiliákat. Az én nagyapám, „nagyapó” apja, huszonnégy esztendeig szolgált a maga lován, mignem a fia felváltotta; kétszer ment a franciára, mialatt otthon a gazdaságot gyenge asszonyi kéz kormányozá.

Nagyapó erősen érezte huszársága idején, hogy csak hat hétig volt diák a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban, s szent fogadást tett: ha gyermekkel áldja meg Isten, mind taníttatja őket. Ezt a szent fogadást hiven megtartá nagyapó. De tanult maga is, s a falu legjobb, legnagyobb gazdájának olvasás volt a pihenője. Ismerte az ország dolgát, könyvek és újságok útján költőkkel és államférfiakkal megismerkedett, s nagyapóval mindenről lehetett beszélni – az egy színház kivételével. Pótolta, de nem könyvekből szerezte bölcsességét: az élet könyvéből szerezte azt, s példabeszédszerű mondásai, tanításai minden könyv tanulásánál többet érők voltak nekünk, gyermekeknek, unokáknak, dédunokáknak, akik ötvenen állottuk körül a szentéletű aggastyán ravatalát.

Az ő ereje – őserő volt; az ő szorgalma, az ő családi élete példászerű, a pátriárkák életére emlékeztető. Szerelme volt az édes anyaföld, a pirkadó hajnal mezőn találta, s tőle bucsuzott utolsónak a lemenő nap. És az ő nevelő módszerét igen ajánlom minden falusi embernek: nyári vakáción meg kellett fognom a villa nyelét, de meg a kasza nyelét is. „Ki tudja, mi lesz belőled? Hátha hazakerülsz gazdaembernek?”

Aki látta nagyapót a mezőn, ellenállhatatlan munkakedv lepte meg. Az ő kezében égett a munka. Ölmagas alakja messze kivált a munkások, a cselédek seregéből, vezér volt ő a földjén, aki maga vágja a legszélesebb rendet, a közkatonák utána. Ő, be szép ember volt nagyapó, amikor virágjában, ereje teljességében vala! S be szép öreg emberré roskadott! Arcának rózsapirossága megmaradt a késő öregségben is, s csak barnapirosra tudta halványítani a halál lehellete...

Édes, jó, öreg nagyapó!

Ha találkoztatok könyveimben az öreg Bándi Jánossal, akinek galambbúgos kapuján ez az írás volt kifaragva: Áldás a bémenőknek, Béke a kimenőknek – ez nagyapó. Ha olvastátok Huszár Anna történetét: Anna édesapja – nagyapó. Ő az, aki térdire veszi a kicsi Anikót s Miklóskát, aztán: gyí, te lovam, Brassóba! A vén szántóvető, aki elbúcsuzik az erdőtől: Isten áldjon, erdő, én többet nem látlak! – évek múltán pedig, amikor egészen ránehezül az aggság, a szántófldtól is: Isten áldjon, föld, én többet nem szántlak! – ez nagyapó. Együtt siratják nannóval az utolsó cipót, az általa vetett búzából süttötet. Együtt siratják el az ősi kert kidőlt vén fáját: mi is így dőlünk ki, így...

Hiába nehezült rá az aggság, a gyöngeség, szürkülő fejjel is gyermeknek éreztem magamat, ha

reátekintenek. Hiába, hogy én támogattam föl a garádicson, úgy tetszett, hogy ő támogat, ő véd engemet. Láttatok volna nagyapót, a magával szinte tehetetlen aggot, aki Istenben bizó szavaival meg tudta enyhíteni szíveinek nagy fájalmát s szárnyat adott vergelődő lelkemnek, felnyitván a Szent Bibliát: Olvasd, fiam, Dávid király zsoltárait, s bizony megvigasztalódom! Bizzál a te Istenedben: győzedelmet veszel ellenségeiden.

Lelkem, édes jó nagyapó! Te adtad újra kezembe a tollat. A te patriárka cselekedeted ihletett meg újra, látván, hallván, miként tettél igazságot s tétitetted békességre a vitázó unokákat. Be szép dolog volt ez! Amikor te felvitetted magadat az erdőbe, mégegyszer, utoljára, s megmutattad: ime, itt az igazi határ. Itt állott András nagyapó almafája. Vágjatok csak a földbe. Ihol, az almafa gyökere. Ihol, az igazság gyökere!

Isten igen szerette nagyapót, adott neki hosszú életet s ebben a hosszú életben külön hatvan esztendővel ajándékozta meg, hogy azokat együtt élje nannyóval – példaszerű, meleg, gyöngéd szeretetben. És halljátok csak, mely szép volt a halála!

Gyenge verőfényű, hideg őszi napon nagyapó a kertbe tipegett s ott összegereblyézte a lehullott faleveleket. A vén fák leveleit. Ama fákét, amelyeknek egyrészét István nagyapó ülteté. S elvégezvén munkáját, az utolsót, beméne a meleg házba s mondá:

- Én most lefekszem, nannyó, mert igen fáradt vagyok.

Megveté nannyó az ágyat s lefekvék nagyapó. És fekvék három napokat, de fájalmat nem érzett az ő testében. Negyednap reggel, vasárnap reggelén, mondá nannyókának:

- Adjon rám szép fehér inget, nannyó; törülje meg az arcomat vizeskendővel, mert én nemsokára Isten előtt állok.

- Oh, Istenem, itt hagy engem? Mi lesz énvelem? – borult rá sirva szegény öregasszony.

Mondá nagyapó:

- Ne sirjon, nannyó. Jobb, hogy én halok meg előbb. Ki viselne rám gondot, úgy, mint maga viselt?

- Istenem, Istenem, hát én hogy élek maga nélkül? Jaj, de árva leszek!

Mondá halkán, alig hallhatóan:

- Jó gyermekei vannak...

Elhallgatott. Kevés idő múltán megfogá gyengén nannyó kezét s rebegé:

- Köszönöm a dajkálását, nannyó.

És lehunyta szemét. És elszenderült. A vén házban pedig nem volt senki, csak egy alvó vén ember s egy csendesen zokogó vén asszony, aki lezárta, lecsókolta annak a vén embernek a szemepilláját.

És jövének a gyermekek, unokák, a dédunokák.

- Jertek, jertek, elaludt nagyapó. Leesett a mi fejünknek koronája. Csókoljátok meg drága kezét.

Jöttek mind és csókolák a drága kezét. És mondák mind: Ó, de szép nagyapó a halálban is! Imádkozunk...

S templommá lett a vén ház és szállott az égbe az imádság: Adj, Uram, örök nyugodalmat nagyapónak, nekünk pedig az övéhez hasonlatos szép életet s szép halált. Ámen.

*

Az 1902-ik esztendő novemberében szállott le nagyapóért a halál angyala, egy hónappal a – gyémántlakodalom előtt. Hogy készültünk a nagy ünnepre Máriával! Ott lesz az ünnep a mi házunkban. Gyermekek, unokák, dédunokák, vők, menyek, unokavők, unokamenyek, éppen ötvenen. Lám, de jó volt ötven személyre építenünk az ebédlőt. Micsoda boldogság lesz a pesti gyermekeknek: itt állítjuk fel a karácsonyfát. A legszebbet áldozzuk fel magunk ültette fenyőfáink közül. Fenyőágakkal diszitjük a házat kívül, belől... Isten megtagadta tőlünk ezt az örömet. De Isten tudja, mit cselekszik. És bizonytal nem válnék javunkra, ha minden vágyunk teljesülne.

Sokáig oly árvának érzem magamat, mint a gyermek. Még mindig az volnék? Már negyvenkét esztendő nyomja vállamat, szürkül a fejem, erősen szürkül, s úgy hiányzik nekem, hogy nagyapó karjába öltve karomat, nem vezethetem fel a garádicson. Az asztalfőn egymaga ül nannyó. Ketten ültek eddig. A szülei ház lebontva, virágos kert a helyén, nannyó a kicsi gazda házában talál fészket, ott siratozza nagyapót. Folyton készül nagyapó után, de a halál angyala nem akar leszállani érte, bár szüntelen imádkozik hozzá. A virágos kertben, ama ágynak a helyén, amelyben nagyapó örökre elszenderült, rózsafát ültet a kicsi gazda, oda-oda tipeg nannyó, meg-megöntözi könnyeivel. El-eljátszogat falusi és pesti unokákkal, s bár nem ő süti már a „kakastejjel, varjuvajjal“ dagasztott kenyeret, nem állja meg, hogy ne szeljen egy-egy darabkát: egyetek, aranyos csirkéim, egyetek.

Telik, mulik az idő, esztendőre esztendő borul, már ötödik esztendeje alszik nagyapó, s nannyó egyszerre panaszkodni kezd: óh Istenem, Istenem, maholnap ágyba fektet a gyengeség. Jaj, ha oly

szép halállal halhatnék meg, mint nagyapó! A pesti menyemasszony langyos fürdőket készít nanyónak, vetkőzteti, fürdeti, öltözteti, mint a gyermeket. Ugyanugy ápolja nanyót, a váratlan gyermek felesége, mint ahogy ápolta ő, a váratlan gyermek, a szélütötte „anyókat”...

Ágyban marad nanyó, s az történik vele, ami anyókéval. Künn a határon aratják a buzát, gyermekek, unokák mind aratnak, meg-meglátogatják nagyanyókat – lám, lám, be tudta Isten, mit cselekszik, amikor úgy rendelé, hogy váratlan gyermek szakadjon le édesanyám szivéről. Ketten ülünk nanyó mellett: Mária és én. Hét hétre borul, haloványan pislog a lámpácska, minden pillanatban kialhatik. Nanyó tudja, hogy gyermekkorom óta irtózom a halottól, folyton küld: eredj, eredj, ne maradj itt. Utolsó szava is ez: Menj ki.

Mária zárja le a szemét.

Két szent asszony avatja templommá a szobát! Egy halott s egy élő. Zokogva borulok a halottra, az élőre.

- Áldjon meg az Isten, hogy oly jó voltál az én édesanyámhoz!

*

A kisbaconi temetőben márványemlék, rajta két név, s a két név alatt négysoros vers.

Ami szépet és jót könyveimben láttok,
E két öreg ember szivéből eredett.
Ha majd kihull a toll reszkető kezemből,
E két öreg ember mellé temesetek.

Más végrendeletem nincs.

*

Átellenben Magyaróshegy oldalával, hegy oldalán az új temető. Újnak nevezik, bár gyermekkorom óta temetkeznek ide, mert van egy régibb: ebben alszik András és István nagyapó. Csak sétálnom kell kertem utjain, mindennap temetőt látok, messziről felém fehérlik szüleim siremléke. Már nem félek a temetőtől, mint ahogy félttem gyermekkoromtól mostanáig. Nem félek, mióta nagyapóék is ott alszanak. Gyakran jelennek meg álmaimban. Tudom, hogy halottak, s úgy örvendek, ha látom őket és beszélgethetek velök. Egyszer a tudós Herman Ottó levelet ir nekem, s abban az iránt érdeklődik, hogy meg volt-e állapítva a székely huszárok földbirtokának a minimuma, az a minimum, mely a székelyt a maga lován való katonáskodásra kötelezte. – Ej, de kár, gondoltam magamban, hogy nem érdeklődtem eziránt, amíg élt nagyapó, talán ő meg tudta volna mondani, így csak azt irhattam Hermannak: mekkora birtoka volt István nagyapónak, amikor a huszárságban felváltotta édesapám. Alig teszem postára a levelet, éjjel megjelen nekem nagyapó. Ott vagyunk az ősi házban, s nekem első gondolatom: ó, de jó, most megkérdezem nagyapót, mekkora volt a székely huszárok földbirtokának a minimuma. Meg is kérdem, nagyapó elgondolkozik s feleli: Péter király idejéből van egy irás a levelesládában – ennyit mondott nagyapó s azzal alakja eltűnt...

-143-

Minden álom többé-kevésbé ostoba, az volt ez is, hiszen a gyermek is tudja, nem nagyapó beszélt Péter királyról, hanem én, az álomlátó beszéltem. De nem is ez a fontos. Az a fontos, hogy már nem félek a halottól, mióta az a halott az én édesapám és édesanyám. Minden velök való álmodásom nagy öröm nekem, bár álomban is tudom, hogy meghaltak.

Nem, nem. Nekem nem haltak meg.

Mind kevesebb és kevesebb időt juttatok Pestnek, s e kevés idő alatt is otthon vagyok: ebéd után ha elszenderülök, szárnyára vesz az álom tündére s az ősi házban, az ősi kertben száll le velem. S csudálatosképpen, sohasem a magam házában, a magam kertjében száll le velem az álom tündére, hanem az ősi házban, az ősi kertben. És mindegyre találkozom nagyapóval, nanyóval, gyermekként örülök nekik. De bár az álom tündére minden éjjel hazaröpít, türelmetlenül várom az időt, amikor a „hatodik” is végzi az iskolát s nemcsak álomban, de ébren is, télen-nyáron otthon, szakadatlanul otthon élhetek. Napról-napra idegenebbül érzem magamat a nagy Babylonban, melynek a lelke minden, csak nem magyar. Kedvetlenül ülök vasutra, ha nyár folyamán ki-kizavarnak a kertemből, egyik-másik könyvem dolgában rendszerint. Már kezdek berendezkedni a nyugodalmas öregségbe, jóllehet, még két esztendő van az ötvenig. Kaszálgatok, szántogatok, közbe-közbe irogatok, most éppen a *Nagy magyarok életét* írom, azzal a gondolattal, hogy ez lesz az utolsó művem. Öt nagy kötetre van tervezve a könyv, összesen százötven ivben, már a századik iv körül járok: a *Szózat* költőjének életét írom.

-144-

Akkor levelet kapok: Apponyi Albert írja. Apponyi, aki *már* egy esztendeje kultuszminiszter. Jóval túl a hatvanon ül miniszteri székbe a legnagyobb magyar államférfi, akiben már 25 év előtt a *közel jövő* emberét látja a művelt közvélemény. Minisztersége első heteiben meglátogattam a hivatalában. Nem volt semmi kérnivalóm, csupán látni akartam. Látni Apponyit – hivatalban. Amint az asztala mellett ült, akták fölé hajolva, a kőszáli sasra emlékeztetett. A kőszáli sasra, melyet foglyul ejtettek s kalitkába zártak... Hiszen, helyén van ő itt is, gondolom magamban, az ő minisztersége a magyar közoktatás új korszakát jelenti, de ez a nagy ember ennél sokkal nagyobbra termett, sokkal többre van elhivatva – mért nem a miniszterelnöki székben ül?

Látogatásom bucsuzás is volt egyben – siettem haza, Kisbaconba. Itt talált következő nyáron Apponyi levele. Egy szép tervét közli velem. Végigtanulmányozta a népiskolák történeti könyveit. Az Olvasókönyvek történeti olvasmányait. Sok bennök a közjogi tévedés s nemzeti szempontból

sem elégítik ki őt. Szeretné, ha megírnám a magyar nemzet történetét apróbb olvasmányokban, ő azokat lefordíttatná az összes nemzetiségek nyelvére s magyar és nem magyar nyelvű felekezeti iskolák fentartóinak feljárná, hogy azokat vegyék be az Olvasókönyvekbe vagy legalább is ezekhez hasonló szellemű, közjogi tekintetben kifogástalan olvasmányokat irassanak. Mindjárt megállapítom, hogy Apponyi nem akarta ráerőszakolni sem a magyar, sem a nem magyar nyelvű felekezeti iskolákra az én olvasmányaimat: egyszerűen feljárná vagy ezekhez hasonlókat iratását kívánja tőlük. Joggal, mert nemzetiségi Olvasókönyveinkben igen röviden bántak el a magyar történelem alakjaival, még azokkal is, akiknek magyar és nem magyar jobbágy elsősorban köszönhető a felszabadulást.

Arra kért Apponyi, hogy csináljam meg nagy vonásokban az Olvasmányok tervezetét s vigyem föl Pestre. Egy-két napi munka volt ez nekem, hisz akkoriban sokat foglalkoztam a magyar nemzet történetével. Esztendőnk munkája volt *A magyar nép multja és jelene*, követte a *Hazánk története*: a serdülő ifjuságnak írtam ezt. Most meg éppen, Apponyi levelének vételekor, a *Nagy magyarok életét* írom. Egy hét sem telt belé, Pesten vagyok, a titkár bejelent Apponyinak, ő kiüzen, hogy valakivel fontos beszélgetése van, menjek föl Tóth Jánoshoz, beszélgessek vele, majd aztán feljön ő is.

Tóth János abban az esztendőben, 1892-ben, lett országgyűlési képviselő, amelyben én megbuktam. Bukás után még egynéhányszor megfordultam a régi képviselőház folyosóján, aztán egészen kikerültem a politika romlott levegőjéből. Volt képviselőtársaimmal az uccán találkoztam nagyritkán: csodálkozva kérdeztek, mi van velem, miért nem járok a klubba. Egy volt a feleletem valamennyi kérdésre: Nincs időm. Irok, irok, folyton irok, amíg az alkotmányos költségeket leírom: Tóth Jánost, Apponyi politikai államtitkárát híreből ismertem, de látni sohasem láttam. Hatalmas termetű, feltűnő szép kun-magyar arcú férfi ült az asztalnál, amikor az ajtón beléptem. Szemben ült az ajtóval s feltűnt nekem, hogy valósággal rám meredt nagy kerek szeme, amíg két szobán át az asztaláig mentem. S még jobban feltűnt nekem zavarodottsága a beszélgetés során. Később, hónapok multán vallotta meg zavarodottsága okát. Amikor beléptem az ajtón, megboldogult édesapjának eleven hasonmását látta bennem. Alakom, járásom, arcom, szemem, hajam, szakállam, egész mivoltom az volt, amilyennek édesapját látta, akit gyermekkorában vesztett el. S valóban, arcképe s az enyém közt csudálatos a hasonlatosság.

Hát, ez zavarta meg a zavarba nem könnyen jövő, egyenes lelkű, az alföldi ember epikus nyugalmával beszélő kún magyart.

- A könyvről majd akkor beszélünk, ha feljön Apponyi. Egyébert is hivatunk. Szeretné Apponyi, ha vállalná a *Néptanítók Lapja* szerkesztését is.

-?

- Igen, szeretné, mert benned megbizik. Utálja az émelygős dicshimnuszokat. Már le is tiltotta. S általában tartalmasabb, magasabb rendű ujságot akar. Kibővitené. Olyan ujságot szeretne csinálni a *Néptanítók Lapjából*, amelyet örömmel olvasnának tanítók és tanárok egyaránt. Megküldené a középiskoláknak is. Hadd ismerje egymás dolgát tanító és tanár. Vállalod-e?

Még szájamban volt a keserű ize két ujságnak. Az egyik a *Magyarság* volt, a székelyek ujságja, melyért még mindig fizetem a székely hadisarcot. Alig bucsuztam el ettől, tanítók és tanárok kívánatára vállalom a *Magyar Világ* szerkesztését. Ezek is belém beszéltek, hogy ezt *csak én* szerkeszthetem. Összehoznak a szegény tanítók és tanárok vagy kétezer forintot, jó nagy fizetést szavaznak meg nekem, összegyűl vagy háromezer előfizető, de „forgó tőke“ nincs, a munkatársakat valahogy csak fizetik, a „szerkesztő ur“ is felveszi első hónapban a fizetést, aztán egyszerre csak látja, hogy a kiadóhivatal vezetője valamelyik bankot mellbevágni készül. Nosza, leül a szerkesztő ur az asztalához, tollát kalamárisba mártja, leírja az ujság címét, gyászkeretbe foglalja s írja: Azt ígértem az olvasónak, hogy addig élünk, amíg *tisztességgel* élhetünk. Ma meggyőződtem arról, hogy tisztességgel tovább nem élhetünk, tehát - meghalunk.

Hiszen az ujság meghalt, de a munkatársak életben maradtak s mert őket én szerződtettem, természetesen, nekem kellett végkielégítenem. A magam zsebéből. A *Néptanítók Lapjánál* ettől nem félhettem, hisz ennek a minisztérium a kiadója. De méltán félhettem egyébtől. Belefogtam egy nagy könyv írásába: ki írja meg a könyvet, ha én ujságot szerkesztek?

Igen, azt kérdezte Tóth János: vállalod-e? Nagyot nyeltem s mondtam: Vállalom. De kikötéseim vannak: Csak arra az időre vállalom, amíg Apponyi miniszter s ezt be is jelentem a Beköszöntőben. Senki a szerkesztésbe bele nem szól. Összel veszem át az ujságot. Egy sor kézirat sem megy le a nyomdába, amit én nem olvastam, viszont jogom van tavasztól késő őszig *hazulról* csinálni az ujságot.

- Rendben van. A fizetés évi hatezer korona.

- A fizetés mellékes. Ha Apponyinak megnyugvást szerez, hogy én szerkesztem az ujságot, akár ingyen is szerkesztem.

Erre lépett be Apponyi.

- Nos, megegyeztetek?

- Meg.

Ismétlem a kikötéseimet.

- De mért nem akarod szerkeszteni az ujságot, ha én már nem vagyok miniszter?

- Azért, mert tudom, vezérem, hogy a te kulturpolitikáddal ellentétbe nem jövök. De jön egy másik miniszter, még ha pártodból való is, az okvetlen valami újat, valami mást akar, nekem nem tetszőt s én azt a tollammal nem támogatnám. Már ha menned kell innen, menjünk együtt.

Apponyi is, Tóth János is igazat adtak, s áttértünk a történeti olvasmányokra. Pontról-pontra felolvastam a tervezetet, pontról-pontra helybenhagyta s megállapodtunk, hogy otthon megírom a könyvet, ősszel felhozom. Apponyi elolvassa, aztán az összes nemzetiségek nyelvére lefordíttatja, kinyomatja s megküldi a püspököknek.

-148-

Hazamentem, megírtam a könyvet, ősszel felvittem Pestre, Apponyi elolvasta kéziratban is, kefelevonatban is, mindössze egy szót törült, azt is az én hozzájárulásommal. A negyvennyolcadiki szabadságharc történetében fordult elő egy szó, egyetlenegy szó, melynek kihagyása a dolog lényegén nem változtatott, de enyhített a mondaton. Ha benne marad, még beleköthetne - Bécs. Hiszen csak várjunk türelemmel, anélkül az egy szó nélkül is talál majd elég belekötni valót - Bécs. Mindig - Bécs. Nem az udvar, nem a király, de - Bécs. A magyar politikában négyszáz esztendőn át ez a neve az udvarnak, ez a neve a magyar királynak. „Leányasszonyomnak mondom, menyemasszony is értse meg“...

Történeti Olvasmányok a könyv címe: a honszerző Árpád nyitja meg a sort, Széchenyi, Kossuth, Deák zárja be. Lefordítják németre, tótra, oláhra, szerbre, ruténre, egyik oldalon a magyar, másik oldalon a nemzetiségi szöveg. Közben e könyv alapján iskolai kézikönyv is készül, ebben is egyik oldalon a magyar, másik oldalon a nemzetiségi szöveg: hogy az állami iskolába járó, nem magyar nyelvű gyermek a maga anyanyelvén tanulhassa meg a minden nemzetiséget egyesítő nemzet történetét. A főcél itt nem a magyar nyelv tanítása, hanem, hogy a magyar állam leendő polgárai az ország igazi, hamisítatlan történetével ismerkedjenek meg. Nem joggal kívánhatja-e meg minden nemzet államférfia - s meg is kívánja - hogy az állam leendő polgárai, bármiféle nyelven beszéljenek, a saját államuk, a saját országuk történetét tanulják? Azt a történetet, melynek eseményeit, ezeknek az eseményeknek valóságát, hiteles kútfők alapján, komoly történettudósok állapították meg. És én már itt megállapítom, hogy ezerfelé darabolhatják Magyarországot, ennek az ezeréves országnak a történetét megváltoztatni már nem lehet. A történeti igazságok örökéletű igazságok. Ezt a nagy igazságot, amint nemsokára kitűnik - egyedül csak „Bécs“ nem akarta elismerni.

Mig a könyvet fordítják, nyomtatják, nagy kedvvel látok az ujságszerkesztésnek. Apponyi nevéhez méltóvá akarom tenni s a már meglévő Mezőgazdasági melléklethez újabb mellékletet kap az ujság: Tudományos ismeretek a címe. Segítségére sietünk a népiskolai énekkutatásnak s Zenemellékletet is adunk. Nincs az ujság bővítésére, fejlesztésére vonatkozóan oly kívánságom, hogy Apponyi ne teljesítse. Néptanítók és középiskolai tanárok egy táborba kerülnek, ezek is, azok is lelkes munkásai lesznek az ujságnak. Nagy írógárda vesz körül. Szépirodalmi részét irodalmi színvonalra emelem s nagy az örömem, amikor a tanítók, tanítónők seregében újabb meg újabb talentumokat fedezek föl. Egyszerre csak azon veszem észre magamat, hogy a nagyranőtt ujság szerkesztése minden órámat igénybeveszi s Vörösmarty életrajzának befejezésére sem jut időm, pedig csak egy napot kellene szentelnem neki. Szerencsére, jó előre járok, a nyomda még nem ért utól, majd befejezem, ha sarkomban lesz a nyomda. Így telik el két esztendő, közben megjelen a Történeti Olvasmányok, szép levél kíséretében megküldik a püspököknek. Alig telik bele néhány hét, a kiadó csodálkozva mondja nékem, hogy a bécsi udvari könyvtár folyton rendeli a könyvet, vajjon mi lehet e nagy érdeklődés oka? Én már tudom. Apponyit figyelmezteti a miniszterelnökségi sajtóosztály egyik tisztviselője, hogy a Reichspost-ban két közleményes cikk jelent meg a Történeti olvasmányok-ról, s a cikkíró egyenesen a *lázadás evangéliomának* minősíti a könyvet. A cikknek ez is a címe. S rettenetes kirohanást intéz Apponyi ellen, mivelhogy az ő megbízásából iratott a könyv.

-149-

- A Reichspost-ot s a (itt egy magyar ujságot nevezett meg) sohasem veszem a kezembe, mondta Apponyi, - s természetesen, a cikket nem olvasta el.

Én azonban szeretném elolvasni, hadd lám, mért lázadás evangélioma az én könyvem. Valaki megígéri, hogy megszerzi nekem, de az ígéret ígéret marad - sohasem olvastam el a cikket. Ám egy Bécsben járó barátom megküldi nekem az *Oesterreichische Rundschau*-t: abban egy igen mérges, igen durva cikk támadja Apponyit, sőt a sorok közül az is kiolvasható, hogy „más időkben“ akasztófa járt volna ezért Apponyinak. A cikk a könyvnek csak azzal a részével foglalkozik, mely a Habsburg-család uralkodásának történetét mondja el s pontról-pontra cáfolja, hazudtolja mindazokat a történeti igazságokat, amik itt szép rendben felvonulnak. Sőt tovább megy a cikkíró: bizonyítani próbálta, hogy a magyar nemzet kulturát, gazdasági fejlődést, egyáltalán minden szépet, minden jót a dinasztianak köszönhet. Csak éppen az aradi akasztófát felejtette ki a cikkíró, akinek *Tóvárosi* a neve.

-150-

Magyar ember írta volna ezt a cikket? Nem akarom hinni, de nem lehetetlen. „Nem minden ember - ember“, mondja a székely. Nem minden magyar magyar.

*

A koalíciós kormányt 1906 tavaszán nevezi ki a király s 1907 őszén már hajszálon függ az élete. Szinte megesik velem az a csufság, hogy ezen a héten beköszöntök a Néptanítók Lapjában azzal a kijelentéssel, hogy csak Apponyi miniszterségéig szerkesztem s a következő héten már el is kell bucsuznom. Ha jól emlékszem, a kvóta miatt kerül válságos helyzetbe a kormány. Nagyobb kvótát követel Ausztria a két ország közös költségeihez. A válság elsimul, de a kormány,

amelynek háta mögött nagy többségben a szélsőbal, semmi nemzeti vívmányt nem tud kieszközölni az öreg királytól. Nyilvánvaló, hogy nem lesz hosszú az élete. 1909 júniusában a kormány lemond, de esztendő végéig – Tóth János kun szójárása szerint – vekeng: sem él, sem hal. 1910 január havában bucsuzik a kormány, bucsuzom a tanítóktól én is.

Csudálatos, – vagy helyesebben: nem csudálatos? – nem akarják elhinni nekem az emberek, hogy az ujságot ott hagyom. Sokan szeretnék helyemet elfoglalni, sokan érdeklődnek: megyek-e igazán, s látom a szemükön, kételkednek elhatározásom őszinteségében. Csak akkor hiszik el, amikor nyomtatásban látják a bucsumat.

Ilyen nagy becse van ebben a szerencsétlen országban – a hivatalnak.

-151-

Való igaz, benső megindultsággal bucsuzom Apponyitól, bucsuztat el ő is az ujság élén. Benső megindultsággal bucsuzom el Tóth Jánostól, kibem férfikorom delén találtam meg legjobb barátomat. Együtt távozzunk a minisztériumból. Már csak egy félskatulya cigarettája van az asztalán, minden egyebet hazaköltöztette. Rágyujtunk, a skatulyát zsebrevágja s oly vidám szívvél távozzunk – hála Istennek, ismét szabadok vagyunk, kezdődik a „hálóinges” éra! Hol a Mórictanyán, hol a kisbaconi kertben fogunk tanyázni.

Már kevesebb megindultsággal, de jóval érdekesebben folyt le Apponyi bucsuja az öreg királytól. Ha emlékezetem nem csal, legmagasabb meglepődését fejezte ki a király, csak egyet nem várt volna tőle, hogy „a dinasztia ellen lázítsa az ifjúságot”.

– Igen, hallottam, felség, hogy ezt írta rólam a Reichspost. De ez rágalom.

– Nem, nem, mondta a király, s az asztalról fölvetette a Történelmi Olvasmányok magyar-német kiadását. – *Olvastam a könyvet.*

– Felség, egyenesedett ki Apponyi – ez a magyar nemzet története.

– Igen, igen, – mosolygott a király, kezét nyújtott – és Apponyi távozott.

Volt-e a könyvben lázítás a dinasztia ellen? A hangjában semmiesetre sem volt. Apponyi maga kétszer olvasta át nagy gonddal. Ha volt benne lázító, ezt sem Apponyi, sem az író nem követte el. Elköverték a kertelés nélkül elmondott történelmi igazságok. Erre a könyvre azok a bizonyos „gonosz tanácsadók” csak azért foghatták rá a lázítást s hitethették el ezt a királlyal, mert címlapján ott állt: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából.” Ha ez a könyv lázító, minden történelmi könyv, amit a magyar iskolában ez időben tanultak, lázító volt. De a király bizonynal az ő számára készített könyvből ismert a magyar nemzet történetét s arra valószínűleg egy becsületes magyar ember sem mondta volna: felség, ez a magyar nemzet története. Nyilvánvaló, hogy többen felhívták a király figyelmét e könyvre, azzal a nemtelen célzattal, hogy Apponyit lehetetlenné tegyék.

-152-

És ez csakugyan sikerült is. Apponyi második kultuszminisztersége már a fiatal IV. Károly király idejére esik, aki atyai tanácsadóját tisztelte Apponyiban.

De a történelmi könyv történetének nincs itt vége, még csak ezután következik az ő csuf, igen csuf halála.

Egy szép napon meglátogat a könyv kiadója s üzenetet hoz *A tanácsos urtól*. Így nevezem: *A tanácsos ur*. Nem tudom, *A tanácsos ur* él-e, nem-e, de akár így, akár úgy, hátha fia van? Nem visz rá a lélek, hogy esetleg megbélyegezzem egy ártatlan gyermek nevét. Mert *A tanácsos ur* igen hazafiatlan merényletet kísérelt meg ellenem. Azt üzente: bocsánatot kér, hogy nem jön hozzám, de hivatalos aktákat kellene elhoznia. Arra kér: látogassam én meg őt. A Történelmi Olvasmányok dolgában akar velem beszélni.

Igazán kíváncsi vagyok, mit akarhat tőlem s másnap, a délutáni órákban, fölkeresem. *A tanácsos ur* igen mézesen fogad, cigarettával kínál – talán inkább szivart? – de bár, fájdalom, a világ legszenvedelmesebb dohányosa vagyok – megnyugtatom, hogy nem vagyok dohányos. *A tanácsos ur* kipked-kapkod, nehezen találja meg a beszéd fonalát, sopánkodik, hogy mi tenger kellemetlenséggel jár a hivataloskodás, alig várja már, hogy nyugdíjba mehessen. Én igen sajnálom *A tanácsos ur* urat, mivel tudom, hogy a hazájában földesur, de mégis csak jó az a nyomorult hivatal, mert méltóságos cím jár vele. *A tanácsos ur* diszkrét ember, világ sűrű kincséért sem keverné ebbe a kellemetlen ügybe a miniszterét, egyenesen magára vállalja, hogy neki, egyedül neki jutott eszébe: jó volna újra írni a *Történelmi Olvasmányokat*. Ő, nem az egészséget, csak a Habsburg-dinasztia uralkodásától kezdve.

– Igen, – mondom én nagy ártatlanul – értem, hogy a miniszter urnak igen kinos a helyzete. Ő két malomkő közé került. Az egyik malomkő a király, a másik Apponyi.

– Hogy-hogy? – kérdi a tanácsos ur szintén nagy ártatlanul.

-153-

– Ugy, hogy a király olvasta a könyvem. A király, sőt Ferdinánd trónörökös is – enyhén szólva, figyelmébe ajánlotta lázító könyvem az új miniszternek. Ez annyit jelent, hogy a miniszternek vagy el kell tüntetnie könyvem, vagy mást iratnia. De hogyan tegye, amikor e könyvet Apponyi Albert iratta? Persze, ön azt találná legjobb megoldásnak, hogy én újra irjam a Habsburgok korát, nemde?

– Ugy van, ugy van!

– Csakhogy ennek két igen súlyos akadálya van. Az egyik, hogy Apponyi bukása óta a magyar

nemzet története nem változott. A másik az, hogy én történethamisításra nem vállalkozom.

- De kérem, kérem, csak egy kis enyhítés. Itt-ott egy kis enyhítés. Egy-két jó szó... A kormány hajlandó megfizetni - -

- Nekem most fel kellene állnom, de nem állok fel. Előbb meg kell kérdeznem önt, mint magyar embert: becsülhet-e a király oly nemzetet, melynek a történetírója is megvásárolható? Szembe köpném magamat, ha erre a becstelenségre tudnék vetemedni. De adok önnek egy jó tanácsot.

- Ó, kérem!

- Van ebben az országban annyi pennás csirkefogó, mint égen a csillag, mint réten a fűszál, - ezek jó pénzért újra írják önnek a könyvet.

- De mit gondol! Ezt csak ön irhatja újra...

- Igen, igen, ezt csak én irhatnám újra. De hát nem irom. Tanácsot azonban még egyet adhatok.

- Ó, kérem!

- A könyv nem az enyém. A könyv a kiadóé. A könyv eladó. A könyv kellemetlen őfelségének.

- Nagyon kellemetlen, - szólja el magát A tanácsos ur.

- Nos, a dolog igen egyszerű. A magyar nemzet rengeteg civilistát fizet őfelségének. Vegye meg őfelsége a könyv összes példányait, aztán dobassa tűzbe, vagy a Dunába. Magamat ajánlom!

Otthagytam a gyászmagyart, aztán átmentem egy másik tanácsos hivatalába. Ezt már nem úgy nevezem: A tanácsos ur. Neve: Neményi Imre. Apponyi és Tóth távozása után egyetlen barátom a minisztériumban. Nem Apponyi minisztersége idején szövődött köztünk a barátság, sokkal régiebb keletű volt ez. Neményi, Ambrusnak, a magyar és német nyelven író jeles publicistának, hosszú időn át országgyűlési képviselőnek, testvéröccse Imre barátom. Mindakét testvér a megtettesült becsületesség és kötelelességtudás. Imre mint polgári iskolai tanár kezdte pályáját, derekas könyvet írt Apáczai Csere Jánosról, a nagy székelly pedagógusról, itt kezdődik a mi barátságunk. Több évig tanfelügyelője volt Csanád vármegyének, innen került be a kultuszminisztériumba. Apponyi első minisztersége idején lépett elő miniszteri tanácsossá, második minisztersége idején államtitkárrá. Szorgalmasabb, pontosabb tisztviselőt Neményinél elképzelni sem tudok. Szigoru maga, szigoru az alárendelt tisztviselők iránt. Pontban 9 órakor a hivatalában, 2 órakor hazaszalad ebédelni, egy-két órát pihen, s bár nem köteles vele, délután is bemegy a hivatalába, bezárkózik s késő estig dolgozik. Abban a minisztériumban, hol esztendőszámra heverték s temetődték el akták, sokszor egy szegény család sorsára döntők, az ő osztályában 24 órán tul elintézetlenül akta nem heverhetett. Emberséges szíve együtt érzett azzal a szegény emberrel, aki valahol messze, elrejtett falucskában, sorsának jobbrafordulását izgatottan várja. Természetesen, munkatársaitól is megkivánta a pontosságot, nem tűrte a lelkiismeretlenséget, s talán mondanom se kell, hogy a Károlyi-forradalomnak ő lett első áldozata... Undorral hagyta ott hivatalát azon a napon, amelyen Kunfi Zsigmond ült a miniszteri székbe. Az Apponyi Albert székébe.

-154-

Igen, átmentem Neményihez. Megütődve nézett rám.

- Mi lelt? Felindultnak látszol.

- Nemcsak látszom, az vagyok. Képzeld, mi történt velem! A *tanácsos urnál* voltam és - -

- Rá akart birni, hogy ird újra a Történeti Olvasmányokat.

-155-

- Hát ezt te honnan tudod?

- Onnan, mert tegnap értekezletünk volt a könyv dolgában. Azon tanácskoztak a miniszteri tanácsos urak, hogy mit lehetne csinálni a könyvvel. A *tanácsos ur* vállalkozott, hogy ő majd „kerül, amibe kerül“, a könyvet újra iratja veled.

- És te mit szóltál erre?

- Én azt szóltam erre: nincs a kultuszminisztériumnak, de még az országnak sincs annyi pénze, hogy Benedek Elek ezt megcselekedje.

- És ő mit szólt erre?

- Azt szólt erre: hogy majd ő megmutatja!

- Ó, Istenem, de örvendek, hogy most hallom ezt tőled s nem mielőtt ahhoz az urhoz mentem. Hátha csak egy pillanatra is azt hitted volna - -

- Elég! Elég! Hogy én ilyet gondoljak rólad!

*

A könyv meghalt. Csuf halállal halt meg. Tűzbe dobták-e, Dunába dobták-e, nem tudom. A kiadó polcáról eltűnt. Ama példányait, melyeket Apponyi a püspököknek küldetett meg, - „pardon! tévedtünk!“ - visszakérték, s azok is meghaltak csuf halállal. Én pedig hazamentem - szántani. S befejezni Vörösmarty Mihály életrajzát. Ama Vörösmartyét, akinek *Fóti dalában*

olvasható:

Minden ember legyen ember -
És magyar,
Akit e föld hord s hantjával
Betakar.

De mit is mond a székely? Nem minden ember - ember. Kibővitem: Nem minden magyar - magyar.

*

Itt vége is volna ennek az igen szomorú fejezetnek, de ma oly búskedvű a magyar, hogy egy kis vidámságot nem szabad irigyelni tőle. Amikor a *Néptanítók Lapja* szerkesztését vállaltam, gondoltam: végre egy ujság, melyre nem fogok ráfizetni, hiszen, ennek az Állam a gazdája. Ám az öreg szerkesztőségi szolgát, akit én fogadtam föl, az új szerkesztőség nem vette át. Folyamodott szegény öreg a miniszterhez, hogy legalább három hónapi fizetését utalják ki. Nem is válaszoltak rá.

-156-

Világos, hogy én elégittem ki az öreget.

HETEDIK FEJEZET.

-157-

Ebben folytatódik a csendes falusi élet, de hirtelen-váratlan megszakítja ezt égnek, földnek megrendülése, ami közönségesen világháborúnak neveztetik.

Erdőt, mezőt hó borít, kertem fái csillogó fehér virágba borultak. Minden fa egy-egy gyönyörű festmény, talán ennél is több: költemény. A kandallóban dorombol a tűz s ifju pár bámul ki az ablakon. Némult gyönyörűséggel fürdik lelkük a téli pompában. Tündér Ilona kertje szebb ennél nem lehetett. Az ifju pár: Mária meg az ura. Már három unoka avatta Máriát nagyanyókanak, a párját nagyapókanak, de ifjak még, mert ifju a szívök. Ötvenéves a háromunokás nagyapóka: egy-két hónapig borongós kedvű, bár ő maga kívánta mindég a szép öregséget. De már tul van a borongáson, vidám szívvél köszönti az őszt, vidám szívvél izlelgetik: milyen is lesz majd öregségük falun, amikor erdőt, mezőt hó borít...

Igen, azért vagyunk itt, hogy kipróbáljuk a telet. Milyen a falusi élet télen. Gyermek nélkül. Unokák nélkül. Ketten vagyunk, végtelen nagy csendesség a házban, a kertben. Jól esik a nagy csendesség, de mi tagadás, még jobban esnék, ha hol ez, hol az a gyermekünk betoppanna egy-két napra bár. Hátha egyszer csak nyílnék az ajtó, bedugná mosolygó fejcskáját Évike: kukk, nagyanyóka, kukk! kukk, nagyapóka, kukk! Épp jókor kukucskálna be, mert ihol a ház elé siklik a szán, csengős lovak nyugtalanokodva várják, hogy indulhassanak velünk - fél az erdőbe: mindig az erdőbe. Be édes dolog volna, ha most Évikét a bundám alá bujtathatnám, hogy éppen csak a fejcskéje kukucskálna ki, - s hajrá, fel az erdőbe, repülne velünk a szán!

-158-

- Hiszen csak szaporodjanak s nőjjenek egy kicsit az unokák, nagyanyóka, egyet-kettőt ellopunk s a tél egyszerűbe tavasszá varázsolódik!

Szebbnél-szebb terveket szövünk, fonunk, amíg repül a szán s halovány orcánkra piros rózsát fest a szél. Egy-két hónapra felmegyünk Pestre, megrakodva minden jóval, kigyönyörködjük magunkat a gyermekekben, az unokákban, aztán - haza, haza, hogy itthon találjon a kikelet. Repül a szán, repül, a néma erdőben visszhangot ver a csengő. Abban az erdőben, hol egykor, régen, két fázós madárként bujt össze Ádám és Anna. Ahol Anna, mig sirva sirt Fecske nyakán a csengő, suttogva kérdé: Ugy-e, nem szeret?

Alig észrevehetően emelkedik az ut, aztán hirtelen elénk mered a mogorva Murgó. Oldalán féhéren kigyózik az ut, nekivágunk, szép lassan kikanyarodunk a tetőre: végtelen erdőség területén élünk s a végtelen erdőség felett halotti szemfödél. Vadul nyargal át a szél az erdő hókebelén s az erdő meg sem mozdul, alszik csendesen. Messze, messze, valahol, vadászok kürtje szól s az erdő tovább aluszik. Vagy nem is alszik tán, csak álmodik s messze jár a lelke, ott, ahol örök tavasz van, rózsák nyílnak s dalos erdőre mosolyog a nap. Milyen bús álom lehet ez! Némán szenvedni át a zord telet. Sem dal, sem rózsa, semmid sem maradt. Száraz levél csak, az is hó alatt.

No, no, dal lesz még ebből, akárki meglássa... Már zümmögöm is magamban az erdő néma bánatát... Szenvedsz és hallgatsz. Ó, e némaság az emberek közt milyen ritkaság! Üvölt a szél s türod fenségesen. Vársz a tavaszra nyugton, csendesen...

- Megforduljunk, nagyanyóka?

- Várjunk még egy keveset.

Acélkék az ég, szeliden mosolyog le a nap, fák ágain csillognak-villognak a hószemek, földig hajolnak az ágak - talán előttünk, az erdő, a mező öreg szerelmesei előtt hajlanak meg? Hajlajatok, hajlajatok, megérdemeljük tőletek...

-159-

Lassan, óvatosan ereszkedünk le a hegytetőről, mint ahogy ereszkedik lejjebb, lejjebb öreg emberek élete.

- Nem fázik, nagyanyóka?
- Nem, nem. Hát maga?
- Nem, nem.

Prüszkölve vágatnak a lovak, érzik, hogy hazafelé, a jó meleg pajta felé visz az ut. Szánakra fektetett bükkóriások kigyóznak a sikos uton, mint megannyi óriás kigyó. Délre jár az idő, hazafelé tartanak a nagybaconi „fejér“ és „fekete“ magyarok is. Hajnalban, csikorgó hidegben keltek utra s lassan mendegélnek hazafelé egy-egy faóriással. Csak voltak óriások, így, levágottan, tönk a nevük. Ezeket a tönköket még ma felhasználják, kazalba rakják, jövő ősszel bankó lesz belőlük. Egy-egy gyalogszán mellett is elrepülünk. Száraz ágakkal van megrakva, napszámosember huzza, huzogatja. Meg-megállnak, megpihennek, aztán nekihuzakodnak, huzzák, huzzák, nyakukon az erek kidagadnak - ó, szegény, állati sorba sülyedt emberek! Ezekből a száraz ágacskából nem lesz bankó. Ezekre a száraz ágacskákra talán apró gyermekek várnak otthon dideregve. Ezek a száraz ágacskák nemsokára lángholni, pattogni fognak s apró gyermekek nevetve, tapsikolva táncolják körül a tüzet...

A gyalogszánok búsa hangolják kedvemet. Ha enyém volna ez a rengeteg erdő s mind az állat, aki itt legel nyár idején, mit nem cselekedném! Mondanám a gyalogszános embereknek: jertek, jertek, adok nektek lovat, ökröt, vágjátok, hordjátok a fát, sohse hüljön ki a tüzhelyetek. De vajjon... Eszembe jut, mit irtam erről fiamnak a Testamentumban. „Voltak rövid időszakok az én életemben is, amikor bántott a magam szegénysége s a mások gazdagságát irigyelém. Nem mintha pompában, kényelemben szerettem volna élni, de szerettem volna nagy jókat cselekedni. Letörülni az árvák, elhagyatottak könnyeit s szövetkezvén a jók legjával, megnépesíteni hazámat a nemzeti kultúra templomaival. Ám kérdés, így gondolkoznám-e, ha milliókkal bírnék? A gazdagság, a jólét nem rontaná-e meg szívemet?“

-160-

Igen, igen, kérdés: nem rontaná-e meg?...

Cseng a csengő, repül a szán s tovább borongok: vajjon a fiam megfogadja-e a Testamentum minden szavát? Különösen e szavakat: „Nehogy azt mondd majd szűkkeblűen: nekem nem fáj, engem nem éget, s közömbösen nézd embertársaid küzdelmeit. Ha csak magadra gondolsz; ha csak a magad sebe fáj, menj a rengeteg erdő mélyébe, élj a vadak s ne az emberek között. Élj vad gyümölcsön, sebedet gyógyítsd füvekkel: így is lehet élni, míg halálad órája üt. De ha emberek közt élsz, minden igaz, becsületes, jogos küzdelemből vedd ki részedet. Állj a védtelenek, a gyengék közé: nem virtus harcolni az erősek, a hatalmasok oldalán. Ne ejtsen meg a könnyű, puha élet varázsa; nehogy cserbenhagyd a veled egysorsúakat, mert téged talán megtűrnek a felsőbbek között. Neked ez nem okozhat akkora örömet, amekkora keserűséget azoknak, akiket te cserben hagyál. S ha még ez sem volna elég, hogy meg ne tántorodjál: gondolj reám, kinek életét nemcsak a nehéz munka rövidíté, de végtelen láncolata az emésztő gondolatoknak, bántó érzeteknek, melyek sokszor megakasztják tollamat, megsibbasztják energiámat, tehetetlenül nézvé a vészes áradatot, mely jót, rosszat egyként elsöpréssel fenyeget“...

- Vajjon megfogadja-e szavamat? - mondom hangosan.

- Ki és mit? - kérdi nagyanyóka s különösen néz rám.

Mondom: ki és mit.

- Óh, Istenem, hát ezzel emészti magát? Kétkelkedhetik-e ebben?

- Nem, nem.

- Nézze, nézze, valóságos délibáb! Ó be gyönyörű! Látott-e itt már délibábot?

- Nem, nem, a mi földünkön még sohasem láttam délibábot. Ez tán nem is az. Valami természeti csuda, az bizonyos.

Az erdő szélén, hol szélesre terül a völgy, a rózsaszinben pompázó ég összeölelkezett a földdel, rózsaszinü, meg haloványkék sziget lebegett a mezőn, itt-ott fa- és bokorcsoportok, mind rózsamag haloványkék színben usztak, rezegtek - a mennyország leszállt a földre!

-161-

- Lassan, lassan, lépésben, hadd lássuk, amig lehet.

Lassan lépve haladunk a falu felé, mire odaérünk, oszlik-foszlik s hirtelen eltűnik a gyönyörű kép...

- Hát ily rövid életű minden, ami szép?

- Igen, ez rövidéletű volt, mondja nagyanyóka, de megmarad a lelkünkben s így lesz hosszúéletű. A borongásnak pedig legyen vége.

- Szidjon, szidjon, nagyanyóka. Elismerem, hogy gyermek vagyok.

- Sőt az is marad halálig.

Nini, már látszik a kisbaconi torony. Szól a harang. Delet harangoznak. Már nem a vén Mihály András huzza, de András ez is, Rigó András, a gyermekkori, a füttyös, ostorrítottó pajtás. Rimek csendülnek össze bennem:

Jaj de szépen szól a harang!

Mintha huzná három galamb.
Bárki huzza, jól kongatja,
Szivemet megdobogtatja.

Ni, a házunk hogy mosolyog:
„Édes gazdám, Isten hozott!
Hej de jó lesz, megpihenni,
Nem zavar itt senki, semmi.“

Hopp! Ház előtt áll a szán, nyílik az ajtó, enyhe melegség árad felénk, megbizsergetti testünket: ó de jó lesz megpihenni, szenderegni...

*

Estéknként gyakran meglelik az ebédlő, jönnek az atyafiak, régi jó embereim, megbeszélgetjük a világ dolgát, ebben a faluét is, egyes emberekét is. Vajjon, lesz-e a szerbekkel háborunk? Meglehet, hogy lesz, de az is meglehet, hogy nem lesz. Vajjon, emelik-e az adót? Bizony, az meglehet, hiszen már a kutyára is adót vetett a kormány. De ritka udvarban is ugat azóta kutya. Napirendre kerül annak az utnak a dolga, amelyik Kis- és Nagybacont összeköti. Ez az út alig egy kilométer, de ősztől nyárig tengelyig sárba sülyed a szekér, „mégis ott járunk, istálom, ott kinozzuk magunkat, marháinkat, mert jó úton nagy kerülővel jutunk Nagybaconba“. Emiatt az út miatt tiz esztendő alatt háromszor szállt ki két vármegye alispánja, két járás főszolgabírája, két vármegye mérnöke. Mindaháromszor én ebédeltettem meg a vármegye urait, mindaháromszor pohárköszöntőben ígérték, hogy meglesz őszre, bizonyosan meglesz, de bizony nem lett az meg. Három falu használja ezt az utat, e közt osztották fel a kilométernyi utat, de mind a három sokallja a rája rótt részt – s tovább kinozzák magukat és állataikat. Már-már arra gondolok, hogy megcsufolom a két vármegyét, a három falut; magam csináltatom meg. Jóval hosszabb utat vágtam én ennél Magyarórshegy oldalában!

-162-

„Sáros és káros kiváltság!“ – háborog a rossz utakon Berzeviczy Gergely, a Magyar Tudós Akadémia elnökének őse a 19-ik század elején. „Sáros és káros hanyagság!“ – sóhajtok fel én, a 20-ik század elején. Szó esik egy bikáról is, amelyet a székely kirendeltség útján kapott a falu. Nem volt rá szükség, mégis elküldték. A fizetés nem volna terhes, mert az államnak kell fizetnünk évi részletekben, de a bika hasznavehetetlen. Sürgetik a bika volt gazdáját: vegye vissza. De kizsól, hogy az a bika voltaképpen nem is az övé volt, hanem egy nagymagyarországi uré, ő csak szivességből továbbította. Már most mit csináljanak? Pereklenek? Vagy levágják s a husát kimérjék?

- Vágjuk le dögállatját! – indítványozza hirtelen haragu öreg Benkő János.

- De abból nem telik ki az ára.

- Ha nem telik, – nem telik. Csak nem tartjuk ingyen?

Vége-hossza nincs a panaszoknak: „éjjel-nappal dolgozunk, nincs láttatja. Nő a napszám, nő a cselédbér, nő a pótdó, már több az egyenes adónál. Meddig bírjuk?“ Máskülönben „mindenünk volna, csak pénzünk nincs, a gazdaságra – ráfizetünk“.

-163-

- Magam is azt vallom, – mondom nagykomolyan – hogy mindenünk van, csak pénzünk nincs, s a gazdaságra ráfizetünk. Csak azt nem értem, hogy miből, ha nincs pénzünk?

Ezen mindnyájan jót nevetnek, s illő, hogy koccintsunk rá egyet.

Van némi nagyítás a panaszokban, de majdnem valamennyinek van gyökere. Közös emberi vonás a bajok nagyítása, hátha enyhítenek rajtok valamit. De mind e sűrű panaszoknál élesebben belevilágít a székelykérdésbe (mert ez is „kérdés“, régibb annyi soknál) a vén bányász, kinek neve Bedő Áron. Aki gyakran ellátogat hozzám s mindig hoz egy darab követ: nézze meg, instálom.

A vén bányász már alig áll a lábán, görnyedten botorkál be hozzám s kezet akar csókolni, mint mindég, s most is, mint mindég, alig tudom e törekvését meghiusítani. A „rég jó világban“ házmunkás volt a mi erdőnk belsejében, ahol vala temérdek vaskő: azt ásták, olvasztották, aztán öntöttek mindenfélét, még csikót is, kecskét is, s emlékszem, hogy a hámosoknak is, a munkásoknak is igen jó dolguk volt. Azután egyszerre csak csendes lett a hámos, mint a temető. A vidáméletű, gazdag hámos hirtelen elszegényedett, a munkások elszéledtek, vén Bedő is lezorzult a faluba. Van itt neki háza, földje, de hiába, őt nem elégíti ki a földszine: az az arasznyi seb, amit az ekevas vág a földben. Ő a földnek a szívet keresi: ott az arany, ezüst, a temérdek kincs, talán gyémánt is. Az bizonyos, hogy fekete gyémánt van bővíben, csak rá kell találni; csak ki kell ásni.

Nem dicsekszem vele, de való igaz, hogy az egész faluban csak én veszem komolyan a vén Bedőt. A falubeliek gunyolják, évődnek vele, mert a vén ember szüntelen ás, kutat, robbant, itt-ott a falunk erdejében akkora barlangokat ásott, hogy elérne benne az egész falu népe, de azért még mindig szegény ember a vén Bedő s szegényül is fog meghalni.

-164-

Ezuttal nem csillogó-villogó követ hozott, hanem szép fehéret: porcellánagyag volt az. Annál elevebben csillogott az ő szeme, mondván: – No, instálom, nézze meg. Ez, ugy-e, porcellán?

- Ugy van, öreg, ez porcellán. Hát ezt hol találta?

- Ezt én Györkovács fején, éppen boldogult édesapja ura kaszálóján. Ugy tudja meg az ur, hogy ennek a kaszálónak a földje csupa porcellán.

- Elhiszem, öreg, s most már azt is értem, mért terem ez a hely csupa cápszakállat.

Közbevetőleg meg kell magyaráznom a nem székely olvasónak: mi az a cápszakáll. Ez a legsilányabb fü a földkereken. A szalmánál is silányabb. Tincsenként nő ki a földből, hasonlatos a kecskeszakállhoz, s a kasza elsiklik fölötte. De a szegény székely ember másodsor is nekihazakodik s levágja, mivelhogy ez is jobb a semminél. Magam is sokszor kaszáltam ezen a helyen diákkoromban, de ugyan kinek jutott volna eszébe, hogy a kaszát lecsapja, helyette ásót, kapát ragadjon, hadd lássa, mi van a föld méhében. Lám, a vén bányász addig járt-kelt, kutatott, matatott, mignem erre is rábukkant.

- Lássá, uram, lássa, - folytatta vén Bedő, - mindég mondtam, hogy ezt a mi „tartományunkat“ szinte felveti a temérdek kincs, s ezek a buta népek nem hiszik nekem. Ha ur mondaná, bezzeg hinnék! Mert van ebben a mi földünkben arany, ezüst, vas, kőszén, márvány, porcellán, mangán, minden, de minden, de a rongy mégis szakad le a hátunkról. Hát ilyen csudát ki hallott? Bizony mondom, az ur megmozdulhatna.

Eszembe jutott, hogy éppen kilenc esztendeje „megmozdultam“, ujságot szerkesztettem, telekiabáltam az országot: halljad, ország, halljad, bajba' van a székely! S nem feledhettem el az eredményt: még ma is fizetem a „székely hadisarcot“. Eszembe jutott, hogy ez a vén ember ennekelőtte kilenc esztendővel is meglátogatott, valami követ hozott, ezt is a mi erdőnkben találta, s ebben - amint ő mondá - „minden van, instálom, arany is, ezüst is“. És előszedett régi írásokat, bányatisztek leveleit, akik irták, hogy csak kutasson tovább, hátha talál olyan köveket, a melyekben még több az arany, meg az ezüst. - Bizony mondom, megmozdulhatna az ur, mondta akkor is.

- Majd megmozdulok, öreg, - mondám én. - Egyébként most nagy gyülekezet lesz Tusnádon, jönnek az országból sok-tudó urak, azok majd bejárják az egész „Székely tartományt“, színről-szinre megnéznék mindent, mi van, mi nincs, s meglássa: megvirrad a székelynek.

- Hej, ha én azokkal az urakkal csak egy szót válthatnék! Ha elvezethetném őket erre is, arra is! Hogy s mint lehetne ez?

Szép sorjába megmagyaráztam az öregnek, hogy három csapat járja be a „Székely tartományt“. Melyik csapat merre huzódik. Megneveztem a helyeket pontról-pontra. Elmennek itt, hozzánk közel is, Sugópatak mellett is.

A vén bányász arca kigyult, rácsapott a térdére: Ott a tenger kőszén! Azt is én találtam meg! Megyek oda s megállítom az urakat: Álljanak meg, instálom! Nézzék meg, mi van itt!

- Helyes, öreg, helyes. Állítsa meg.

- Hát vajjon Érces pusztájára eljőnek-e?

- Az egyik csapat közel jár hozzá, de oda már aligha mennek.

- Ugyan bizony? Hiszen ott a temérdek arany! Hogyne jőnének oda!?

- Próbálja meg, öreg, hátha valamelyik az urak közül oda is elmegy?

Elővettem az utazás sorrendjét, s kitünt nagy örömeinkre, hogy az egyik csapat *ma* jár Érces puszta tájékán, a másik *holnap* halad el Sugópatak mellett s így, ha jól rakja lábát az öreg, mindkét csapatot elfoghatja: egyik nap odakalauzolja az urakat, ahol az arany terem, másik nap meg oda, ahol már a föld színe is feketéllik a széntől.

Láttatok-e boldog embert? Nem láttatok, mert nem láttatok a vén Bedő Áront. Hogy megfiatalodott ez a vén ember! Görnyedt háta kiegyenesedett, s búcsuzván tőlem nagy sebtiben, ameddig a szemem elkísérheté, láttam, hogy kezével hadonáz, nyilván beszélget önmagával. Ez az ember már látta valóságban, amiről egy hosszú életem át álmodott. Aranybánya, ezüstabánya, kőszénbánya, hámorok, gyárok, sürgés-forgás, zakatolás, sipolás, kürtölés, kalapácsolás, körös-körül új élet, vidámarcu, megelégedett emberek: megvirradt a sanyargó, nyomorgó székelynek, meg!

Hát, eredj, öreg, eredj, sóhajtottam utána. Szinte megreszkettem belé, a holnaputánra gondolván, amikor ez a vén ember visszajön. Az a holnapután nagy nap volt: tenger sok uri és nem uri nép verődött össze Tusnádon, benszülöttek és nagymagyarországiak vegyesen. Azt hiszem, mindenki ott volt, csak mi ketten maradtunk le: vén Bedő Aron, meg én... Nekem elég volt a székely akcióból: testem, lelkem belébetegedett... S hogy otthon maradtam, nem sajnálom, mert minden kongresszusnál többet ért nekem a vén bányász beszámolója.

Kint üldögéltem a kertben egy nagymagyarországi vendégemmel, amikor jött, jobban mondva: támolygott a vén ember. Fehér volt az arca. Fehérebb a porcellánál, amit most is a kezében szorongatott. Csak a szeme csillogott, de könny volt az, - az csillogott a szeme pilláján.

- No, öreg, megjárta az utat?

- Meg, uram, meg.

- Fáradt, ugy-e? Üljön le.

- Én le is, ha az ur megengedi. De én elé is mondom, mi történet esett rajtam. Megengedi-e?

Leült, földre szegezte a szemét, aztán hirtelen felkapta a fejét, földhözcsapta a kalapját s mondá, amint következik:

- No, uram, látta-e, amikor innét elmentem? Igyenest hazamentem. Mondom az asszonynak: feleség, tarisznyájl fel, megyek Szentkeresztre; ott lesznek holnap a nagymagyarországi urak, azokat én szépen meginstálom, jőjenek velem Ércspusztára, mert vaj láttak csudát eddig, vaj nem, ott látnak. Mondja az asszony: ó, hallá-e, mán megjöhetne az esze kiednek, minek fut az urak után? Kell is azoknak a kied aranya s ezüstje! Üljön veszteg, feküdjék le s aludjék. - Asszony, mondtam én, ne helytelenkedj, tarisznyájl fel izibe, mert a szerencse forgandó, egyszer lesz, ami nem volt, ha most elszalasztom, futhatok utána. No, jól van, meggyőzőm az asszonyt szép szóval, rút szóval, feltarisznyál nekem kenyeret, turót, szalonnát, még pálinkát is s én nekiindulok toronyirányában, hegyen ki, erdőn keresztül, egész éjjel meg nem álltam, szakadt le a verijték a hátamon, de mindegy, mondtam: hadd szakadjon, ott az utja, én csak mentem s másnap déli harangszóra Szentkeresztre értem. Kérem a falu végén egy legénkétől: itt vadnak-e a nagymagyarországi urak, te legénke? - Vót itt annyi, mint csillag az égen, de mán el is mentek. - Mit beszélsz te? A' nem lehet. - Bizony, elmentek azok. - S merre mentek, te? - Azok bizony általmentek Csikba s többet vissza sem jőnek, mig a világ s még két nap. - Hej, nagyot facsarodik a szüvem! No, most mit csináljak? Merre forduljak? Gondolom, ha már itt vagyok, felkeresem az én régi, kedves bányáspajtásomat s megkérdezem, mi vót, hogy vót, mint vót. Hát én meg is találtam a pajtásomat s az el is mondá, hogy itt biz' a vót, hogy itt járt egy sereg ur, egy s mást megnézegettek, osztán ettek-ittak, vigan vótak s úgy elvágattak Csik tartománya felé, mint a sebes szél. De én, uram, csak egy órát sem tudtam maradni a pajtásomnál, nyakamba vetettem a tarisznyát s nekivágtam az erdőnek: ha elszalasztottam az egyik csapatot, megfogom a másikat. Pitymallatkor már ott ültem Sugópataknál, az ut szélin s vártam az urakat. Majd kinéztem a szememet: mikor porzik már az ut? Jőnek-e, nem-e? Hát eccer, úgy dél felé porfellebbe keveredik az ut, jó nagy sebesen egymásután nagy sereg hintó, az elsőbe négy paripa, de olyan, mint négy sárkány; no, de én sem vagyok rest, felszököm, kiállok az ut közepire, integetek a kalappal, mutatom a kocsinak, hogy álljon meg, de, veszett teremtette! kibontja a karikás ostort, közibe cserdit a sárkányoknak, kutya egye meg a máját, holló vájja ki a szemit mind a négynek! - s ha félre nem szököm, abb' a hejbe keresztülvágtatnak vén testemen. A kocsis éktelen nagyot káromkodott, még vissza is vágott az ostorával, a többi kocsiról pedig lekiabáltak: kend tán süket, öreg? - azzal engem ott hagyának az ut szélin.

...Ez így vót, uram. Sohasem virrad meg, uram. Hiszi-e, hogy nem?

Mondtam én: menjen be a házba, adasson magának ételt, italt, csillapodjék le.

Bement. Nagymagyarországi vendégem, aki az egészszől vajmi keveset értett, kérdezte: ki s miféle ember ez a vén ember?

Mondtam én:

- Ez, édes barátom, vén bányász, kinek neve Bedő Áron, egyébként úgy, amint láttad, az eleven, a megtestesült székeleykérdés, a maga teljes valóságában, a maga teljes nyomoruságában. Ez az ember abban vénült meg, hogy folyton turta, ásta a föld gyomrát, amely itt csakugyan tele van kincsel. Hirdeti fünek-fának, jár Ponciustól Pilátusig, levelez, rimánkodik, egyszer ide, másszor oda szalad - hiába. A tenger kincs ott van a föld gyomrában, a fölötte járó nép pedig - koldus. Most különben csak az történt vele, hogy egyik helyről elkésett, a másik helyre meg igen korán érkezett s még szerencse, hogy bőrét az ostor végig nem hasítá. Ha még többet akarsz tudni a székeleykérdésről, eredj Tusnádra.

- Köszönöm, mondta vendégem, már ismerem a székeleykérdést.

Nos, hogy visszatérjek a porcellánagyaghoz, melyet édesapám kaszálóján talált a vén bányász, a szívem valósággal sajgott ennek a vén, megrokkant, bórré aszalódott embernek a láttán. Ennek a vén embernek talán egy esztendeje sincs hátra e földi életben s még mindig ás, kutat és reménykedik, hogy megvirrad a székeleynek és - neki is. Hogy ő meg fogja érni azt az időt, amikor „azok a buta népek“ nem fognak kacagni rajta, mert maguk fogják szorongatni kerges kezét, veregetni a vállát.

- Ugy-e, megmozdul az ur? Ó, mozduljon meg, instálom!

- Megmozdulok, öreg, meg. De mondja csak, dolgoznak-e már a bodvaji bányában? Hallom, az Állam segítséget ad neki. A követ ur kieszközölte.

A vén bányász zavartan forgatja a kalapját, nyugtalanul fészkelődik a széken.

- Hát, instálom, az úgy van, hogy én ott vónék harmad-negyedmagammal, osztán, osztán - mi bizony, úgy teszünk, mintha dolgoznánk, de nem dolgozunk, mert nincs, mit. Eleget mondom a tekintetes urnak: uram, ez így nincs jól, kezdjük-e már? Mikor jó a - többi? - Azzal kend ne törődjék, mondja az ur. Csak legyenek ott kendtek, hátha egyszer odavetődik egy pesti ur?...

- Értem, öreg, értem. No, Isten áldja. Majd megmozdulok, meg.

Lám, lám, borongok magamban, fent a központban, az ország szívében így oldják, oldogatják a

székelykérdést. A székely népnek így nyulnak a hóna alá. Az állami segítség kortesjutalom, s a „magas kormány” tán sejtelve sincs arról, hogy a rozoga, kidőlt-bedőlt falú hámor körül három-négy ember lézeng, akik várják, várják, itéletnapjáig várhatják: mikor jön már a többi munkás? Mikor kezdődik már a munka? Vagy van sejtelve erről? Így vagy úgy, bizony gyalázatos dolog ez.

Tovább borongok, s eszembe jut, hogy odaát Csikorszáiban sorra tarolják le élelmes vállalkozók a rengeteg fenyeveseket s a nép szegényebb, mint valaha. Hogy Ditró környékén márványkavics borította utakon nyikorog a csiki székely szekere, s nekem Budapestről kell hozatnom márványemléket szüleim sirjára; hogy ez a márvány Délmagyarországból kerül Budapestre, onnan Kisbaconba, a ditrói márvány meg várja, várja, de hiába várja, hogy siremléket, szobrot faragjanak belőle őshazát kereső Kőrösi Csoma Sándornak; Zágoni Mikes Kelemennek, a nagy fejedelem leghivebb hívének, az örökéletű levelek írójának; Gábor Áronnak, az ágyuöntő hősnek; Orbán Balázsnak, a *Székelyföld* írójának; Bolyai Farkasnak, a világhírű székely matematikusnak; Kriza Jánosnak, a *Vadrózsák* lelkes gyűjtőjének; Barabás Miklósnak, a magyar festőművészet egyik úttörőjének; Pál Lászlónak, a világhíres tájképfestőnek; Bedő Albertnek, az erdők édesapjának, aki 1891-ben szemem láttára állította meg az erdőpusztító apácapillék ijesztő seregét, több milliárd értékű erdőt mentve meg a nemzeti vagyonnak. Ezek a férfiak, s talán még sok más férfiak Székelyországnak, megérdemelne egy mellszobrot bár, mellszobrot, melyet székely szobrászok faragnának Ditró márványkövéből...

S eszembe jut, hogy még mindig várják, sóhajtozva várják naiv székely urak ama bizonyos bolondgazdag angolt, aki a székely fürdőket világhírré emeli. No, no, csak türelem, türelem, jön, nemsokára jön. Közeledik az 1914-ik esztendő...

*

Az 1914-ik esztendőben... A mai nemzedéknek majd bőséges része lesz a magyar és a világirodalom, klasszikus és nem klasszikus regényeiben, amelyek minden valószínűség szerint így kezdődnek: Az 1914-ik esztendő nyarán. Vagy őszén. Vagy telén. Mindegy. Bizonyos, hogy sok-sok könyv kezdődik ezzel az átkos esztendővel. Magam is foglalkoztam a gondolattal, hogy megírom majd a falu regényét a világháboruban. De lemondtam e gondolatról, egy kis korrajzzá zsuorodik össze a regény; csuda, hogy hontalanságom lelkiállapotában csak ehhez is van erőm.

Az 1914-ik esztendő tavasza gyönyörű tavasz volt. Sohasem éreztem tán magamat ifjabbnak, erősebbnek, munkára képesebbnek, készségesebbnek, mint e tavaszon. A virágba borult fák illata megmámorosította lelkemet, s egy-két hónap során esztendőnk munkáját végeztem. Hegyoldalán tovább ültetem a fákat; teleültetem ama kis dombot is fenyőcsemetékkel, amely domb mellett egykor azt kérdezé Surányi József: miért nem mindjárt? Lent a szérűskertben, nagy halmokban a kő, a téglák, a kőművesek már rakják a falat, a kisbaconi ácsok faragják a fenyőgerendákat: nagy takarmánycsűr lesz ebből. Drótsövénnyel akarom körülfogni a kertet a falu felől, a mező felől, már verik is a földbe az oszlopokat, feszítik rá a szeges drótot. A ház mögött dróttal bekerített külön kertben tyúkház épül, melynek piros-cserepes födele gyümölcsfák közül mosolyog ki. Egy sereg galamb röpköd az udvaron: ezeknek a tyúkház emeletén lesz a lakásuk, ott búgnak, burukkolnak majd édesen, kedvesen. Most jönne ide Surányi, de mindjárt! Nem győzők eleget gyönyörködni a kigazda-ácsok munkájában: mely biztos kézzel faragják a bogos fenyőszálat szép egyenesre! Büszke vagyok a fajtámra: nézd, nézd, hogy mérnek, számolnak, hogy összevág itt gerenda, szarufa, kakasülő minden darabkája - hol tanulták?

A kis erdő mellett most szerzek meg egy kopasz hegyet: egy vadkörte-, egy vadalmafa, néhány bokor rajta. Két-három szekér csemetét hozatok a falu erdejéből: a kopasz hegy többé nem kopasz, teleültetem. Ez a kis erdőcske az Évike erdeje lesz. Az első unokámé. Simára faragott oszlopot veretek a földbe, oda, hol az Évike erdeje kezdődik, aztán táblát gyalul egyik ács. És kész a versike:

Vándor! Tudd meg, e kis erdő
Lengyel Éva erdeje -
Ettől a vadalmafától
Indul, és megy lefele.
Nagyapóka rátestálja,
Senki benne ne turbálja!

Ihol, itt a tanítókisasszony, pompás rajzoló, fával, virággal disziti a táblát s rápingálja a versikét is.

Meglepjük nagyanyókat is: a „tyúkpálotta” elé is emléktáblát állítok, rajta kakas meg tyúk kapargál, s alattuk versike:

Vándor! Csudáld meg e házat,
Benne szakszerű tyúkászat.
Oly szakszerű, hogy mióta
Épült e ház, nagyanyóka,
Tudjátok-e, mit teszen?
Minden nap tojást veszen!

Bolondos, kedvem támad: ha bolondság, legyen bolondság, emléktáblákkal jelöljük meg a kert nevezetesebb pontjait. Fáktól, bokroktól bekerítetten kerek udvarocska, közepén hársfa, oldalt padok: pompás rejtkehely, nyugodalmas olvasásra, írásra igen alkalmas. Ez is emléktáblát kap,

versikével:

Miként a dalai láma
Rejtőzik itt Marcika.
Itt születik a sok dráma.
Mit levág a kritika.

Megtisztelném, hogyne tisztelném meg a Mária-utat, mely az istállónál indul, gyümölcsfáktól, orgona- és jázmin-bokroktól szegetten s megy, mendegél, míg a veteményesbe nem ér. Ez a legkedvesebb sétaut, itt verődik össze alkonyattájt a Benedek-had: hat gyermek, egy vőm uram, két menyemasszony, hat unoka és két öreg ember.

Verset kap e tábla is, hogyne kapna:

Bár csörgedez itt-ott a trágyalé,
A Mária-út remek szép alé.
A Benedek-had járnai itt szeret,
Amott a templom, nézd, mi szép keret!
Kinek búja van, itt keserget el,
Idejön ki-ki jó s rossz viccivel.
Könny és kacaj fakad itt vegyesen -
Ez a Mária útja, kedvesem!

De én most nem bírok a kedvemmel, kimegyünk a hegybe, annak az oldalába, ott, ahol néhány cseróriás hirdeti, hogy volt itt még erdő valamikor, réges-régen, egy kis termet vágatok, oldalát kővel kirakatom, középre kőasztal, körül padok: Flóra leányomnak szentelem e termet. Emléktáblával hogyne jelölném meg? Virágok diszítik a táblát: gyöngyvirág és - oleander. Azért oleander is, mert így szólítgatom Flórát jó kedvemben: Drágám, gyöngyvirágom, hogy ne mondjam: - oleanderem! Ezért szól a vers így:

Ez a terem Flóra-terem,
Körötte sok virág terem.
Legszebb benne az a virág,
Kinek a neve Gyöngyvirág.
Másik neve Oleander - -
Mit szól sz ehhez szegény „Wander“?

Már tető alatt a csűr, a drótsövény is elért a régi temetőig. De még nagy utat kellene megtennie a völgyben, kikanyarodnia a hegyre, végighúzódnia a hegy hátán - a drótsövény munkája félbeszakad. Május végén járunk, kezdődik az ugarolás, a szénagyűjtés, a drótsövény befejezése - őszre marad. Nem szívesen nyugszom bele, valami titkos sugallat hajt előre, előre, - talán megéreztem az elkövetkezendő vihart? Nem, nem éreztem meg. Ha meg is éreztem volna, most utólag szégyelném állítani. - Hadd maradjon őszre is a „nagy müből“, békitem magamat, mert komolyan hiszem, hogy nagy művet juttattam közel a befejezéshez, jövődre csak apró diszítések, helyesbítések maradnak, s Isten őrizz, hogy ne maradjanak.

Kimegyek reggel, kora reggel a hegytetőre, onnan nézem végig kertemet, melyben még virágzanak az almafák, az orgonabokrok, a májuszák, friss zöld hajtása eredt a fenyőnek - ó de szép, ó, de szép, s ez mind az enyém, az én művem! Ami földje volt itt Kerestély ükapámnak, mind visszahódítottam: a tollammal hódítottam vissza! Most már kezdődhetik a nyugodalmas, szép öregség. Fanyesegetés, oltogatás, közbe-közbe mesemondás a gyermekeknek, az én unokáimnak s mások unokáinak.

Végigjáróm erdőcském kanyargós útjait, meg-megállok, tekintetem átszáll a tulsó hegyoldalra, az új temetőbe s megállapodik nagyapóék sirján. Nagyapó, nagyapó, látja-e, hogy én is nagyapó lettem? Tudja-e, hogy enyém Kerestély ükapó földje? Hogy gazda vagyok, igazi gazda, a föld szerelmese, mint maga! Nannyó, nannyó, tudja-e, hogy hattal szaporodott a dédunokák száma? Mért hogy nem érhető meg a hat bimbó közül bár egynek a nyilását?

Leülök a Flóra-teremben, Himnuszt fakaszt a falusi reggel.

Ó, falusi reggel! Reggelek reggele!
Gyönyörűségekkel van a szívem tele.
Lehet a városnak sok ezer szépsége,
Nincs egy, amely az ő szépségét felérje.

Virág illatától balzsamos levegő;
Trillázó pacsirta, magasban lebegő;
Nap, amelynek látom vidám felkelését;
Természet, amelynek látom ébredését:

Mind e szépségeket csak falun láthatom,
Csalogánycattogást csak itten hallhatom.
Mind, ami szép, itt van egy kis falucskában,
Egy kis falucskában, egy kis dalocskában...

Csak már jönnének a gyermekek, az unokák, hogy mind e szépséget, mind e gyönyörűséget megoszthatnám velük. Ugy tetszik nekem, rájuk vár itt minden, ami él. Őket várják a „tyúkpalota“

lármas lakói; utánuk buslakodik Dundi kutya; értük nyert a kis tarka ló: utánuk sóhajtoz udvar közepén a homokhegy – csuda-e, hogy szegény nagyapóka s nagyanyóka nem találják helyüket, egyre a kapu felé sétálnak: néznek, néznek nyugat felé, hátha, hátha... Éppen mint temetőben alvó nagyapóék egykoron. Végre is nem tudom megvárni, amíg hazaszállingóznak, vasutra ülök. Meglepem a gyerekeket s aki jöhet közülük, hozom magammal. Egyébként is, most már falusi apának nézem magamat, akinek kötelessége, időnként, meglepetésszerűen betoppanni városban lakó gyermekeihez: hadd lám, mit csinálnak, hogy élnek. Meglepem őket, de engem is ér meglepetés: egy fiatal leány a vendégünk, bájos teremtés: Olga Romanovits a neve. Orosz diákkisasszony, a párisi egyetemről jött Pestre, itt kiszállott egy hétre, azután megy majd haza, Charkovba, ahol orvos az édesapja. Idősebbik fiának és menyemnek barátja a kis Olga, esztendeig együtt hallgatták a párisi egyetem tudós professzorait.

-175-

Bár sohasem tudtam megbocsátani az oroszoknak *Világost*, ahol „a magyarnak egy nagy, mély sir ásott”, Oroszország volt az egyetlen ország, amely igazán érdekelt; az orosz nép volt az, melyet közvetlen közletről szerettem volna látni, vele közelebbről megismerkedni, mivelhogy olvasmányaim utján a magyar fajtával sok rokonnal találtam meg e népben. Nagy szeretettel fogadom a kis Olgát, akiről már sokat hallottam a gyermekeimtől s akinek ismertem a bánatát is: francia ifju a vőlegénye, de szülei hallani sem akarnak arról, hogy egyetlen leányuk messzi idegen országba menjen feleségül. – No, kis Olga, gondoltam magamban, most megmutatom neked, mi az a magyar vendégszeretet! Különösen örültem, hogy jó teli tárcával jöttem Pestre, amit különben ajánlok is minden falusi apának, aki Pesten élő gyermekeit látogatja meg. Kirándulás ide, kirándulás oda, uzsonna itt, vacsora ott, s mert magam is igen szeretem a cigányzenét, késő éjszakáig huzatom a legszebb, legrégebb, bús magyar nótákat. A kis Olga tágra nyílt szemmel, lángra gyult arcát két kezébe temetve nyelte Bihari kesergőjét, a kuruc nótákat, a Cserebogárt, s mintha megérezte volna, hogy ez az ő nótája, könny csillant meg nagy fekete szemében. Meg-megfeledkezett az evésről, folyton biztatnom kellett: egyék, kis Olga, egyék. Aztán egyszerre csak, mit gondoltam, mit nem, mondtam neki tréfás hangon: egyék, kis Olga, egyék, ugyanis előbb-utóbb megesznek maguk minket.

Valósággal megdöbbenve meredt rám: – Lehetséges ez? – Nem, nem, – feleltem hirtelen, – ez nem lehetséges... Csak tréfáltam, kis Olga... Egyék, egyék.

Pedig nem tréfáltam valójában. Komolyan nyugtalanított a gondolat, hogy egyszer majd megesznek minket az oroszok...

-176-

Másnap haza kellett utaznom, elbucsuztam Pesten maradó gyermekeimtől, sorba csókoltam őket, kezet nyújtottam a kis Olgának. Elérzékenyülten kérdezte: És engem nem csókol meg, Elek nagyapó? (Egy-két magyar szóval megtanulta az Elek nagyapót is.) Ki tudja, látjuk-e egymást?

Világos, hogy jobbról-balról megcsókoltam a kis Olgát s vigasztaltam: dehogyan nem látjuk egymást. Majd eljön egyszer, ugye, eljön Kisbaconba?

A kis Olga megígérte... Akkor már készült, készülődött Szerbiában a gyilkos merénylet Ferdinánd trónörökös ellen... Egy hónap sem telik belé, Szerajevóban megölik Ferdinándot s a feleségét. Nyilvánvaló, hogy az orgyilkosságot meg kell torolnunk, nemcsak az osztráknak, de a magyarnak is, bár a magyar nemzet félve gondolt arra a napra, amikor Szent István koronáját Ferdinánd fejére kell tennie, ha ugyan megkoronáztatja magát... Már a gyermek előtt sem titok, hogy a leendő magyar király nem szereti a magyart, több ennél: talán gyűlöli is. Hogy alig-alig fordul meg egy-két napra a mi országunkban; kötelessége ha ide szólítja udvari bátra, csak megmutatja magát s másnap már bucsu nélkül, egy jó szó hátrahagyása nélkül szalad az „ország szivéből”.

A magyar nemzet szivből gyászolta, siratta Rudolf királyfit; szivből gyászolta, siratta Erzsébet királynét. Ferdinándnak csak hivatalos gyász jutott. Megesett jó szive az árván maradt gyermekeken, de Ferdinánd halála egyetlen magyar szemből sem fakasztott könnyet. Egyik azt hitte, hogy háborunk lesz e gyilkosság miatt Szerbiával, másik azt hitte, hogy nem lesz, mert Szerbia teljes elégtételt ad nekünk; de hogy ebből a gyilkosságból világháború lesz, sok-sok millió embernek „hósi halála”, millió meg millió apának, anyának, hitvesnek, gyermeknek egekig ható siralma; az emberi elme és szorgalom századokra visszamenő alkotásainak pusztulása; győző és legyőzött országoknak megmérhetetlen nyomorusága; szelid erkölcsöknek elvadulása; fajoknak, nemzeteknek feneketlen, minden emberi érzést kicsufoló gyűlölködése – ki hitte volna ezt?

-177-

„Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam”, mondatják az öreg királlyal, – vajjon megfontolhatta-e, meggondolhatta-e, akár a király, akár az államférfi, aki e könnyelmű szavakat szájába adta? Láthatta-e az elkövetkezendő nagy összeomlást?!

Senki sem látta, nem láthatta, hát mi a kisbaconi kertben hogy láttuk volna? Mintha semmi sem történt volna, vidám szívvél készülődik házam népe a nevem napjára, amely július 17-ikére esik. De mintha mégis éreznék mind, hogy ez lesz az utolsó vidám Elek napja, minden eddiginél nagyobb előkészületek folynak a hátam mögött. Hiába titkolódnak, bujkálnak, tudom már, hogy szerepet magol ez is, az is: alkalmi vigjátékot irt a Marci-gyerekek. Kisül lassanként, hogy a ház népével együtt vagy ötvenen leszünk, mindenkiről készül egy-két csipkedő kuplé; nem győzik maguk a gyártást, nekem is kell néhányat gyártanom. A komoly „kis doktor” fogja előadni – harmonika-kisérettel. Hát csakugyan nem hiába építettem ötven személyre az ebédlőt, megtelik a kert, a ház vendégekkel, patkóalaku asztal nyújtózkodik az ebédlő három oldalán, éppen csak annyi hely marad az ebédlő előterében, amennyi az alkalmi vigjáték eljátszásához szükséges. A szereplők egyrésze fiatal asszony, fiatal apa, persze, egyik sem tudja becsületesen a szerepét, de a hálás közönséget ezzel is megkacagtatják, mert parázs veszekedést rögtönöznek, hogy így meg

ugy, te lusta, te ez meg az, mért nem tanultad meg a szerepedet!? A vigjáték különben akörül forog, hogy Elek nagyapó szörnyü kedvetlen, mert ebben az esztendőben egyetlen unoka sem született, holott megszokta már, hogy minden esztendőben szállit egy unokát a gólyamadár. Áldott szerencsére, egy berlini tudós professzor éppen mostanában lepte meg a világot egy csuda-találmánnyal: mindenféle csudaszerek összevegyítésével feleslegessé teszi a gólyát, a tudós professzor megrendelésre szállit csecsemőt. Nosza, megrendelnek egy csecsemőt, s nagy az izgalom, mert a szállitmány nem érkezik, holott egyenesen Elek napjára rendelék. Végre nyilik az ajtó s négy székelly legény nagyokat nyögve cipel be egy rettentő nagy ládát, melyre messzelátható betűkkel van ráamázolva: Vigyázat! Törékeny! Csecsemő van benne! Gyorsan baltát, harapófogót hoznak, egyszerre tizen is fessegetik a láda födelét, közben sir a csecsemő: oá! oá! - aztán felpattan a fedél s kiemelkedik lassan, egész hosszúságában Jankó, hosszúra nőtt Jankó fiam, mellétől lábáig pólyába csavarva. Nagy a megdöbbenés, a felháborodás, szidják a „csaló“ német professzort, s ezzel a függöny legördül. Azaz legördülne, ha volna.

-178-

Reggelig táncol a fiatalság, a felkelő nap bemosolyog az ablakon, alig tudják abbahagyni. Talán érzik szegények, hogy utoljára táncolnak?... Az én házamban bizonytalán utoljára...

Már remeg a föld, s egyszerre csak ég, föld megrendül: kitört a nagy, a soha nem látott, hallott égháboru. De ezt csak most látjuk, halljuk soha nem látottnak, nem hallottnak, azt hisszük, három-négyhónapos játék lesz az egész háboru: a megszámlálhatatlan sokaságu és sokféle gyilkoló gépekkel, az emberi ész e szörnyűséges kitalálásaival, tarthat-e sokáig? Az én kicsi falum népe alig hétszáz főnyi, s augusztus első napjaiban kilencven legény és családapa vonul be, ki Brassóba, ki Csikszeredába, meg Isten tudja, hová. Feltűnően kevés köztük a bús kedvű ember, úgy indulnak a harc mezejére, mintha lakodalomba mennének. A község háza körül gyülekeznek s csudálkozva látom, hogy András öcsém, aki már három gyermek apja, ég felé emeli jobb kezét s harsogja: így esküdtem fel a császár katonájának, én eskümet nem szegem meg! Megyék! A falu „vén legénye“ (vén, mert a harminc felé jár s még mindig nem házasodott meg) nem fogy ki a tréfából, kacagtatja a siró-rívó fejrénpeket - vajjon sejti-e, hogy az első csatában, elesik? Egy félbemaradt diáklegény arról szózatol, hogy: Visszaadjuk a muszkának - Világost! Hát ez sejti-e, hogy ő is már az első csatában „hősi halált hal“?

A véletlen csudálatos összetalálkozása, hogy májusban volt a szokásos lószorozás s a besorozott lovak céduláján a berukkolás napja augusztus elsejére van megállapítva. Az én lovaim közül is besoroztak kettőt, a Hókát meg a Vidámot, már rajta is ül a Hókán Gergő kocsis, indul velük. A kis unokám, a Duci, sirva fakad: hová viszik a lovakat, nagyapóka? - Háboruba, édes fiam.

-179-

Nem, nem, Ducit nem ülteti rá többé a kocsis sem a Hókára, sem a Vidámra. Hókát, Vidámot ágyu elé fogják: három hónap mulva találkozom is velük a Vasárnapi Ujságban. Nyolc ló áll az ágyu előtt, a második pár Hóka és Vidám. Épp oly mereven áll a Hóka, mint itthon állott, hullámos a sörénye most is, s a Vidám Hóka nyakán pihenteti a fejét, mint ahogy itthon szokta. Vajjon melyik csatateren omlanak egymásra, utolsót nyertve?

A fiaim leverten, szégyenkezve járnak-kelnek a kertben: im megy az egész falu fiatalsága, sőt mennek negyvenkét esztendőcs családapák is, s ők itt lézengenek mert annak idején nem kellett a császárnak. Már félni lehet, hogy a „kis doktor“ megszökik. Ő még ezután áll sor alá, de addig is szolgálni akar a tudományával. Lekísérjük az állomásra, felkap az utolsó, hosszú ideig utolsó gyorsvonatra, eltűnik szemünk elől - vajjon látjuk-e többé? Alig robog el a gyorsvonat, katonavonat dőcög be. A pályaudvar tele bevonuló legényekkel, családapákkal. Az állomási épületben zajoskedvű urak és uriasszonyok várják a katonavonatokat, a cigány talp alá valót huz, urak és a sorozáson annak idején szerencsésen tulesett urfiak táncoltatják az uriasszonyokat, kisasszonyokat: így várják a halálba menőket. És jönnek, egymásután jönnek a halálvonatok, urak és uriasszonyok megrohanják, sört, bort, kalácsot, minden jót dobálnak fel a halálba menőknek, aztán vissza táncolni, míg jön másik halálvonat. Egy öt-hatesztendőcs fehérharisnyás fiu belekapaszzkodik az édesapja lábába, szivethasogatóan sikoltozva: Ne menjen el, édesapám! - és a cigány huzza a talp alá valót - és táncolva biztatják, lelkesítik az itthonmaradtak, a magukat bebiztosítottaknak vélők: Előre! Előre! Ne hagyj magad, magyar!

-180-

A pályaudvar kerítése mögé huzódva nézzük halálvonatok körül a haláltáncot, - mely döbbenetes kép ez! - torkunkat a sirás fojtogatja, s végül is nagyanyóka a kerítésre borul és sir és sir, keservesen zokog.

- Jerünk haza, nagyanyóka, jerünk. Ne hibáztassa ezeket az embereket. Ezek az emberek nem látják, nem tudják, mi történik voltaképpen. Ezek az emberek azt hiszik, hogy sörükkel, borukkal, táncos jókedvükkel lerótták az adót. Sajnáljuk inkább őket: ezek az emberek még mind fognak sirni, épp oly keservesen, mint maga...

*

Itt az ősz, be kellene fejeznem a májusban félbemaradt drótsövényt, de nincs hozzá ember. Alig maradt erős férfi a faluban, néhány öreg ember tehetetlenkedik körülöttem. A drótsövény félbemarad. Tul a félbemaradt kerten Dulló Gábor szomszéd tavasszal házépítésbe fogott. A ház alja kő, simára faragott cserfa a fala, kész a tető is, de a fal vakolatlan, sem ajtó, sem ablak, ajtónak, ablaknak a köze úgy mered rám, mint a világtalan ember. A fiu valahol a dalmát tengerparton védi a hazát, a karácsonyra tervezett házasság füstbe ment, ajtó, ablak elmarad - majd, majd, ha hazajön a fiu...

- Ez is félbemaradt drótsövény, borong a lelkem.

Eszembe jut, hogy tavasszal nagy lelkeséggel határoztuk el a község házában, hogy egyik hid

helyett, melyen életveszedelmes a járás, ősszel vashidat építünk, bár ez a hid ötven százalékkal emeli a pótdót. Sem vas, sem ember, vasnak és embernek most más a hivatása: embertől az ember a vassal.

- Ez is félbemaradt drótsövény.

A patak mentén gidres-gödrös ut, csaknem mindig víz alatt, a lelkünket is kirázza a szekér, amíg a rövid uton átvergelődik: ennek az utnak a feljebb emelését is őszre határoztuk - ez is félbemaradt drótsövény.

- Ime, sóhajtozom, hány „félbemaradt drótsövény“ csak ebben a kis faluban! Hány ilyen félbemaradt drótsövény lehet az országban s mindazokban az országokban, ahol ölik, gyilkolják egymást az emberek. Emberek, akik a gyilkosság pillanatában találkoztak először - s azért találkoznak, hogy egyik a másikat megölje.

-181-

Ugy tetszik nekem, hogy az egész világ összevissza van kertelve drótsövénnyel, mégpedig két fajtaival: félbemaradt drótsövény az egyik, mely a megfeneklett kulturát jelképezi, a másik ama bizonyos, nagy gonddal font drótsövény, mely mögül gyilkos golyók röpködnek egy másik drótsövény mögé. Bármerre nézünk, gondoljak, mindenütt az én félbemaradt drótsövénnyem mását látom, és azt a másikat, a vérrel áztatottat.

„Mire a levelek lehullanak, vége a háborúnak“ - vigasztalja Vilmos császár a szomorkodó otthonmaradtakat, s a levelek még le sem hulltak, félkézzel jön haza a kis falu egyetlen szabómestere. Varrhat-e félkézzel kenyeret a gyermekeinek? Még le sem hullnak a levelek, az oroszok áttörnek a Kárpátokon s nekem a kis Romanovits Olga jut eszembe: ő most bizonyosan riva fakad: Szegény Elek nagyapó! Igaza volt, megesszük őket!

De csudálatosképpen nem hiszek ebben. Mindenféle csüggendező arcot látok, Budapestről csüggedt hangu leveleket kapok, hívnak, egyre hívnak: siessek Pestre, mert maholnap elzárja az utat előlem az orosz sereg. Nem, nem tudok hinni ebben. „Vért izzadjon bár a muszka“, mégsem esz meg minket. Bizom népem őseréjében, az ősök véreből öröklött vitézségében, az édes anyaföld iránt való nagy szeretetében. Hirül hozzák, hogy 48 csiki székely fiu, csupa 18-20 évesek felkerekedtek, gyalogszerrel jöttek át a „Nagyverdőn“ Székelyudvarhelyre, önként sor alá álltak. Csak egyet nem akartak bevenni, mivelhogy „virágos szemű“ volt, az is addig könyörgött, hogy a tiszt urak megkönyörültek rajta, besorozták. Irja egyik katonaöcsém, hogy egy gyimesi gazda, bár 45 éves, felesége, gyermekei vannak, önként jelentkezett: nem engedi, hogy az ő földjét elvegye a muszka. Olvasom, hogy hatvan éves emberek is jelentkeznek, mennek a fiaik, az unokáik után. Olvasom, hogy a székelykereszturi tanítóképző növendékei egy szívvel-lélekkel ajánlották fel ifju életüket. Ugyanezt cselekszik a debreceni kálvinista teológusok is. Ez csak egy csepp a világháború tengerében, de elég arra, hogy hitemben megerősítsen: nem, nem esz meg minket a muszka! Kiverjük. Ki is verjük. Egyszer, kétszer, s mert három a magyar igazság, kiverjük harmadszor is. Ősztől tavaszig „többet hátra, mint elé“: Nyugatgalícia magyar embernek kimondhatatlan nevű várát beveszik az oroszok. Szerbiában csufos vereségbe, csufos halálba hajtja egy ostoba osztrák generális a vitéz magyart, de tavasszal fordul a szerencse, esze nélkül szalad a megvert orosz hadsereg - ne sirjon, kis Olga, egyelőre nem eszik meg Elek nagyapót... Olaszország fölmondja a szövetséget, vész hírek jönnek Románia felől: a nép, mely ösztönszerűen megérzi a veszedelmet, már 1915 tavaszán nyugtalanodik. Hiába nyugtatom falum népét, hogy így meg úgy: sűrűn rajzanak az álhírek, a világháború e huhogó baglyai. Már drágul a kenyérnek való, a falu szegényebb része 7-8 pengő forintot ad egy véka búzáért, s hófehér kenyeret esznek a napszamosaim, amikor nagyanyóka buza-, rozs- és árpakeverékből süt kenyeret: a legjobb ízű kenyeret. De, úgy látszik, telik a napszamosembereknek, mert nagy most az ő becsületük: kevesen vannak, s alig totyogó vén ember munkájának is örül a gazda. Már maximálják az árakat, de senkisémet tartja be. Nyilvánvaló, hogy én sem tartanám be, ha édesapám nem viz kollegiumba s, amint ő monda: a zeke rajtam bársonnyá nem finomul...

-182-

Csudálatos dolgok történnek, mialatt a háború tovább-továbbfogyasztja a munkáskezeket: az itthonmaradtak már nem kölcsönért járnak a takarékbba, hanem hogy a régi adósságot kifizessék. A legtöbb gazdaságnak asszony a gazdája, s föld bevetetlen, kaszáló kaszálatlan talpalatnyi sem marad. Az asszonyok megfogják az ekeszarvát, de még a kasza nyelét is, s egyik-másik erősebb fejjé népi versenyt kaszál azzal a néhány erős férfival, akik még csudálatosképpen itthon maradtak. Ezek a 42-45 évesek. No, hamar sor kerül rájuk is...

-183-

Kis erdőm háta mögött széles fensík terül el, ide sötétlenek a határhavasok, ezeket nézem, hosszan, sokáig, s gondolkodom, vajjon mit csinálnak ott, a havasok mögött? Vajjon csakugyan készülnek-e ellenünk? Merengésből kaszacengés ver föl, a hang irányába nézek: fiatal asszony s növendék leánya, mindakettő kezében kasza: vágják a lóherét. Odamegyek, köszönök. Jól ismerem az asszonyt, tudom, hogy az ura még az ősszel elment s azóta sem jött haza egy napra bár. Mindakettőről csurog a verejték. Látom az erőlködésükön, hogy mindakettőnek cudar rossz a kaszája. Régi, kalapálatlan: tapasztalatlan asszonyi kéz, ami éle volt, a fénkővel azt is „félrefente“.

- Mutassa csak, hugomasszony, hogyan feni a kaszát?

Mutatja. Persze, hogy félrefente.

- Adja ide, hadd fenem meg én. No, lássa, így kell fenni a kaszát.

Mindjárt vágok is egy rendet vele. Vigan, könnyen dül a rend. Akkor elveszem a kislány kaszáját. Az is félre van fenve. De egyéb baj is van.

A kaszakarikában két ékszeg volt, az egyik kiesett, lötyög a kasza.

- Ej, kislány, kislány, ezzel így nem boldogulsz. Várj csak egy kicsit.

Besétálok erdőcskémbé, ott levágok kertészkesemmel egy vastag ágat, laposra nyeselem, aztán visszamegyek, beleverem a karikába, rendben a kasza. Meg is fenem, helyette is vágok egy rendet. Rettentő haraggal kaszálom a herét, mind azon gondolkodom, hogy ha most véletlen elémbé vetődne az az ember, aki ezt a háborút csinálta, hej, de belevágnám a kaszát! De az az ember nem jön a kisbaconi határra, s aztán ki e háboru okozója? Ki tudja azt? Egy bizonyos, hogy valamint a kárnak s még valami más egyébként, a háborunak sem akad gazdája...

Bús kedvvel indulok hazafelé, s im, az erdőcskében találok a hat unokát. A nagyobbacsokák epret keresgélnek a magas füben, de nem igen találnak. Nem, mert az ő kezüknek még nincs „szeme“, mint az enyémmé, mely, akár behunyjam két látószememet, az epret megtalálja. Meg, mert gyermekkorom óta ismerem a föld természetét, melyik terem epret s melyik nem. Egy-két szempillantás alatt - a gyermekek nagy csudálkozására - egy kis eperbokrétát szedek, elosztom közöttük: egyet, egyet. A kis Tomi sokáig néz, néz engem, aztán megszólal: Nadapóka. Ki szed nekünk epjet, ha mada meghal?

- Hát az édesapátok.

- Igen, ha nem viszik katonának, - mondja Duci. - Besorozták ám az apát is.

De ezzel nem elégedett meg a már bölcselkedő Duci s szemrehányóan fordul Tominak:

- Aztán szeretnéd, hogy nagyapóka meghaljon?

- Nem szejetném, - szipog Tomi.

- Én sem. De nemcsak az eperért nem szeretném!

Érzem, hogy viszket a szemem, kikivánkozik a könny.

- No, nagyanyóka, - mondom bent, - így sem eprésztem még. Megríkattak az unokák. Lám, a kis Tomi már látja az öregségemet. Hogy közeledem, közeledem...

Már megkezdem a halállal való kacérkodást. Mert kacérkodás ez. Ötvenöt év! Mi az? Órák hosszát vágom a füvet, a herét - oda se neki. Nem, nem kívánom a halált, remélem, hogy őszre véget ér a háboru, s megindul a munka, az én félbemaradt drótsövényem befejeződik. És ablak, ajtó kerül a Dulló Gábor házára, felépül a vashid, patak mentén feljebb emelkedik az út. És világszerte befejeződnek a félbemaradt drótsövények. Befejeződnek, be. Népek szívéből elszáll a Gyűlölet, helyébe száll a Szeretet, egymás keblére borulnak az emberek, a népek, követi a világháborut világoelkezés.

Üres ábrándozás. Templomok tornyaiból leszedik a harangokat, egyetlen egy marad minden toronyban. Beszedik a rézüstököt, a cukortörőket, mint ahogy beszédtek háboru kezdetén az arany jegygyűrűket. Mindent odaadunk, ami arany, réz portékánk van, vasat kapunk helyébe. Emlegetik, hogy nemsokára ajtókról, ablakokról is leszedik a rézkilincset, adnak helyette vaskilincset. De ajtón, ablakon maradnak a rézkilincsek, mert, úgy látszik, vas sincs már elegendő, meg ha van, nincs munkáskéz, mely vaskilincset kalapáljon. A negyvenöt éves embereket hadimunkára vitték, már fegyvert adnak a kezükbe. A 45-50 éves embereket viszik hadimunkára, de közeledik az idő, amikor ezeknek is ölniök kell...

Az 1916-ik év tavaszán egy szál öreg ember a cselédem. Két fiatal cselédem közül az egyik (18 éves) az orosz fronton hal hősi halált, a másik, családapa, rokkantan kerül haza. Térden lőtték egyik lábát, alig tudja vonszolni a másik után. Egy öreg cseléd, egy öreg napszámos - más munkásom csak nagyritkán akad. Mit gondolok, mit nem, beküldöm Barótra az öreg Mihály Ferencet, régi hü emberemet: vegyen részemre kaszát, de válassza meg jól. Az öreg végig penget vagy ötven kaszát, egyben megállapodik, hazahozza, felszereli s nekiállok a lóherének. Nagyszerű kasza, úgy vág, mint a beretva. Azzal a komoly elhatározással fogok munkába, hogy egymagam kaszálom a nyáron annyi füvet s herét, amennyivel ki lehet telelni két lovat s két tehenet. Oly nagy gyönyörűséget fedezek föl a kaszálásban, hogy városi emberrel elhíttetni meg sem próbálom. Virradatkor már nincs maradásom az ágyban, nagyhirtelen öltözöm, lehajtok egy pohár tejet s nagy jókedvvel vágom a harmatos füvet. Nem kaszálom reggeltől estelig, mert nagyanyóka nem engedi, de amint szerét ejthetem, megszököm, beleállok a kert rejtettebb helyein hol ebbe, hol abba a táblába s csendesen dalolgatva kaszálom. Amit legkevésbé kedvel a kaszásember, én a déli nap hevében szeretek kaszálni. Kéjes gyönyörűséggel fürdök az áldott nap sugártengerében. Nyár közepén hazajönnek a fiaim, tanár kettő: ezeket még nem hívták be. Hazajön a „kis doktor“ is négy hétre, kaszát nyomok mindahárom kezébe. Vigan kaszálnak, hol előttem, hol utánam. No, no, úgy látszik, egy szál fü sem marad kaszálatlan, minden állatomat kitelelhetem.

Még alszik a háznépe, amikor kisurranok kaszálni, reggelire jövök be a hegyből s hozok egy bokréta epret is. Az unokák már ott játszanak az udvaron, várakat építenek a homokban, én meg hátam mögé rejtem az eperbokrétát s magamcsinálta dallamra dalolom nekik:

Aki nekem aszongya, hogy aszongya:
Adjon Isten jó reggelt, nagyapóka!
Adok annak valamit, valamit,
De nem mondom meg, hogy mit,
Mit, mit, mit?

Egyszerre szalad felém hat unoka, egyszerre kiáltják: Adjon Isten jóreggelt, édes nagyapókám! s mindenképpen a hátam mögé akarnak kerülni, hogy lássák, mit hozott nagyapóka. Hol erre, hol arra fordulok, végre is körülzárnak, mint ellenség a várat, nincs menekvés.

- Eper! Eper!

Így telik, mulik a nyár, egy-egy pillanatra felejtjük, hogy, Isten tudja, hány ország földjén folyik a piros vér. Közeledik az aratás, s megesik a nagy csuda, hogy a mi kis falunk is kap harminc katonamunkást. Ennekem is jut egy. Ólماغas, szélesvállu, keménycsontu s igen szomoru képű ember. Ötvenesnek nézem, de kisül, hogy csak negyvenöt éves, s két fia harcol az orosz fronton. Paucsik János az én katonám neve békéscsabai magyar-tót, kissé tótosan is beszél. Otthon napszámos ember, aratáskor egymaga 15 hold buzát vág le, tavasszal öt hold kukoricát kapál meg a feleségével s a gyermekeivel: ez a két munka egész évi eledele a családnak.

- Micsoda ostoba rendelkezés ez, - gondolom magamban - hogy ezt az embert ide küldik, ahelyett, hogy haza engednék: eredj, jó ember, szerezd meg családodnak a télirevalót.

Mind a harminc katona alföldi ember, egyiknek-másiknak szép gazdasága otthon, az asszony drága napszám mellett arattatja le a buzát, mialatt az ura kedvetlenül, káromkodva dolgozik itt s jár ezért neki étel, ital s napi három korona. Ezek itt, a mi fiaink, a székely katonák, talán az Alföldön kaszálnak, bár valóbbszinű, hogy embert kaszálnak ők, mivelhogy nagy a hirök, becsületük a - harcmezőn.

-187-

Bizalmatlanul tekintget rám Paucsik János, látszik az arcán, hogy jobb szeretné, ha egyszerű gazdaembernek osztják ki, de lassanként kiderül a szomoru arc, amikor hallja rendelkezésemet a konyhán: jól lássák el ezt az embert étellel, itallal; aztán hozzáfordulok, adok neki egy csomag pipadohányt s megigérem, hogy minden napra kijár neki egy csomag. Dél felé jött s ebéd után mindjárt beleállott egy lucernatáblába. Alkonyat felé odamegyek s szemem-szájam tátva marad a csudálkozástól: annyi rendet vágott már, hogy két közepes kaszás reggeltől estig nem vág többet. És kaszál oly gyors tempóban, amelyhez hasonlatost én sohasem láttam. Nekidülve kaszált, villámlásszerűen, mint amikor az égen cikáznak a villámok.

- Hát maga mit csinál? Hiszen így kidől.

- Így szoktam ezt én, kérem alásan, s meg sem állott, tovább cikázott kezében a kasza. Hát meg amikor nem volt eltörve a kezem!

Huszár volt János ifjúkorában, a ló megrugta, akkor ki is mustrálták, de, lám, törött karral is jó most a császárnak a 45 éves ember, akinek két fia védi a hazát...

János nem hazudott. Ő csakugyan így szokta s így kaszált egész nyáron. A mesebeli Erős Jánosra emlékeztetett Paucsik János, arra az Erős Jánosra, aki fülénél fogva vitte haza az erdőből a medvét, a kapu felett dobta be a fával megrakott szekeret az ökrökkel együtt s aki egész szalmaboglyát vett a villájára, úgy sétált végig a falun. Paucsik János maga volt a becsületesség, a pontosság, mindig talált munkát magának s mint egy gyermek úgy bógott a nagyerejű ember, amikor minden jóval s jó nagy summa pénzzel feltarisznyálva elbucsuzott tőlünk. Sirt, hogy itt kell hagynia a jó életet és sirt, hogy most sem mehet haza Békéscsabára, holott a tiszt urak megigérték, de viszik egyenest a frontra. Ha legalább életben találná ott a fiait!

-188-

*

Most pedig következik a nagy földindulás. Amikor a föld, az édes anyaföld megrendül. Ebédnél ülünk, csak magunk vagyunk a nagyok: az unokák már ebédeltek, gondtalanul játszanak a kertben. Bejön a szobalány, táviratot ad át. Felbontom s olvasom: *Erzsike sulyos beteg*. Megdöbbenés ül ki az arcokra: mind tudjuk, hogy Erzsike sulyos betegsége mit jelent. Azt jelenti, hogy: hadat üzen Románia. Egy pesti ujságszerkesztő küldi a táviratot. Abban állapotunk meg, hogy amikor bizonyosra vehető a hadüzenet elkövetkezése, ezt így jelezze: Erzsike sulyos beteg. Ha megtörtént a hadüzenet: Erzsike meghalt. Ha áttörnék a mi frontunkat: Erzsikét temetik.

A napot megjegyeztem magamnak: augusztus 12-én jött az első távirat. Gyorsan elhatározzuk, hogy már ma este vonatra ülnek mind a gyermekek és az unokák. Mi öregek, ketten itt maradunk. Ha valóban kiüt a háború, akkor is itt maradunk s tovább dolgozunk a - front mögött. Az unokáknak, természetesen, sejtelmük sincs, mi történik bent a házban, messzire terelgetem őket, alkonyat felé kerülünk vissza. Hirtelen megvacsorázunk, akkor előállnak a kocsik. Nagy az unokák öröme: elhitetjük velük, hogy kocsikázni mennek... Egyszerre ürül ki a ház, a kert, a halálos csendességben két öreg ember sir, keservesen sir: Mire jutottunk! Mire jutottunk!

Hogy pánikot ne keltsünk a faluban, azt feleljük a kérdezősködőknek, hogy a fiukat behívták s természetesen, velük mentek az asszonyok is, a gyerekek is. Három nap múlva levél jön Tóth Jánostól. Aznap kelt a levél, amelyen a távirat. „Jertek, azonnal jertek. Ne higgyétek el Károlyi Mihálynak, hogy „tigrisek“ védik a határt. De még Tisza Istvánnak se. Üres fenyegetőzés. A „tigrisek“ idegen földön vérzenek s az oláh hadsereg két héten belől besétál hozzátok. Hát csak indulj, édes öregem, egész házadnépével, a nyaralást folytatd az én tanyámon.“ Azt válaszoltam a levélre: „Vártam a leveledet. A meghívást hálásan köszönöm. Gyermekeinket, unokáinkat vasutra tettük, mi öregek pedig itt maradunk. *Hideg víz* mellett határoztuk ezt. Ha már meg kell halnunk, inkább itt haljunk meg, mint Isten tudja, hol. Itt még vethetünk egy utolsó tekintetet a kertünkre s aztán szépen elalszunk.“

-189-

Hát - itt maradunk. A vonatról írják a gyerekek, hogy sok katonavonattal találkoztak: mind a székely határra mennek. Valóban, odamentek, megmutatták magukat a katonák, aztán vitték őket

- Bukovinába. Mi azonban erről a fordulatról nem tudunk, az „álhírhordozókat“ leszidjuk s folytatjuk a munkát, mintha semmi sem történt volna. Minden nap küldjük a minden jóval teli csomagokat Pestre, hogy ne éhezzenek szegény gyerekek. Aztán levelet kapunk tőlük, hogy elmúlt fejünk fölül a veszedelem, Románia nem üzen hadat. Ez a levél éppen aznap érkezik, amely nap estéjén átlépte a határt az oláh hadsereg. Még meg sem érkezett Bécsbe a hadüzenet, átlépte. Néhány szál csendőr, pénzügyőr a határon, katonának hire-nyoma sincs. A városokban kicsiny helyőrség: az ellenség nyugodtan sétálhat be s örök csuda marad, hogy egyvégtiben nem sétált a Marosig.

Augusztus 27-én este lépik át a határt, másnap reggel már hozza a hirt a jegyző.

- Bizonyosan határszéli csetepaté az egész, - mondom én.

De dél felé már jönnek a vészmadarak: Nagybaconban, mely Háromszék vármegyéhez tartozik, kidobolták, hogy mindenki meneküljön, mert kiüritik az egész megyét. Ez a hír igaznak bizonyul, de Nagybacon kiüritését arra magyarázom, hogy a hadvezetőség, ha elrendelte az egész megye kiüritését, Nagybaconnal nem tehetett kivételt, bár földrajzilag csak lóg a vármegye: nagy hegyek s erdők választják el tőle. Ezzel az erővel kiüríthetnék Kisbacont is. Már hiszem, hogy megtörtént a hadüzenet, de még mindig nem hiszem, hogy nincsenek katonáink a határon. Talán egyelőre kevesen, de vannak.

-190-

Átsétálok Nagybaconba. A templomhegy aljában, szelid hajlású dombon a papi ház. Husz esztendő felejthetetlen napjai és órái forrasztották össze szívemet Isten szolgájával, családjával - ezeknek a napoknak, ezeknek az óráknak külön fejezetet kellene szentelnem, de ez nem volna elég. Külön könyv illetné meg a melegszívű, ideális életű papi családot, de meg kell elégednetek ama töredékekkel, mikkel egyik-másik könyvemben - találkozhatnátok...

A papi ház felforgatva, a nők izgatottan csomagolnak, haszontalan, de nekik kedves limlomokkal terhelik a ládákat.

- Menekültök?

- Holnap reggel megyünk. És ti?

- Mi maradunk. Ugy látszik, csak a határszéli vármegyéket üritik ki.

Azzal bucsuzom, hogy kora reggel ismét ájtjövök. Most megyek a nővéremhez. Leányával, hat unokával lakik Anna, az özvegy asszony. A vő a fronton. Egyetlen fia fogoly Turkesztánban. Áthivom őket Kisbaconba, onnét nem kell menekülniük. Már jönnek a szekerek Sepsiszentgyörgy felől, egész sereggel találkozom az uton. Öten-hatan ülnek egy-egy magasra rakott szekéren, komoran merednek maguk elé. Ez már nem mese, ez véres valóság. A székely menekül a határról, melyet ezer évig védett. „Könnyen“ védhette, mert volt fegyvere, most nincs. S öreg emberek, asszonyok, gyermekek a menekülő. Fialat férfi nincs köztük. Ezek mind az olasz meg az orosz fronton védik a - székely határt.

Komor kedvvel indulok hazafelé. A hegytetőn, a templom előtt megállok. Visszanézek a „fejér és fekete magyarok“ szép, szinte városias falujára. Tekintetem megakad az átelleni hegyen: kis templom tornya csillog felém. Ez az oláhok temploma. Tizenöt oláh család a faluban, s temploma van. Kövét, tégláját, fedőcserepét a kálvinista fejér és fekete magyarok ajándékozták s hordták ide, székely szokás szerint. Éppen mint az én házam köveit. S ennek a jólelkű, más hite iránt türelmes népnek menekülnie kell!

-191-

Már a kertemben vagyok, megyek, mendegélek a hegy kanyargós utjain, s egyszerre érzem, hogy megremeg alattam a föld, az édes anyaföld szive. Hallani vélem, hogy tehetetlenül nyöszörög, majd felsikolt rémesen, mint az az ember, akit sziven szurtak. És követi ezt a felsikoltást borzalmas hördülés, melynek a gyarló ember szókincsében nincs neve. A gyermek is tudja, hogy a Föld forog, de én e pillanatban érezve érzem, hogy széditő hirtelenséggel megáll a forgásában, s a Nap, az áldott Nap, mely megszámlálhatatlan millió esztendő óta mozdulatlan, most rémülten száguldja be az eget: hol keletre, hol nyugatra, hol délre, hol északra látom száguldani. Lehellelteni szellő sem mozdult, s láthatatlan hullámokon végtelen fájdalmas, szívet hasogató, elmeháborító hangok, megrendítő melódiák zúgtak, hömpölyögtek a levegőgben. Lángostorok verdesték testemet, s minden ostorcsapásnak egy szava, egy értelme volt: Ez a föld már nem a tied! Ezeket a fákat *nekem* ültetted! Ez a paradicsom az *enyém!*

Ki az a *Nekem*?! Ki az az *Enyém*?! hallom lelkem felhördülését. Bódultan támolyogva indulok a házam felé s im jobbra-balra dülöngél, mint a részeg ember. Egy élő lelket sem látok magam körül, csak hallom az ostorcsapásnál kegyetlenebb szavakat s szavak nyomán a durva kacagást. Oh, jaj, sir fel a lelkem - így csak az ördög kacaghat!

Ne mosolyogjatok le, ti bölcs, felvilágosodott elméjű emberek. Nyilvánvaló, hogy én *akkor* így láttam, amit láttam; így hallottam, amit hallottam. Nyilvánvaló, hogy nekem tehetetlenül rengett a Föld; hogy nekem fel is sikoltott; fel is hördült. Nyilvánvaló, hogy hallottam azokat a végtelen fájdalmas, szívet hasogató, elmeháborító hangokat, megrendítő melódiáknak a zúgását. És tudtam már akkor, hogy az édes anyaföld megrendülése az én lelkemnek megrendülése volt. De kérdelem én, hol van a lélek megrendülésének legvégső határa, ha nem ott, azon az emberi szemmel láthatatlan ponton, amikor a lélek megrendülni érzi a Földet, holott az millió meg millió esztendő óta egyforma forgását zavartalan végzi?

-192-

Egyszerre csak száguldani kezd a lelkem s végigszáguld gyermekkoromnak, ifjúkoromnak, férfikoromnak ezer meg ezer nagy és jelentéktelen eseményén. Nem csuda, hogy a száguldás a

templomnál kezdődik, mert a templommal párhuzamos kerti uton szeretek sétálni („Szépen ide hallik, mit ott énekelnek!”), most is ott járok fel s alá, utolszor, bizonyosan utolszor... Egyszerre csak ott állok az Úrasztala előtt, szépen meghajtom magamat, elszavalom a Megfagyott gyermek-et, amin könnyeznek a nénik, a bácsik, aztán egy néni nagyhirtelen kiönt a templom földjére egy zsák aszaltkörtét, hurrá! a gyerekek rávetik magukat, öklelőznek, csak én állok a pad szélén, egyedül. Megelégedéssel állapítom meg magamról, hogy akkor sem tudtam dulakodni, de hopp! már Udvarhelyen száguld a lelkem, csakúgy zeng a folyosó, amint magolom: amo, amas, amat, s hallom, amint egy kis diák belekiált: szeretem az almát! Egyszerre elevenednek meg rég elporladt professzorok, nyomon követi őket Szabó Dániel uram, a főzőasszonyom ura, hallom a kesergését: Mi lesz a világból, mi lesz, már csak hat tojást adnak egy piculáért! Bár halálra ítélnék érzem magamat, még föl is nevetek ezen az emléken, de nem időzhetek, mert már nagy diák vagyok, éppen most ültetem át magyarba egy Zamphirescu nevű oláh poéta versét, a Szél balladáját és most írom meg első versemet, mely nyomdafestékre érdemesült s amelyben sehogyssem tudom megérteni, hogy ideálom haja az esőben barnáról vörösre változott. Az emlékezés e megvillanásával egyidőben villan meg az a kulturtörténeti adalék is, hogy diákkoromban a nők vörösről barnára festették a hajukat, s lám, azóta mekkorát változott az izlés: most barnáról vörösre festik. De Isten veled, diákélet, már Pesten vagyok, tanulok, firkálok, nagy terveket szövök, fényes jövőmről álmodozom, a földjeimet eladogatom, mert ugyan mi keresnivalóm van abban a kicsi faluban? Meglátok egy szép szőke leánykát, meglátni s megszeretni egy pillanat műve, már ott is állok vele a Kálvin-téri templomban, a szűk pesti lakás folyton tágul, mert jönnek a gyermekek, a gondok; jönnek a harcok az életért, emberekkel az emberekért; és jönnek nagy csalódások, kiábrándulások, s egyszerre csak elemi erővel tör ki: Vissza a faluba! Még van idő, ültess fát, öreg! Nem magadnak, – a gyermekeidnek, az unokáidnak.

Amit én itt röptiben jeleztem, csak töredéke a villám sebességével cikázó emlékek szédítő tömegének, s im e töredék felsorolása is percekig tartott. De a halálra ítélt ember lelke a villám cikázását is megszegyenyíti: egy-két szempillantás s egy egész élet végigcikázik rajta.

– Úgy látszik, – térek vissza a jelenvalóságba – meg kell halnom, s hiába vésettem szüleim sirkövére: Ha majd kihull a toll reszkető kezemből, e két öreg ember mellé temesetek. Hiába, hiába, Isten nem akarta, hogy porom vegyüljön szüleim porával, meg kell nyugodnom szent akaratában.

Bemegyek a házba s mondom nyugodtan, csendesen nagyanyóknak:

– Az ellenség csakugyan átlépte a határt s közeledik felénk. Igaza volt az én jóbarátomnak, hogy a „tigrisek” az idegen földön vérzenek. Holnap talán nálunk is kidobolják, hogy menjünk. Emlékszik, ugy-e, mit irtam a barátomnak? Ha már meg kell halnunk, haljunk meg itt. Hideg víz mellett egyeztünk meg. Így volt-e?

– Így, így.

– Azóta én sokat gondolkoztam ezen. Tudom, ha nem láthatom többé ezt a házat, ezt a kertet, ezt a falut, ezt a temetőt – élőhalott leszek. És most mégis azt mondom: nem szabad meghalunk! Emlékszik-e, hányszor mondtam: az édesapámat az utolsó esztendőmben én támogattam fel a garádcson, ő volt a gyenge, én az erős, s mégis, amíg élt, hittem erős hittel, hogy ha Isten, ember, mindenki elhagy, agg szüleim gyenge karjában megmarad az én erősségem. Ha semmi egyéb nem marad, van, akinek keblén kisirjam magamat. Élnünk kell a gyermekeinkért!

– Ugy legyen, rebegte Mária.

De várunk mégis, megvárjuk, vajjon kiüritik-e Udvarhely vármegyét is. Másnap kora reggel átme gyek Nagybaconba: a papiház kapuja be van zárva.

– Egy órája lehet, hogy elmentek, – mondja a harangozóné. – Előbb a tiszteletes ur még eltemette egy menekült gyermekét, aki az uton halt meg...

Visszafordulok, megyek, mendegélek a hegyen át. Egy fehér harisnyás székel éktelen káromkodással hajszol egy borjut. Talán az egyetlen borja, természetes, hogy nem akarja itthagyni.

– Verje meg a Jézus Krisztus, aki a háborút csinálta! – átkozódik a boldogtalan. – Miatta kell itthagyni hazánkat!

– Igazat szóltál, öreg, – mondom magamban.

Otthon azzal a hirrel fogadnak, hogy futár jött a szolgabírótól. Meg kell állítani a csiki menekülőket s elhelyezni őket az erdővidéki falukban.

– No lám, mégis igazam volt: csak a határszéli vármegyéket üritik ki. Azért üritik ki, hogy szabadabb legyen a mozgása a mi hadseregünknek...

De a csiki menekülőket nem lehet megállítani, mert ők „látták”, hogy nincs ott nekünk katonánk.

És csakugyan következő reggel kidobolják: halljad, ember, halljad! Meneküljön minden lélek!

Már szalad is hozzám a jegyző, izgatottan kér, hogy azonnal fogassak be s vágassak a vasúthoz, mert ha csak egy órát késsem is, elvágja az utat az ellenség.

- Az ám, - mondom, - de én nem vágthatok a vasuthoz, mert itt a nővérem, a leánya: annak hat gyermeke; itt a katonaöcsém felesége, három gyermeke - ezeket én nem hagyhatom el.

Összehívom a családi tanácsot, s abban állapodunk meg, hogy kocsikon menekülünk „Nagy-Magyarországba“. (A székelynek „Nagy-Magyarország“ az ország Királyhágón, vagyis a régi Erdély határán túl eső része.) Három ígás szekérbe befogatok négy lovat s két tehenet, hogy legyen tej az uton. A negyedik az én rokkant cselédemnek jut, azon hozza feleségét s öt gyermekét. Jól tudom, hogy nem bántanák őket az ellenséges katonák, de az asszony jajveszékel, a gyermekek sirnak - hát hadd jöjjenek ők is.

-195-

Két óra sem telik belé, utrakészen áll három szénahordó szekér. Közben az asszonyok kenyeret sütöttek, meg mindenféle peccsenyét, én leszámoltam a napszámommal, összeszedtem legfontosabb irományaimat, különös nagy gondom volt a dohányra meg a gyufára, sőt három szál gyertyát is zsebrevágtam. Szokatlan forró, meleg napok jártak, de mégis téli ruhába öltöttem át, mert minden valószínűség szerint gyakran fogunk hálni Isten szabad ege alatt. Hihetetlen nyugalommal csomagoltam, öltözködtem, közben egymásnak adták a kilincset a napszámok, leszámoltam velük. A mi falunkban is van öt-hat oláh család, ezek is pásztoremberek, de az asszony nép napszámba jár. A legtöbb én nálam kapott munkát s valamennyitől ezzel bucsuztam el: adjon Isten nektek jobb gazdát, mint amilyen én voltam.

Mind sirtak. Ugy látszik, jobb gazdát egyik sem kívánt... Reggel nyolc órakor kezdődött a készülődés, tíz órakor már készen voltunk. Csak az én rokkant katonám nem készült el a maga szekérével: szemmel láthatóan azon igyekezett, hogy külön induljon el. No, majd Baróton pihentetünk s ott bevárjuk.

Az indulás pillanatában a virágoskertben titkon leszakítottam egy szál virágot, tárcámba rejtettem.

- Indulhatunk.

A három szekéren elhelyezkedik az atyafiság, csak ketten: nagyanyóka meg én nem ülünk fel. Kéz a kézben támolygunk ki a mi paradicsomunkból. A kocsit szélén nagyanyóka leszakít a szépvirágu sárga almafáról két almát, zsebembe dugja. Egy szál virág s két alma: világszép kertemből ennyit viszünk el. A kapubejárónál megállunk, még egy bucsupillantást vetünk a házra, a kertre - a ház, nem volt az ház már. Sötét koporsó. A szívemet belétemettem. És akkor átöleltem azt a juharfát, mely István nagyapó francia magról Isten dicsőségére nevelt fájának magjából született, megcsókolom, zokogva csókolom meg.

-196-

A házat, a kertet az öreg Mihály Ferencre bizom. Cserében viszem magammal nagy diák fiát. Annak idején én vittem a fiut városi iskolába, most viszem az ellenség elől.

- Itt a kulcsok, öreg. Ha jön az ellenség, nyisson ki minden ajtót nekik.

Minden ház előtt, minden uccasarkon síró-rívó asszonyok, gyermekek, de csak a pap, meg a tanító, meg egy-két jobbmodu gazda készülődik, a férfiak zöme nem is gondol a menekülésre. Igazuk van. Ha én most egyszerű gazdaember vagyok, én is itthon maradok. Sőt, ha bizonyos volnék abban, hogy senki el nem árul, condra posztóruhába öltözném, meghuzódnám a cselédházban. Összeszámoltam, hogy a nyár folyamán harminc napot kaszáltam. Ugy fel volt törve, megkeményedve a tenyerem, hogy csak mutatnom kellett volna, nem nézik ki belőlem a „bojárt“. De nem maradhatok, mert hallom a csiki meg a háromszéki menekültektől, hogy az urakat összefogdossák s viszik Romániába.

Gábor bácsi, a „vén jegyző“ is otthon marad. Tul van már a hetvenen. - Itt születtem, itt öregedtem meg, nem megyek.

- Ezt kellene nekem is cselekednem, - szégyellem el magamat, - de az én gyermekeim Pesten laknak s ezeknek még szükségük lehet rám...

A menekülő szekerek beláthatatlan hosszú sora húzódik át a falun. Ezek mind csikiak. Egyetlen ur sincs köztük. Nyilván vasutra hültek idejében. Én nem is gondolok arra, hogy vasuton meneküljek. Este lépte át a határt az ellenséges hadsereg, s másnap már nem jött be a pesti vonat. Szentül hiszem, hogy lefelé és fölfelé teljesen megszűnt a vasuti forgalom. Végig várjuk, amíg kivonul a faluból a menekülő karaván, aztán mi is beállunk a sorba. Kinos lassúsággal halad a karaván, mindegyre meg-megáll, mert a menekülő megrohanják a mezőt: herét, szénát „menekitnek“ a szekerekre, huzgálják a földből a répát, tördelik a kukoricacsöveket. Nem ítélem el őket ezért. Végre is nem indithattak el hazulról annyi takarmányt, amennyi ezen a ki tudja milyen hosszú uton szükségeltetik. Alig érünk ki a faluból, döglött ökröt pillantok meg az árokban. Ez már kidőlt. Hány fog még kidőlni a végtelen hosszú kalvária-uton! E sorsra jutnak bizonyosan az én teheneim is. És azok is, amelyeket a rokkant cselédre bízom... Egyhetes bocika is maradt otthon, ihol, itt mendegél az anyja megrakott szekér előtt. Keményen meghagytam, hogy surják le szegényt, ne haljon éhen. „Talán éppen most szurták le, mert keservesen bóg az anyja“...

-197-

Néhány lépéssel tovább egy nagy disznó fekszik az árokban. Ez is megdöglött. Eszembe juttatja a néhai, hogy éppen indulás előtt maladzott még két koca, hét-hét malackának adtak életet. „Ezeket mind nyársra fogják huzni, ropogós-pirosra sütni, de nem nekünk.“

Beláthatatlan menekülő karaván jön Nagybacon felől is: a két ut találkozásánál összetorlódik a két karaván. Magamnak kell rendet csinálnom, mert sem szolgabíró, sem csendőr. Nyilván azt hiszik, hogy szolgabíró vagyok, mert vastag, görcsös bot a kezemben, s nagy csodálkozásomra,

engedelmeskedik a keseredett szívű nép.

Rettenetes porfelleg száll felettünk, előttünk, mögöttünk, fojtogat a por, a rekkenő forrásban csurog rólam az izzadság, de nem ülök a szekérre, Mária sem. (Önkéntelen Máriát ir a tollam és nem nagyanyókat, mert így menekülhetett Józseffel, az ő urával ama Mária is, aki a Megváltónak életet adott.) Bokáig járunk a porban, forróságtól, portól tikkadtan, s nem jut eszünkbe, hogy szomszúságunkat eloltsuk, pedig üvegszámra van tej a szekereken. Megnézem az órát Bibarcfalva végén: éppen két órája, hogy elindultunk. Tíz percnyi ut ez csendes üggetéssel. Bent a faluban, a „Baross-forrás“ háza előtt megtorpan a karaván, tenger nép rohanja meg a forrást. Most eszünkbe juthatna, hogy ihatnánk mink is, mégegyszer, utoljára a már külföldön is híres forrás vizéből, de vegyülhetünk-e a dulakodásba? Előre usztatunk a porban, biztatom az embereket: induljanak már, mert hátunk mögött a veszedelem. Jó félóra telik bele, míg újra megindul a karaván, s teljes öt órát „menekülünk“ Barótig. Éppen, félórai üggetés ez az ut Kisbacontól idáig. A kánikulai hőség, a porfelhő rettenetesen elbágyaszt. Ezer meg ezer ember ül szekereken, csak ketten, Mária meg én, gyalogolunk. Egyikünknek sincs türelme a csigalassúsággal haladó szekéren ülni. Nekem azért nincs, mert ha kocsin ülök, azt szeretem, hogy hadd menjen a ló, szikrázzék a patkó. Máriának azért nincs, mert – látom, jól látom, – meg akarja menteni az ura életét. Azt hiszi szegény asszony, hogy nekünk a karaván előtt kell járnunk, így talán...

-198-

A félig város, félig falu Barót szinte oly csendes, mint a temető. Mindössze egy fehérhaju öreg uriasszonyt látok: ablakba könyökölve nézi a bús menetet. Barót legvagyonosabb asszonya az öregasszony, s nem menekül. A fiatalok elmenekültek, ő itthon maradt egyedül: őrzi a vagyont. Bizony, nem magának őrzi.

Behajtatunk egy jó ismerősünk udvarára – pihenni. A ház bezárva. Az udvaron gazdátlanul szaladgálnak a malacok, kapirgálnak a tyukok, csipognak a csibék. Vajjon, ezeket ki fogja megenni? Mária belém erőltet egy pohár tejet, a szekérből kihalsz egy kis vánkost. Terebélyes fa az udvaron, alája heveredem. Mária fejem alá teszi a vánkost, ő maga egy kis kerti asztal mellé ül, két kezébe temeti arcát. A fa ágai közt le-lecsillan egy-egy kék foltocskája az égnek, mintmegannyi kék csillag. Nézem, nézem a kék csillagokat, le-lehunyam a szememet, de nem jön álom reá. Nem ismerem a lelkemre, olyannyira fásult. Csak egy vágyat érzek: szeretném, ha erről a terebélyes fáról leszállana egy vastag ág, abból a vastag ágból akasztófa formálódna s valaki, akárki – áldja meg az Isten! – a hontalanságtól megváltana! És hirtelen jött gondolattal elhatározom, hogy nem folytatom ezt a megalázó futást, alkonyatkor visszalopódom a falumba, a házamba s életem legszebb művének romjain mondok bucsut: Isten veled, élet! Isten veled, édes anyaföldem!

- Maga nem alszik?

- Nem.

- Min gondolkodik?

- Azon gondolkodom, hogy alkonyatkor visszamegyünk és ha meg kell halnunk, – hát mégis csak otthon haljunk meg.

Mondta Mária:

- Ugyanezt gondoltam én is.

Mindjárt meg is mondjuk a rokonságnak, hogy mit határoztunk. Akkor ők is visszajönnek! Helyes. Visszamegyünk mind.

Abban a pillanatban bekiált a kapun egy kisbaconi asszony. A molnár leánya. Világjárt fejrénep, mindentudó, mindenről értesülő.

- Nagyságos ur! Nagyságos ur! Mért nem mennek a vasúthoz? Hat órákor indul az utolsó vonat.

Nem hiszünk neki, de esküdjük, hogy onnan jön, szalad haza a szüleiért, hozza azokat is.

- Nem, nem, visszamegyünk.

De az atyafiság, asszonyok, gyermekek, körülfoznak, könyörögnek, hogy mi ketten, nagyanyóka meg én, üljünk vasútra, ők majd szekéren folytatják az utat. Honnan, honnan nem, könnyű kocsit szereznek, abba átfogják a két öreg sárgát. Valósággal beleerőszakolnak a kocsiba. Egy tizenöt éves fiú ül a bakra, Anna unokája, velünk jön a fiú anyja, hadd lássák, hogy csakugyan van-e vonat; ha nincs, visszajövünk s alkonyatkor mind hazamegyünk. Alig indulunk el, látom, hogy a lovak jobbra-balra dülöngenek, vajjon, ezekkel mi történt? Eszembe jut, hogy öt órát jöttünk rekkenő melegségben.

- Mindjárt földhöz vágódnak a lovak, – szólok előre. – Ugy-e, nem itattátok meg?

- Nem.

Máriával leszálok a kocsiról, gyalog vágunk neki az utnak. A falun túl mezei ut vezet be a patakra, mondom a hugomnak, kanyarodjanak be az uton, itassák meg a lovakat, aztán hajtsanak utánunk. Tovább usztatunk a bokáig érő porban, s a felvidult sárgák közvetlen az állomás előtt érnek utól. Világjáró Molnár Trézsi csakugyan nem hazudott, csakugyan indul még egy vonat, az utolsó, de csupa teherkocsi, mindössze egy podgyászkocsi van köztük, ebben néhány vasutas,

-200-

menekülő altisztek. Nem valami szívesen fogadnak a kimerült emberek, de végre is beprotegal az állomásfőnök. Sőt kisül, hogy rajtunk kívül befér még egy fiatal uriember, feleségével, két fiacskájával s három öregasszonnyal. Elhelyezkedünk a földön, a vasutasok már jó szívvvel türik az alkalmatlanságot, sőt meg is vigasztalnak, hogy Kóhalomban majd rendes vonatot kapunk. Mi is megvigasztaljuk őket, hogy akkor majd ők is kényelmesen menekülhetnek. Egyik vasutas különösen barátságos hozzánk s igen jól esik hallanom, hogy félti az életemet, mert amikor a nyitott kocsiban előre lépek, jóakaratosan figyelmeztet: Vigyázzon, bácsi, mert kiesik!

Összemosolygunk Máriával. Egyet gondolunk. – No, ez sem nézi ki belőlem, hogy az igazgatójával jó barátságban vagyok.

Nincs tükör, amelyben megnézhessem magamat, de érzem, hogy torzonborz a szakállam, a ruhám por és piszok: öreg falusi ténsurnak néz engem. Hiszen ha az volnék! De senki sem vagyok. Semmi vagyok. A házamba, abba a sötét koporsóba, a szívemet beletemettem.

A kóhalmi állomáson csakugyan üres vonat vár reánk, abban üres kocsi. Ugy látszik, a szászok nem menekülnek, vagy már elmenekültek, mert a vonaton alig van élet. Vagy tán a menekülők megbujtak s nem merik elárulni, hogy élnek? Sem a pályaudvaron, sem a vonaton nem ég lámpa. Vaksötétségben botorkálunk a sinek között. Vaksötétség a kocsiban. Büszke lennék előrelátásomra, ha nem véletlenül pillantok meg három szál gyertyát. Mi jó, hogy zsebrevágtam! Világot gyujtok egy pillanatra, elhelyezkedünk. Egyik oldalon Mária meg én, másik oldalon, az a két vén asszony, akik a határszél egyik falujából két éjjel s két nap szaladtak kocsin a vasutig. Az egyik súlyos betegen. „Lám, lám, a vén asszonyoknak is becses az élet. Ámbátor ugyan mi bajuk eshetik vala, ha otthon maradnak?” A szomszéd szakaszban a fiatalember helyezkedik el az anyjával, a feleségével s két kisleányával. Szegény gyerekek, ők ugyan megjárták. Az apjuk erzsébetvárosi ügyész, nyaralni vitte őket a szentkatolnai nagymamához – éppen úgy jártak, mint az én unokáim. Áthallik a falon az egyik fiu nyafogása: Éhes vagyok, mama! – Várj, fiam, reggelig, csitítja a mama. – De én éhes vagyok! – Nincs mit adjak, szívem! Reggel majd veszünk valamit, sirja el magát a mama.

-201-

Már barátságban vagyunk: nagy veszedelmek idején oly gyorsan forrnak össze a magyar szívek! Kérdelem Máriát: Van-e nekünk ennivalónk? Már le is vette a kis kosárkát. Nem az én kérdésemre, a gyermeknyafogásra, az anyasírásra. Csudadolgok kerülnek ki a kis kosárból. Van benne egy kenyér. Két sült csirke. Egy szelet szalonna. Néhány főtt tojás. Ennyit hozott el a szekérről nagyanyóka. Egy plédben néhány ing, zsebkendő, irományok, – ez minden, amit elhoztunk a paradicsomból. No és két alma a zsebemben. Gondolom, ennél több almát vitt el a paradicsomból Ádám és Éva annakidején.

Bekopogtatunk a szomszéd szakaszba, felkináljuk a vagyonunkat. Igen szégyenkezik apa, anya, hogy a szekéren feledték a sok minden jót, szabadkoznak, de rájuk erőszakoljuk. – Csak nem hagyják éhezni a gyermekeket?

Megy, mendegél a vonat, nagyokat áll. Csak sejtjük, hol vagyunk, mert a felírás láthatatlan s a menekülő vonatnak kalauza nincs. Nincs, aki kérdezze: meddig tetszik utazni? Nincs, aki kiáltsa: Segesvár! Tíz perc! Óraszámra állunk egy-egy állomáson s reggel pillantjuk meg a segesvári sikot, ahol muszka dzsida döfte át Petőfi szívét. Igen, igen, itt esett el a csonka mesterné fia is, akit csendes elmebeteg édesanyja házról-házra keresett: Nem látták a fiamat? s felelték mindenütt: nem láttuk, lelkem, nem. Fent a hegytetőn, Segesvár fölött, még áll Petőfi szobra. Vajjon meddig fog még ott állani?

Hogy özönlik a nép a vonatra! Már Héjjasfalván nagy sereg menekült ostromolta meg. Egymás hegyén-hátán a szerencsétlenek. Minden kora és rendű ember. A folyosón összepréselődve, a szakaszokban szintén. Már tizenketten szorongunk a mi szakaszunkban. Ide látszik az országútja: száz meg száz szekér nyikorog egymás nyomában. Minden szekéren egy-egy domb: e dombok alatt takarmány az állatnak, élelmiszer az embernek, ágy- és ruhanemű, edények, s Isten tudja még mi; a domb felett pedig asszonyok, gyermekek olvadoznak a rekkenő melegben. De ezeknek mégis jobb dolguk van, mint nekünk: egyszer-egyszer gyenge szellő meg-meglebbentgeti. Mi meg itt összepréselődve majd megfulladunk. Kiszállanánk, de nem merünk. Senki sem adja hirül, mikor megy tovább a vonat. „Vajjon ki örködik felettünk?”

-202-

Végre, megmozdul a vonat, a rettentő hosszú vonat, előre, hátra lökődik. Senki sem bukik sem előre, sem hátra: most oly jók az emberek, úgy összetartanak. Szinte összefonódnak. „Talán mégis jó, hogy büntet az Isten, bár igazán nem tudjuk, mi bünt követénk el.” Megy, mendegél a vonat, átiszomorkodik a Küküllő hidján, aztán megáll. Nyílt pályán áll meg. Orrunk előtt Dános s nem engedik be a vonatot. Már rég elmúlt dél, amikor megállunk. Éppen 24 órát menekültünk idáig. A gyorsvonatnak két óra ez. Leszáll az este s még mindig állunk. És állunk, állunk egész éjjel. A sötét kocsiból szemünk belemered a sötét égbe, mely meg-megvillan. Egyik azt mondja: ágyulövés villanása, a másik: az ég villámlik. Valószínű, hogy már foly a harc Nagyszebennél. A mi vonatunk nem mehet tovább, míg ott el nem dül az ütközet. Ha áttörik ott a frontunkat, (de vajjon, van-e frontunk?), akkor Kiskapusnál az ellenség megszállja a vasuti fővonalat s mi be vagyunk kerítve. Elöl tűz, hátul víz. Némelyek repülőgépeket látnak keringeni, bár két lépésre sem lehet látni. Hát, ha nem is látják, de hallják a berregésüket.

Ezer esztendő hosszára nyulik a rettenetes éjszaka. Ó, csakhogy megvirradt! Talán elindul a vonat. A vonat nem indul el, s délfelé már lemerészkedünk róla. Ki bolyong, ki hever a kukoricatáblák szélén, a még elég zöld gyepen. Sőt vannak vakmerők, akik a Küküllőben megfürödnek. Nem untatom tovább az olvasót: teljes 36 órát, ebben két vaksötét éjszakát állunk Segesvár és Dános között. Már nem is igen izgat: megyünk-e tovább vagy sem, annyira fáradt a

-203-

testünk, fásult a lelkünk.

- Valószínű, mondom Máriának, hogy bekeritnek. Ez esetben bizonyos, hogy a férfiakat különválasztják s internálják valahol.

- Én nem maradok el magától!

- Hiába nem akar elmaradni. Azoknak fegyver van a kezükben.

- Hát öljenek meg!

- Nézze, nagyanyóka, az internálás még nem halál. Maga valahogy feljut a gyermekekhez. Hirt visz rólam, hogy - élek.

- Nem, nem! Van nekem fegyverem... Magát nem fogják elszakítani tőlem. Ha Isten megelégette életünket - -

- Legyen meg Isten akaratja.

Szent nyugalommal, kéz a kézben sétálunk tovább. Ránk esteledik, de ott maradunk Isten szabad ege alatt, mely ha sötét is, az Istené. Még nem veszítettük el Ő benne való bizodalunkat.

Éjfélkor kinlódunk át folyosón alvó emberek fölött a szakaszba. Majd megfojt a büz: már a második éjszaka áll egy helyben a vonat. Mért nem mentünk haza, a kertünkbe, a házukba! Vagy ha nem mentünk, miért nem székéren folytattuk a menekülést! Ó, csak már megvirradna! A sötét ég alján, Szeben irányában meg-megvillan egy fénycsik. Mintha ágyudörgést hallanánk. „Igen, igen, ágyudörgés. Sőt bizonyosan az.“

Harminchat órai „pihenő“ után megmozdul a vonat. Megy, mendegél, Erzsébetvárosig. De ott aztán igazán megáll. Teljes huszonnég órára áll meg. És jön utánunk, egy-két órával később, egy vonat. Végtelen hosszú vonat. Rajta menekülők ezrei. Fedetlen teherkocsikon ötven-hatvan ember szorong. Halálosan bús, sápadt arcok. Egyszerre csak fojtogatni kezdi torkomat a sirás, addig fojtogatja, hogy elsirom magamat. Még csak most látom teljes rettenetességében, mi történt velünk. Most, amikor szemem láttára kanyarodik mellénk a végtelen hosszú szörnyeteg. „Ó én szegény népem, hová jutottál, mire jutottál!“ Pedig még jön egy harmadik vonat is, az is megáll. Lelkendezve szaladgálnak össze-vissza anyák, gyermekek. Gyermekek az anyját, anya a gyermekét keresi. A vonatokat ostromló tömeg szakította el őket. Órjögő sirás, órjögő kacagás kavargatja a büzhödött levegőben. Most már három vonat egymás mellett. Három vonat áll itt 24 óráig. Mi tenger piszok, mocsok verődik össze!

- Bizonyos, hogy be vagyunk már kerítve, - mondja egy hadnagyocska a kétségbeesett embereknek.

Oly bizonyossággal mondja, hogy elhinni lehetetlen. Én már tudom, mit tartsak e bizonyosságok felől: Két esztendeje foly a háború.

- Egész Erdélyből nem megy több vonat Pest felé - kiáltotta felénk Baróton egy veszettül vágató hadnagyocska.

Miért mondta ezt, amikor sejtelve sem lehetett arról: megy-e vagy sem? S mért mondott bátortalanitót, ha bátoritót nem mondhatott? Egyszerűen: közönséges emberi vonás ez. A jólérségség fitogtatása.

Ránk sötétedik. Egész éjjel le nem hunyjuk a szemünket. Kinek-kinek elég volna a maga gondja, hogy szemére ne jöjjön álom, de valahol, valamelyik kocsiban szívet hasogatóan sikoltoz egy gyermek. Ismerem a gyermeksikoltást: ez nem a kényes gyermek sikoltozása. Ennek a gyermeknek rettenetes nagy kinjai lehetnek. Megtudjuk: napszúrás érte a fedetlen teherkocsin. Orvosért szaladgálunk: orvos nincs. A gyermek reggelre kiszerven.

Ötszáz apró gyermek van a mi vonatunkon. Ez az ötszáz gyermek napok óta nem ivott tejet, nem evett meleg levest. A vonat mentén, ahol vesztegelünk s vesztegelünk, kukoricatáblák. Megrohanják az éhes emberek, tördelik a kukoricát, tüzeket gyújtanak, a parázsról félig sültén kapkodják fel a kukoricacsöveket, mohón falják nagyok és kicsinyek. Halljuk, hogy sok a beteg gyermek. Hallom, hogy „megint“ eltemettek egy gyermeket. És azt hallom folyton, szakadatlan: „megint“ meghalt egy gyermek. Mire a sorsdöntő állomáshoz érünk, ahol életünk, halálunk eldőlt, nyolc gyermek hal meg a mi vonatunkon. A sorsdöntő állomás! Előbb még vesztegelünk kell Medgyesen is 22 órát. De már mintha könnyebülne a szívünk. Katonavonatok robognak át a medgyesi állomáson. Átkiabálnak hozzánk: Ne sirjatok! Ne sirjatok! Visszaszerezzük Erdélyt!

Csupa „nagy-magyarországi“ katonák. „Hát a székelyek hol vannak? Vajon azokat hazaeresztik-e?“

Negyedfél napot veszteglünk idegőrlő kétségeknek s hajszálvékony reménykedéseknek közepette. Végre megnyílik előttünk a sorsdöntő állomás: Kiskapus. Innen ágazik a szárnyvonal Nagyszeben felé. Itt fog lefolyni majd a döntő ütközet. Itt lesz az a rettenetes vérfürdő, mely ellenállhatatlan áradatként seprí ki Erdélyből az oláh hadsereget. De az oláh hadsereg katasztrófájáról most még sejtelmünk sincs, nem is lehet: jóval később következik be az. Most egyelőre megelégedünk azzal, hogy áteresztenek a kiskapusi állomáson. Észbontóan vaksötétek voltak eddig az éjszakák, most tiszta az ég, ragyognak a csillagok, a pályaudvarba bevilágít a hold. Óriás jegenyefák megnövekedett árnyékai terülnek el a holdvilágította pályaudvaron, mely oly néma, mint a temető. Rettenetesebb ez az éjszaka, mint azok a vaksötét éjszakák.

Rettenetesebb, mert kísérteties. Látni vélem asirjából kikelt katonát, hófehér köpenyegben, hófehér csákoval, hófehér paripán, amint viszi menyasszonyát a temetőbe s mondogatja:

Jaj de szépen süt a hold,
Megyen egy élő s egy holt,
- Félsz-e, Julikám?

Bomlott fantáziám látni véli a székely népballadák és népmesék hőseit, akik komor kedvvel, szégyenkezve, lesütött fejjel bucsuznak szép Székelyországtól. Ihol jön Kerekes Izsák, aki egymaga száll szembe egész sereggel; aki „egy eleméntében gyalogösvényt vágott, két eleméntében szekérutat vágott.” Kelemen kőmives, aki felesége vérével építi fel magas Déva várát. Vele jön a felesége is, de nem hintón, mint a balladában. Gyalog támolyog Kelemen mester oldalán, karja közt egyetlen gyermeke. Hát ez a szép ifju pár ki lehet? Nyilván Gyula Márton, a földesur fia, s karján Kádár Kata, a szép jobbágy-leány. Ez a szépséges szép ifju pár meg ugyan ki lehet, ha nem Zetelaki László és Görög Ilona? „Bizony csak meghalok, anyám, édes anyám, Görög Ilonáért, ölelő karjáért, csókos ajakáért.” S halottat szinlel Zetelaki László. És akkor belép Görög Ilona. És kinyitja szemét Zetelaki László, megöleli, megcsókolja Görög Ilonát. Ó de szépen mondja Ilona:

-206-

Láttam én halottat,
De ilyet sohasem,
Akinek a karja ölelőleg álljon,
Akinek a szája csókolólag álljon.
Csak én megöleljem, csak én megcsókoljam!

Óh, jaj, mostan nem ölelik, nem csókolják egymást, sirva támolyognak át a kiskapusi temetőnkben!

És jönnek nagy csapatban a népmesék hősei: Halász Józsi, a jobbágy, akinek tündéraszonya a felesége, s a földesur parancsára az égbe is felszáll táltos paripáján, úgy hívja ebédre az Atya Uristent. Hol a táltos paripád, Halász Józsi? Hát a tiéd, Mirkó királyfi? Hol hagytad öreg apádat, aki folyton a napkeletre néző ablakban ült s akinek az egyik szeme sirt szakadatlan, a másik könnyezett? Ihol Erős János, aki puliszakeverő fával verte szét az ellenséget s királykisasszony lett a jutalma ezért. Jaj de szomorú vagy bolondos kedvű Bolond Istók! Egész falu népét tetted csuffá bolond jó kedvedben, s most mint a három napos eső, olyan szomorú vagy! Nini, galamb, hófehér galamb! Búsan bűgva, burukkolva száll a levegőégen. Világszép Tündér Erzsébet ez, a székely népmesék legszebb asszonya!

Hát jöttök mind, mind. Összeomlottak a kakassarkon forgó arany paloták. Minden összeomlott. Népballada, népmese, népdal, mind, mind jönnek: nincs maradásuk.

A kultura templomai mind bezárva. Szeptemberben vagyunk, s kis diákok, nagy diákok nem mennek iskolába. És nem ujjong egy sem. Olyan szomorú ez a vakáció!

-207-

Az életünket megmentettük, az édes anyaföldet elvesztettük... Lehetséges ez? Mit ér az élet haza nélkül?

Még egy-két nap, biztatják egymást a hontalanok, s kincses Kolozsvárra érünk. És nem lehetetlen, hogy a hetedik napon megérkezzünk Pestre. Már csak néhány órát senyvedünk egy-egy állomáson.

Virradatkor érkezünk Kolozskarára. Az állomáson menekülő vonat. Kérjük: mióta áll itt?

Mondják: Három nap óta!

Nyilvánvaló, hogy ezeket a szerencsétleneket itt felejtették. Érzem, hogy már meg kell mozdulnom nekem is. Fásultan néztem, míg Segesvár és Kiskapus közt vesztegeltünk. Nem engedhetnek be Kiskapusra, mert hátha egyenest tüztengerbe jutunk. De mitől féltik ezeket az idáig elvergődött boldogtalanokat, akiknek már kenyérük sincs, a hontalanság mellett az éhség kínjait is szenvedik? Megyek az állomásfőnökhöz. Vélem tart nagyanyóka is s még két ur. Mondom neki:

- Hatodik napja menekülünk. A vonatunkról idáig eltemettünk nyolc gyermeket. Igaz, hogy ezek helyett született egy gyermek. Viszünk két haldokló férfit. A rettenetes bűz és éhezés miatt a menekülők nagy része beteg. S most itt találunk egy vonatot, mely három nap óta vesztegel itt. Hát ez felháborító. Felháborítja lelkemet, hogy míg fiaink idegen földön vérzenek, minket kivernek a házunkból, a földünkéről és sem Isten, sem ember nem törődik velünk, amugy is megalázó futásunkban megakadályoznak. Ki intézkedik a vonatindításról?

A főnök, fiatal ember, könnyezve mentegetődzik, hogy ő nem hibás. Míg a kolozsvári üzletvezetőség nem rendeli, ő nem indíthatja el a vonatot.

- Úgy. Hát akkor majd telefonálok az üzletvezetőnek.

Kisül, hogy innen nem lehet, csak a következő állomásra. Megkérdelem, hány kilométer ide Apahida. A legközelebbi állomás. - Hat. - Hisz ez egy kis séta. Nosza, visszamegyünk a vonathoz, veszem a botomat, néhány szem szilvát zsebrevágok, kis podgyászunkat ott hagyom a kocsiban s indulok az apahidai állomásra. Jön nagyanyóka is s a két ur. Réten vágunk át az országnak. Száradó sarju illata csap meg. Felséges, tiszta levegő. Mennyországban járunk a piszkos, bűzös pokol után. Előző nap véletlenül tükörbe pillantottam s nyolcvan esztendőm aggastyán ráncos

-208-

képe döbbsent reám. És véletlenül ezután kérdezte tőlem egy öreg asszony, hogy hány éves vagyok, s én azt feleltem: Amikor elindultunk 56 éves voltam, most 80 éves vagyok. Az öreg asszony helybenhagyta a becslésemet. Alig álltam a lábamon, ha le-leszálltam a vonatról. S im, de megfiatalodtam, amint az illatos réten megyek át! Fiatalnak, erősnek érzem magamat. Érzem, hogy most egyvégtiben ki tudnék menni a világból. Hej, Istenem, ha véletlenül kasza kerülne a kezembe! Milyen széles rendet vágnék! Nagyanyóka is megfiatalodik, halovány arca kipirul. Megfogom a kezét, hintáztatom, mint egykor, régen. Nagyanyóka ismét - Mária.

- Most már *igy* is elmegyünk a gyerekekhez, ugy-e, Mária?

- Elmegyünk, el.

Apahidán azzal várnak, hogy már utban is az a vonat, amely három napig vesztegelt. Egy óra múlva indul a mi vonatunk is.

Hát mégsem hiába mozdultam meg. Lám, be is robog a vonat. Biztatnak a vasutasok, hogy üljünk rá, s mire a mi vonatunk Kolozsvárra ér, meg is ebédelhetünk. Felszállunk egy födeles teherkocsiba: tágas szalon ez a zsufolt szakaszok után. Ha nem szégyellenők, táncra is kerekednénk.

Kincses Kolozsvár, drága szép kincses Kolozsvár. Erdély egykori fővárosa, csak hogy látlak, újra látlak! Hány szép napnak, estének, éjszakának emléke dobogtatja meg szívemet! Falusi vendégszeretet s nagyvárosi kultúra: hol találsz még ezt együtt? Vége, vége, minden szépet, minden jót eltemet a világfergeteg.

-209-

Csakugyan berobog a vonatunk. Menekülésünk fele utján túl vagyunk. Mely nagy boldogság a boldogtalanságban! Már azzal hitegetnek, hogy mindössze egy éjszaka s egy nap és Pesten vagyunk. Látjuk, öleljük, csókoljuk gyermekeinket, akik szívszakadva várnak, éjjel-nappal a pályaudvarokon állnak, lesik a berobogó vonatokat, száz meg száz embert kérdeznek meg: nem látták-e édesapámékat? S mind azt felelik: nem láttuk, lelkem, nem. Ezt felelték egykor, régen a fiát kereső csonkamesternének is: Nem láttuk, lelkem, nem. Balsejtelem szorongatja szívüket: bizonyosan otthon maradtak utolsó pillanatig és - - lehet-e szüleiket szerető gyermeknek végiggondolni, ami ezután következik?

Éjnek éjszakáján döcög vonatunk a Királyhágó sziklás, erdős hegyei közt. A beteg öreg asszony alig halhatóan szólal meg: Ó, de szomjazom! Még zsebemben ama két almának egyike, amelyet Mária-Éva a paradicsomból való távozáskor szakított le a „szép virágu sárga” almafáról. Meghámozom, felszeletem, átadom a beteg asszonynak kertem utolsó almáját. „Eddig letördelték az én szép almám ágait. Egy-egy ág földig hajlott édes terhe alatt. Az egyikről verset is irtam:

Szép kerek almafa, ezer alma rajta...

S száz meg száz almafán mosolygott ezer alma. És ezeket mind mások eszik meg, nem az én gyermekeim, nem az én unokáim.”

A régi Erdély határán virradunk meg. Önkéntelen visszanezék Erdély felé. Halottat sirató harang hangján csendül meg lelkemben Bajza József dala:

Bércről visszanez a vándor,
Vigan int kies hazája,
Ott mosolyg a róna táj:
De a messze távozóknak
Szive vérzik, szive fáj
Zeng felé a búcsuszó:
Isten hozzád, bujdosó!

„Hajdanában, a kurucvilág kezdetén, Erdélybe bújdosnak a nagymagyarországi magyarok, lám, de sokára adjuk vissza a látogatást! Most mi vagyunk a bujdosók...”

-210-

Már itt vagyunk „az alföldi szép nagy rónaságon”. Szép, valóságban is szép az alföldi nagy rónaság, nemcsak Petőfi verseiben, de most oly szomorú. Látom a tarlón: a magyar Kánaán földjének silány termése volt. A kukorica még lábán áll: oly vézna a szára, oly kicsikék a csövek. S mely buja volt a termés Erdély földjén véges-végig! Nálunk „kövér idő” járt, itt a szárazság búzát, árpát, zabot, füvet, mindent vörösre perzsel. „Hisz ezeknek maguknak elegendő kenyereük sem lett, honnan adnak kenyeret hontalan testvéreiknek?”

Szolnokon végképp megáll a menekülővonat: itt szállítják ki az udvarhelymegyei bujdosókat. Ők a jász- és kún-magyar testvérek vendégei. Csak mi megyünk tovább. Nekünk két hazánk volt: Kisbacon és Pest. Az egyik elveszett, a másik még a mienk... Igen előkelő vonatra szállunk át: ez egyenesen Kolozsvárról indult. Menekülőket hoz ez is, csupa előkelő hölgyeket és urakat, akik hármásával-négyesével ülnek a Pulmann-kocsi egy-egy szakaszában. Hölgyek és urak nagy gónddal vannak öltözködve, fésülve, egy ur meg éppen szmokingban. Annyira porosak, bolyhosak, züllöttek vagyunk, hogy a kalauz mérgesen kiabál ránk: Vissza! Vissza! Féktelen indulattal lököm félre, csak úgy áradnak belőlem az indulatos szavak. Az előkelő menekülők, akik csak azért ültek vonatra, hogy Pesten elnyafoghassák: mi is menekültünk, - rémülten futnak össze s egyszerre csak azon veszem észre magamat, hogy minden szakaszban helyet ajánlanak fel nekünk. Szörnyülködve hallják, hogy hetedik napja menekülünk, s viszonzásul én is részvételt hallom, hogy a szmokingos ur egész éjjel a folyosón álldogált, hogy a hölgyeknek kényelmes fekvőhelyük

legyen... Általában igen kellemesen csevegjük el az időt Pestig. Éjfélkor robog be a vonat a keleti pályaudvarra: szinte oly néma, mint a kiskapusi. Kocsi nincs, egyetlenegy sincs. Gyalog bandukolunk be az alig világított zeg-zúg uccákon: ezek is kihaltak, alig lézeng itt-ott valaki. Felnézünk az ablakainkra: csak egy ablak világít. Vajjon melyik van ébren ily késő éjszakán? Bizonyos, hogy éjjel-nappal várnak minket, s világos, hogy éppen annál a vonatonál nem vártak reánk, amelyen megérkezünk. Talán épp most készülődnek a már-már reménytelen utra: mindenki jön, csak a mi szüleink nem!

Becsengetünk, nyilsebességgel nyílik az ajtó, félaléltan hanyatlunk egymás karjai közé. Nem akarnak hinni a szemüknek. Ők megérezték, talán meg is tudták, hogy „hideg víz mellett” mit határozánk. A lakás tele menekültekkel. Közel s távoli ismerősök fekszenek ágyban, pamlagon, földön. Velünk is jön hat vendég. És mindenkinek jut hely. Az egyablakos szobák is teremmé tágulnak, hát még a kétaablakosak. Csak fészkevesztett boldogtalanok férhetnek el ekkora helyen ily sokan!

Mintha néhány órai utazás után érkeztem volna haza, oly eleven vagyok, oly élénken mesélem el a menekülés borzalmait. Egyáltalán nem érzek fáradságot. Sőt mintha már örülnék is, hogy, ha már menekülnie kellett a népemnek, részt vettem a menekülésben, velük szorongtam, velük éheztem, szomjaztam, velük ittam a sáros vizet, amiből máskor egy korty is ágyba dönt talán, most meg megszámálhatatlan pohárral ittam s ime, semmi bajom sem esett. Különösképpen azért örvendek, mert megtudtam, mi a menekülés. Hogy majd egyszer könyvet írok róla, könyvet, melyhez semmi szükség az írói fantáziára, csak le kell írnom, amit láttam, aminek részese voltam, amit átszenvedtem mint ember, mint apa, mint - magyar! Hiszen csak higgadjak le! De sokáig tart a lehiggadás. Az uccára alig merek kimenni. Szokatlanul nagy tömegek hömpölyögnek, szédül a fejem s majd meghasad a szívem: az én bujdosó véreimet látom mindenütt, amint komoran támolynak a nagyvárosi nép tömkelegében. Mindegyre azt érzem: no, most mindjárt megfutamodom, mint a bolond. Természetesen, Kelet felé. Szerencse, hogy magával sodor az emberáradat, nincs tér a megfutamodásra. Rémes álmok riasztanak fel éjjelenként: lángban látom a házamat. Látom, amint vágják a gyümölcsfáimat, oláh katonák, székely emberek együtt vágják. Aztán egyszerre csak hallom, hogy künn a hegyoldalon szörnyű reccsenéssel zuhannak földre a fenyőfáim! Felriadok: ég a villanylámpa, Mária fogja a kezemet, s látom arcán az eltitkolhatóan rémületet.

Tóth János levisz a tanyájára, már ott a nővérem, ott vannak a gyermekek: tizenkét hontalannak ad enyhe menedéket a kastély. Három hétig vándoroltak, napokat tanyázva egyhelyen, hátha visszafordulhatnak? Pirospozsgás az arcuk; pirosra festette az őszi szél. Naphosszat bolyongok a kertben, a tanya körül, el-elnézem a szántást, a vetést, de két-három nap múltán már nincs maradásom. A gyönyörű kert az én kertemet, a szántás-vetés, kukoricatörés és az ősz sok mindenféle munkája mind az én elárvult, gazdátlan gazdaságomat láttatja. És itt nem hömpölyögnek tömegek, itt van tér a megfutamodásra: ihol, a nyílt, a végtelen rónaság, nosza, fussunk, fussunk kelet felé, mindig csak kelet felé...

Visszamegyek Pestre. Ott találom egy öcsémet. Tizennyolcéves fiu, már ez is katonaköteles, két héttel a mi menekülésünk után menekült el.

- Mi ujság, öcsém?

- Semmi nevezetes. Egyszer volt egy század katona a falunkban, lövészárkot is ástak az Elek bácsi kertje fölött.

- S kivágták a fákat, ugy-e?

- Nem, igazán nem, - hazudik a fiu.

- Egyetlenegyét sem vágta ki, - erősíti nagyanyóka. - Nekem, megmondta volna. Ugy-e, megmondta volna?

- Igen, igen, magának megmondta volna... Hát még mi ujság?

- Nincs semmi nevezetes. Éppen csak hogy az Elek bácsi zabját elvitték a katonák. A többi gazdáét nem vitték el, mert azok még nem csépeltek.

- Hát a házból vittek-e el valamit?

- Vittek egy s mást, de nem sokat. A Mária néni óráját... Egy kevés gunyát. Még egy könyvet is elindítottak, de azt mégsem vitték el. Ledobták az ebédlőben.

- Szóval, van mégis atyafiság köztünk. Könyvet nem lop sem az oláh, sem a magyar.

Eszembe jut, hogy évekkal ezelőtt nagyestélyt adott Révai Mór, a kiadó. Az estély egy óriás teremben folyt le. Köröskörül könyvállványok, sokezer könyv rajtuk. Voltunk vagy kétszázan. Egy hét múlva kérdem Révait: Loptak-e sok könyvet a vendégek? - Egyetlenegyét sem, felelt szomorú mosollyal.

Hiába esküszik az öcsém, már tudom, hogy nagy fapusztítás volt nálam. S mert nagyanyóka nem oktathat ki minden kisbaconi menekültet, hitelesen megtudom, hogy a fenyvesben nagy, széles kaput vágta. Hogy végig ritkították az erdőcskémet. S szerencsém, hogy hirtelen félbehagyták a lövészárkásást is, a favágást is s tovább mentek, különben kivágják kertem összes fáit.

És ha elviszik egész esztendő minden termését! És ha elvisznek a házamból minden elvihetőt!

De a fáim! Az én édes, szép fáim! Már ezekben a fában siratom hazámat, ezekben siratom az én édes anyaföldemet. Érzem, hogy a szivemből is könny szivárog. Buskomorságtól félt nagyanyóka, attól féltenek a gyermekek. Mindenképpen szórakoztatni akarnak, ide akarnak, oda akarnak hurcolni, végre is elhurcolnak a - moziba. „Bár a moziba.“ Oda éppen a legjobb helyre vittek. Az első kép, amit látok: fenyveserdő. Nekirohannak a katonák, egymásután kerülnek el a fenyőóriások, aztán nagyhirtelen szétdarabolják, feldobálják a vasuti kocsikba, már repül is a vonat...

Szegény nagyanyóka, szegény gyerekek! Mint valami nagy bűnösök, félve, szorongva lesik a hatást... Kit sajnáljak jobban: őket, vagy a fáimat?!

NYOLCADIK FEJEZET.

-214-

Ebben folytatódik égne, földnek megrendülése s előreláthatóan következik a nagy összeomlás.

Két hónap sem telik belé, Erdély földjéről az ellenség kitakarodik. Mehetnék haza s nem megyek. Ködös és hideg novemberben máskor is oly lehangoló a levéldiszét vesztette kert, hát most! Messziről is látom a holtan elterült fenyőket, nem akarom közlőrl látni. Máskor oly nehezen várom a tavasz ébredését, most szeretném, ha mennél később ébredne fel. Nem vágyódom haza. De a tavasz ébredezik, a pesti bokrok levélbe borulnak, az én hazámban is fakadoznak a rügyek, - végre is *haza kell mennem*.

Látom már a templom tornyát, nagyot dobban a szivem. Aztán elém kerekedik a hegyoldal, hegyoldalon a kis erdő. Ott áll Éviké erdőcskéjének határoszlopa, de - jól látok-e? - a tábla eltűnt. Ez az első „eltűnés“. Látom már a fenyves „kapuját“ is. Kicsiny kapunak mondták, de bizony nagy ez, rettentő nagy nekem. Husz kocsi, egymás mellett, kényelmesen átmehetne rajta. Csak egy pillantásig tapad rá a szemem, hiába nézném tovább, ugy sem látnám: könny homályosítja el.

- Jó nagy kapu, nagyanyóka.
- Ujra ültetjük.
- Soha, soha. Hadd maradjon ugy - emlékeztetőnek.
- Megvan a házunk. Nézze a gyümölcsfákat. Ott állanak mind szép sorban. Örülünk.
- Igaz, igaz, örülünk.
- Adjunk hálát az Istennek.
- Adjunk, adjunk.

-215-

Igen elszomorító dolgokat kell hallanunk. Házban, kertben tanyáztak oláh, magyar és német katonák, s legkevesebb kárt azok okoztak. Sorra árulják be a közel s távol szomszédokat, hogy zsákszámra hordták az almát, a pityókát, a kukoricát. Mindent „elmenekitettek“, amit megfoghattak. Az egész gazdaságban nincs egy villa, egy ásó, egy kapa, egy fejsze. S hogy így volt ez mindenütt, ahol a gazda menekült. Tisztességesnek ismert emberekben az eddig gondosan elrejtett gonosz indulatok felszabadultak, amint szolgabirótól, csendőrtől nem kellett tartaniok. Nem loptak, nem raboltak, csak - menekitettek. Inkább az övék legyen, mint az ellenségé. A székely nyelvkincs uj szóval szaporodik: a lopás nem lopás, hanem „menekítés“.

A pajtában mindössze két tavalyi borju szomorkodik. A többit elmenekitette a rokkant cseléd. Potomáron elkótyavetyélte gyönyörű svájci teheneimet: „hisz az ur ugy sem kerül többé vissza“.

Szóval: kezdhettük ujra.

De már írják össze a károkat, nem kell csüggednünk: az Állam megtéríti a károkat, ismét talpra áll a székely. Engem is felszólítanak: irjam össze.

- Dehogy irom. Hisz az Állam még mindig koldusabb, mint én.

Közrefognak, hogy bizony csak irjam össze, mert három faluban tőlem menekitettek el legtöbbet. Ha nem irom össze, a többi károsultat majd elutasítják.

- Hát írják össze.

Az előljároság maga becsüli fel a káromat. Összeirnak 25 ezer koronát. Aztán kiszáll a vármegeye. Az fejcsóválva toldja meg ezer koronával. Csakhogy a szemem közé nem nevet az egyik hivatalos ur: Micsoda éhletetlenség!

Sok mindent juttat ez eszembe. Eszembe jut, hogy amig nyomtatásban nem olvasták, alig akadt ember, aki elhiggyje, hogy ott hagyom a *Néptanítók Lapját*. A holtig tartó hivatalt. Eszembe jut az emberek szemmel látható gyanakodása, amikor egy ifjúkori barátom mellett korteskedtem: mi tenger pénzt kaphattam azért! Nem képesek az emberek elhinni egymásról az önzetlenséget, a becsületességet. Amikor meg kézzelfogható jelét adja ennek: sajnálkozva mosolyogják le.

-216-

Nemcsak a hivatalos ur mosolyog le, de ugyanezt cselekszi az éllemező őrmester is. Panaszolja, hogy az egész vidéken nem tud összegyűjteni egy zsák babot. Házról-házra jár, egy-két liter babot kap itt-ott. Ha legalább egy mázsát kapna valahol!

- Talán lesz nálam.

Csakugyan van egy mázsa felesleges babom. Nagy az öröm, mert a bab - tarkabab s a tiszt urak azt különösen szeretik.

- Mit fizetek?

- Mit fizet? Hát ön nem tudja, mi a bab maximális ára?

- Tudom. Ötvenhat korona.

- Ugy van. Tehát ennyit fizet.

Az őrmester valósággal megzavarodik. Látom az arcán, hogy nem akar hinni a fülének. „Tán bolond ez az ur?”

Kisül, hogy katonáék is úgy veszik az élelmiszert, ahogy kapják. Először rekvirálnak maximális áron, erre minden „eltűnik” s végre is uzsoraárakat kénytelenek fizetni, ha nem akarnak éhezni a hazáért. Már pedig a hazáért még csak meghal az ember, de éhezni senki sem szeret.

Valóban, a nép szemlátomást gyarapodik. Már nincsenek eladósodott emberek. Földhöz ragadt szegény emberek, akiknek kezén soha meg nem fordult százasként, ezresekkel hivalkodnak. A hadiözvegyek nem akarnak napszámba járni. Hónapról-hónapra kapják a segélyt s azzal kereskednek. Tíz-husz liba már vagyon. Tojásnak, tejnek szédítően ugrál az ára fölfelé, s jaj annak a falusinak, aki élelmiszert vásárolni kénytelen. A szivekből kihál a részvét, a szánalom. A meggazdagodás vágya olyan, mint a ragadós betegség. A kép ugyan nem találó, mert senki sem vágyik betegségekre, s mindenki meggazdagodásra, de nem a kép a fontos, hanem a tény: kevesen, igen kevesen sóhajtozzák a békét, sokan, igen sokan szeretnék: bár mennél tovább tartana a háború. Van, aki számokban is kifejezi: hány esztendeig kéne tartania a háborúnak. Csak husz esztendőt kér a jó Istentől. Sem többet, sem kevesebbet.

-217-

De nincs tökéletes boldogság: a boldog emberek boldogsága sem tökéletes. A boltosok, az iparosok is ugyanazt cselekszik, amit a termelők. Gazdasági szerszámok, ruházati cikkek, a háztartásban szükséges mindenféle apróságok lépést tartanak a tojással, tejjel, vajjal, szalonnával s minden egyéb jóval. Ez kissé kellemetlen, de végül is csak azoknak a gazdáknak kellemetlen, akik vagy nem mernek, vagy lelkiileg képtelenek uzsoráskodni a terményeikkel. Ez utóbbiak nemhogy gyarapodnának, de szemlátomást szegényednek. Ami eladó, hivatalos áron adják el, a venni valót uzsoraáron veszik meg.

Érzem, hogy a háború leszegényít, de mégsem tudom irigyelni a hirtelen gyarapodókat, inkább féltetem őket. Látva-látom, hogy közeleg a nagy összeomlás. Látva-látom, mint fog összeroppanni az ország a végelethetetlen háború terhei alatt, s mint teszi rá majd az Állam a kezét minden megfogható vagyona, - merthogy nem is tehet egyebet, szegény. Akár győzünk, akár legyőzetünk - összeroppanunk. Ha legalább győznénk! Nem merem nyíltan mondani, de szinte világosan látom, hogy - elvérzünk. Hiába ülünk bent Romániában, a vég: nagy összeomlás.

Nem kell a falumból, sőt a kertemből sem kell kimozdulnom: éppen eleget látok. A szabadságos katonák lerongyolódva, kiéhezve vánszorognak haza. Hajmeresztő dolgokat mesélnek az olasz front borzalmairól. S mindenütt a magyar katonát küldik tűzbe, mert csak ezek feltétlenül megbízhatók. Napokig alig esznek valamit - itthon, úgy elszoktak az evéstől a fronton. Tökleves, mindig és mindig tökleves.

S jönnek a munkásosztagok. Csakugy fityeg a rongy róluk. Ing? Már nem is emlékeznek, mikor volt rajtuk utoljára. Némelyik mezitláb állít be, a csuparongy bakancsot, Isten tudja, hol hagyta el. Két huszárt küldenek hozzám négy lóval. A huszárok rongyosak, megdöbbenően lesoványodtak, a lovak - csont és bőr. Egy hétig pihentetem, abrakoltatom, akkor fogatom be. Borona elé fogatom mind a négyet. Alig fordulnak egyet-kettőt, egy ló elszedül, végig vágódik a szántáson. Az egyik huszár zemplénmegyei parasztfiu, a másik ugyane megyei vályogvető cigány. A parasztfiu kerüli a munkát, amin nem csodálkozom, hisz neki, Zemplénmegyében kellene megszereznie a télire valót, a cigányban meg van a jóakarát, de gazdasági munkához egyáltalán nem ért.

-218-

Még két katonát kapok a huszárok mellé, 20 éves fiuk, mind a kettő cseh. Ezeknek jobb a ruhájuk. Még nem voltak háboruban s valószínűleg nem is lesznek soha. Minek vigyék oda? Azért, hogy a legelső alkalommal fölemeljék a kezüket? Az egyik gazda otthon, a másik uccakövező - Prágában. Természetesen, a huszárok folyton szidják az „árulókat”, amit csak lehet, velük végeztetnek. Végül is nekem kell megvédenem őket. A hadvezetőségnek, úgy látszik, már nincs szüksége katonára, mert megint kapok két katonát, mind a kettő 20 éves. Már rokkant mind a kettő. A polgári életben az egyik suszter, a másik cigánybőgős. A suszter hetyke legény, szeret lovat hajtani, egyéb munka nem izlik neki. A cigány oly vékony és oly sovány, hogy gyenge szellő is elfujja. Egyszer a lába tört el, másszor a mellén, majd meg a torkán repült át a golyó. Selypítve beszél, akármit parancsolok, egy a felelete: Anni baj ledén, de semmit sem képes elvégezni. Végre is a cipőtisztitáznál alkalmazom. Ennél szánalmasabb alakot világeletemben nem láttam. Hogy ingje nincs, hogy nadrágja, kabátja ringyes-rongyos - ez már magától értetődik. De azt soha meg nem tudom érteni, hogyan sorozhatták be, s ha már besorozták, hogyan eresztették ellenség elé.

Mit mondok: nem tudom megérteni! Már értem is. S mert értem, már azt is tudom, hogy elvesztettük a háborút.

Ezt a nyomorult cigányt újra tűzbe viszik: még alig haldoklik a nyár, már viszik is. Őt is, a többit is. A huszárok káromkodnak. Ők az Istennek sem mennek innét. Ők már háromesztendős katonák voltak, amikor a háboru kiütött. Hét esztendeje szolgálják a császárt. Nem, nem mennek. Természetesen, elmennek, csak előbb szilaj káromkodással könnyitenek a lelkükön. A suszter szörnyen fel van háborodva: ő már elvesztette két ujját a csatában. Még hány ujját veszítse el?! A nyomorékká lőtt cigány keservesen bög: Mit ataj velem a császár?! Csak a csehek hallgatnak, szó nélkül állnak sorba. Nyugodtak affelől, hogy nem viszik tűzbe, s ha viszik, – felemelik a kezüket.

Komáromi fiu volt a suszter, az a bögös is, zempléni a két huszár, a csehek – csehországiak. Eltűnök ezen is. Tavaly alföldi katonákat küldtek ide, az idén felsőmagyarországit, tudunait és csehországit. Mindenféle katonát küldenek nekünk, csak székelyt nem. Hol vannak ezek? Fronton, fronton, olasz fronton. Ott véreznek el. Ott, ahol semmi keresni valójuk nincs. Ott, ahol egykor magyar vitézek olasz vitézekkel együtt harcoltak az olasz szabadsáért.

Lehetetlen el nem vérzenünk.

*

Elviszik a katonákat, akkor viszik el, amikor legnagyobb szükség van a munkáskézre: közvetlen a betakarodás előtt. Nem sok hasznukat vettem, de mégis csak jobbak a semminél. A sarju kaszálatlan. Ki kaszálja le? És akkor gyönyörű dolog történik: beállit egy vasárnap reggel tizenkilenc nagy- és kisdiák, mind a tizenkilencnek a vállán – kasza. És eléveszem a kaszámat én is, – huszadiknak beállok a sorba.

Honnan jöttek ezek a diákok? Egytől egyig a faluból. 1917-et irunk, éppen harminc esztendeje, hogy elbucsuztam az udvarhelyi vén kollégiumtól, s huszonöt esztendőn át alig egy-két falumbeli fiu tanult e kollégiumban. Még egy-kettő járt a polgári iskolában, a tanítóképzőben s ezzel vége. Mintha megijedt volna a kollégiumtól az én falum népe, ahol rövid időn két ifju halt meg, egy meg onnan jött haza meghalni. Talán átok ül a kisbaconi fiukon? De új nemzedék lépett embersorba s ime, ma 19 fiu tanul kollégiumban, tanítóképzőben, polgári iskolában. Mind gazdaemberek fiai. Láthatóan versenyre kelnek az apák: ha te tanítottad a fiadat, én is tanítatom az enyémet. S mire a háboru előtt példa alig volt: a leányok csapatosan mennek a polgári leányiskolába. Ezek is mind gazdák leánykái. A 19 diák-kaszás vágja a rendeket, 12 diákkisasszony teriti el. Mely csodás fellendülése a művelődési vágynak! Nyilván nagy része van ebben a háboruokozta pénzébőségnek. Mindegy, hogy minek van ebben része. A fő, hogy a kisgazda nemcsak „marhába veri a pénzt“, hanem a gyermekébe is. Édesapám mint katona érezte leginkább tudása fogyatékoságát. Katonakorában tett fogadalmat, hogy akárhány fia lesz, mind taníttatja. E fiuk és leánykák közt alig van egy, akinek az apja meg ne izlelte volna a világháborut. Bizonytal mind érezte azt, amit érzett annak idején édesapám: közlegényi voltának megalázottságát. „Nem, nem, a fiam nem lesz majd közlegény!“

Dalolva vágják a fiuk a rendet, dalolva teritik a leánykák. Amikor a templomba hívó harang megkondul, a dalos munkának vége szakad. Utközben zsebünket, kebelünket teleszedik almával, aztán a kis csapattal bevonulok a házba, ahol terített asztal vár reánk. A régi diákéletről mesélgetek s közben jóévtágyukban gyönyörködöm. És osztogatom ki köztük a nekik való olvasmányokat. Már rég szárnyam alá vettem őket, volt rá gondom, hogy mindenik valamelyes segítséghez jusson. Hogy ingyen kapják az iskolakönyveket. S im most ők jönnek a segítségemre. Jönnek minden vasárnap reggel, együtt kaszálunk, együtt dalolunk, s ilyenkor oly szépnek, oly ragyogónak látom a magyar jövődőt.

...S ha csakugyan elkövetkeznék a nagy összeomlás? Hadd temessen el minket, öregeket, csak őket ne temesse el!

*

A drótsövény úgy van, ahogy 1914 tavaszán félbehagytuk. Dulló Gábor szomszéd házának ablaka még mindig üveg nélkül mered reám. A fiu a dalmát tengerparton védi a hazát. A falu hidja itt is, ott is beszakad, toldják-foldják, tatarozzák. Mikor épül fel a vashid? Az özvegy asszony, a növendék-leányka még mindig maguk kaszálnak. S jártomban-keltemben még ennél is felhábortóbb látványba utközöm. Amott egy vén ember kaszálgat. Okularé a szemén. Odamegyek, köszönök, fogadja. Oh, Istenem, ez a vén Gergő Gergő! Dupla keresztnev a neve. Gergő volt az apja. Gergőnek keresztelték őt is s vezetéknev lett az apa keresztnevéből. Nyolcvanasnak becsülöm a vén embert, aki bizonytalanul tipeg-topog egy keskeny lóheretáblán, hogy kikaszálja belőle az arankás foltokat.

– Ugyan bizony, hány esztendő, bátyámuram?

– Kerek nyolcvanöt, nagyságos ecsémuram.

– S még mindig birja a kaszát?

– Birom, mert muszáj. Pedig ennekelőtte őt esztendővel elbucsuztam a kaszától. Azt mondtam a fiaimnak, az unokáimnak: No, én többet nem kaszállok. Tizenkét fiam, vóm s legényunokám vót már akkor: a legkisebb unokám is kaszált. Hát akkor minek kaszáljak? S egyszer csak kiüt a háboru. Eleinte elvitték négyet. Osztán megint négyet. Végezetül elvitték a legöregebbeket is. Mind a tizenkettőt, uramöcsém! Egyetlen egy sem került még haza. A legkisebbik unokám, aki olyan szelid volt, mint egy leány, nem is kerül már haza soha. Elesett. Három esztendeje mult, hogy asszonyokkal s apró gyermekekkel szántok, vetek, kaszállok. Vajjon lesz-e ennek vége valaha, uramöcsém?

- Lesz, lesz. De adja csak ide a kaszát, bátyámuram. Nem vesz észre minden arankafoltot. Majd én kikaszálom.

- Hogy venném észre, mikor okuláréval is alig látok? S a szemem is mindig könyvedzik... Hogyne könyvedzenék!

Elkeseredve vagdosom ki az arankát, ezt az élősdit növényt, mely rátekeredik a herére s megfojtja irgalmatlanul. Így fojt meg minket is a háboru, - így... Szégyenletes halálnak halálával halunk meg!

*

Hát sohasem lesz vége?! Már 1918-at irunk, újra itt a tavasz, a rügyek fakadoznak, itt-ott a fák virágba is borulnak, s még mindig szólnak az ágyuk. Csudálatosképpen most már székely katonát is kapok, rokkant katonát, melléje két gyermek katonát: mind a kettő oláh fiu. Ez a kettő még ezután megy háboruba, ha ugyan már a nyáron be nem következik a nagy összeomlás. Már világosan látható, hogy nem birunk el még egy téli háborut. Ki ad téli ruhát e rongyos vitézeknek? Ki öltözteti fel őket? Az, aki a mezők liliomát?

-222-

Budapest már tele szökött katonákkal. Titkos kezek izgató iratokat csempésznek be a kaszárnyákba. Amit éhezés, fagyoskodás, rongyoskodás kezd meg, befejezi az izgatás: összeomlik, szertezüllik a hadsereg. Az én rokkant székely katonámat, az én vidám kedvű oláh katonáimat elindítják az olasz frontra, de ezek már nem jutnak el oda...

Már tavasz kezdetén forró a levegő az ország szívében. De a levegő forróságát még csak a beavatottak érzik. A nagy közönség nyugodtan jár-kél az uccán.

- Nézd, - mondja Tóth János, akkor belügyminiszter, - mily nyugodtan sétálnak az emberek. Sejtelmük sincs arról, hogy alattuk az ut alá van aknázva.

Igen, javában foly az aknamunka. Már a gyermek is tudja, hogy a legelőkelőbb arisztokrata családok egyikének sarjadéka rejtegeti a tüzcsovát, mely majd az aknát fel fogja robbantani. Rengeteg bűnjel gyűlt egybe ellene: megérett a letartóztatásra. Szent vagy őrült? Sem ez, sem az. Közönséges kalandor. A vére kalandor vér, a világhíres kalandorok esze, tehetsége nélkül. De munkatársai csupa ravasz, eszes és lelkiismeretlen emberek. Ezek valóságos legendakört szőnek silány alakja körül. A kormány le akarja tartóztatni s a cselekvés pillanatában egy rejtelmes legendába ütközik... Vagy nem volt legenda? Mindegy. Az eredmény: a közveszedelmes ember és társai szabadon mélyítik az aknát, csak a felrobbantás kedvező pillanatát várják.

-223-

...Október végén bucsuzom el a falumtól. Már tudom, hogy hátam mögött ismét viz, előttem tűz. Megint menekülünk a viz elől s belerohanunk a tűzbe.

Az ország szívében kitört a forradalom.

KILENCEDIK FEJEZET.

-224-

Ebben oly szomorú dolgokról lesz szó, amikről az író nem szeret, de kénytelen beszélni.

Az 1908. esztendő tavaszán vagy husz politikus, tudós és író gyűlt egybe egy ifju gróf palotájában. Az ifju gróf - Károlyi Mihály. Ő hívta értekezletre az urakat. Itt láttam először ezt az embert, akinek nevével kapcsolódik össze majd, tíz év multán, a nagy összeomlás. Rokonszenves arcu fiatalember. Karcsu, magas növés, kissé előrehajolva jár, de, úgy látszik, ez is az előkelőséghez tartozik. Állat szép fekete szakáll köríti, szeme csillogó, tekintete meleg, de ebben nem vagyok egészen bizonyos. Csak ne szólalt volna meg! De ő az értekezlet elnöke, ő nyitja meg kinosan dunnyogó hangján. Jelen van az értekezleten Apponyi Albert is, akkor kultuszminiszter, jelen Széll Kálmán is, Magyarország volt miniszterelnöke. Az írók közül csak Rákosi Jenőre emlékezem. De már a nevek is sejtetik, hogy itt valami hazafias, nemzeti akció van készülóban. Valóban, az. Napirenden van a választói jog kiterjesztése, s a feltételek közt van az irni-olvasni tudás is. Természetesen, az állam nyelvén. Azért ült össze ez az értekezlet, hogy megalakítsa az Országos közművelődési tanácsot, melynek legfőbb munkája analfabéta-tanfolyamok rendezése lesz. A házi gazda eldunnyogja a megnyitót, röviden megmagyarázza (valószínűleg magyarázza, mert érteni keveset lehet érteni a szavaiból), hogy mely hazafias célt fog szolgálni a Közművelődési tanács. Csak az utolsó sorban van némi lendület, ebben munkára buzdit, hogy „majdan elmondhassuk: Él magyar, áll Buda még!”

-225-

Ez is szól a kérdéshez, az is, s mint rendszerint történni szokott: nagy lelkesedéssel kimondjuk a Közművelődési tanács szükségességét s haza megyünk ebédelni.

Kérdi otthon Mária: - Nos, hogy folyt le az értekezlet? Elmondom aprajára, kellőképpen méltatván az elnöki megnyitót, s nevetve dunnyogván el: „Él magyar, áll Buda még!” - azzal fejezem be referádámat: *Na, ez az ember sem fog forradalmat csinálni!*

S tíz esztendő múlva „ez az ember” megcsinálja a forradalmat. De vajjon ő csinálta-e meg? Bizonyos, hogy nagy része volt a hadsereg szétzüllesztésének alattomos munkájában, de ő maga csak látszott vezetni az aknamunkát, mivelhogy jó volt a neve cégérnek. Még működik az alkotmányos, a felelős kormány, s már megalakul a *Nemzeti tanács*, mely hamisítatlan forradalmi alakulás, lázadás a „fennálló rend” ellen; de a rend annyira nem áll fenn, hogy a kormány nem

meri letartóztatni a forradalmi tanács alapító tagjait. Ha mersze lesz rá, talán csirájában elfojtódik a forradalom. De nem tartozik e könyv keretébe annak a találgatása, hogy mi lett volna, ha ez meg az így meg úgy történik. Elég az, hogy a forradalom kitört, hatalmába kerítette az ország szívét, s úgy tetszett kezdetben, az országot magát is. Igen okos, józanészű embereket megmámorosított, hogy máról holnapra független Magyarországra virradtak fel s vége a Habsburg-uralomnak. Általánosnak tetszett az a vágy: bár feltámadna Ferenc József, hogy látná a monarchia összeomlását. De valószínű, hogy, ha él az öreg császár, Budapesten nem üt ki a forradalom. Mert az öreg császár nem habozott volna lövetni s a forradalmárok szétszaladnak. Persze, ha nem az utolsó pillanatban, de idejében lövetnek.

Mint a búzaszórásnál, e forradalomnál is a polyva, az ocsú került felül. Ismeretlen alakokat és neveket dob felszínre a Károlyi-forradalom. Csak két országos nevű embert látunk: Károlyi az egyik, akinek francia összeköttetéseivel tévesztik meg a közvéleményt, a másik Hock János, az „aranyszáju” pap: mindkettő kalandor. Ez utóbbit ifjúkora óta ismerém. Szememláltára kergették ki a szabadelvűpártból, mely különben tagjainak megválogatásában nem volt túlkényesnek mondható. Perfid viselkedése miatt kergették ki. Mint fiatal papképviselő nagy hatást keltett bőjti prédikációival, a Ferencrendiek templomában csaknem agyontaposták egymást a hitbuzgó nők és férfiak, s prédikáció után utja egyenest a Fiume-kávéházba vezette: papi ornátusban billiárdozott. Tudom, mert én közöltem prédikációit az Ország-Világ-ban. Tudom, mert a kávéházban adta át a prédikációk kéziratát. Évek múltán az ő csunya kortesszereplése iratta velem a cikket, melynek ez a címe: *A pap legyen pap*. Sok derék, jóhiszemű magyar ember tette le az esküt ennek az embernek a kezébe; én, aki ismertem őt, ha akasztófával fenyegetnek, akkor sem szennyezem be magamat ezzel. A papi emberből csak egyetlen becsülendő vonás maradt meg belőle: tiltakozott Tisza István meggyilkoltatása ellen.

-226-

Volt már egy forradalom a magyar nemzet ezeréves életében: 1848. március 15-én folyt le. Vér nélkül, rablás nélkül. Ebben a forradalomban sem folyt volna vér, ha csak egy ezred katona megmutatja csillogó szuronyát. Szuronyok láttára, puskalövés nélkül szalad szét. Így azonban folyt vér: védtelen emberek vére. S bár minden bolt kirakatának üvegtábláján ott a figyelmeztető: *A nemzeti tanács védelme alatt*, sok-sok boltot kirabolnak a forradalmárok. Estéknént veszedelmes az uccán járás: forradalmárok állitnak meg, huzzák le kabátodat, veszik el tárcádat, órádat s - ha ugyan van öröm benne - örülhetsz, hogy nem az életedet is.

Fényes nappal, teherkocsi bakjáról mutat felém ostorával a kocsis: *Ezt a kabátot még lehuzzuk rólad!* S hogy egészen stilszerű legyen a fenyegetés: a Károlyi-uccában történik ez. Valóban, a kabát feltűnő, egyenesen kihívó. Szürke háziposztó kabát. Magam fonattam, szövöttem, falusi szabóval varattam, székely báránybőr a gallérja, székely kecskegidák bőre a bélése. Az egyetlen vagyon, amit gazdaságom ez esztendei eredményéből megmentettem. S mert sejtettem, hogy mire a hó lehull, ellenség szállja meg a Székelység földjét, ötvenöt mázsa élelmiszert adtam otthon a vasutára. Egyenest a forradalomnak érkezett a szállitmány. Világos, hogy a forradalmárok elrabolták. A nyugoti pályaudvaron rabolták el. S így járt ezzel minden magyar, aki a Károlyi-féle „szabadságharc” idejében éhen halni nem kívánt. Az országot előzőnlik a frontokról keserves küzdelmek közt hazavergődött katonák s a vasutak mentén térdig lehet járni a „nemzeti vagyonban”. Egész vonatokat rabolnak ki katonák és nem katonák. Egy iszákos ezredes lesz a Károlyi-kormány hadügyminisztere, s ez sok ezer főnyi, sapkarózsától, rangjelzéstől megfosztott tiszt és közember fülébe ordítja a végzetes szavakat: *Nem akarok több katonát látni!* Minden tekintetben oly jelentéktelen, oly hitvány alak, hogy nevével nem szennyezem be a könyvemet. E hitvány alak szavára végképpen szertezüllik az a hadsereg, mely annyi dicsőséget szerzett a magyar névnek, a magyar fegyvernek; amely hadsereg, ha egyenest a magyar határra megy - ahová az idegen frontokról szivszakadva kíváncszott - egy szál idegen katona sem lépi át a határainkat.

-227-

Az olaszokkal kötött fegyverszünet biztosítja az ország területi integritását a békekötésig, de Károlyi magának akarja lefoglalni a békekötés dicsőségét. Belgrádba megy békét kunyorálni, amikor már szétzüllött a hadsereg. Soha még nemzetet így meg nem aláztak, mint ahogy ebben az emberben Franchet d'Esperay tábornok a magyart megalázta. Ez a degenerált, kurta eszű ember azt hitte, hogy ha a hadsereg szétzüllesztésével kedveskedik, előnyös béke dicsőségét szerzi meg magának. Gyilkos megvetéssel fogadja a francia tábornok, nyilván látja benne az árulót, nemzete ügyének árulóját s porig alázza.

- Hát ennyire sülyedtek! - méri végig Franchet d'Esperay Károlyit és társaságát.

Ezt a sajtó hűségesen leközi, sőt egyrésze a tábornok szájába adja ezt a képtelen ellentmondást is: Tartsanak ki Károlyi mellett!

-228-

Ugyanaz a lelkiismeretlen hazugság, mint amit a szegedi árviz idején Ferenc József szájába adtak az ujságok: „Szeged szebb lesz, mint volt”. De mig ez ártatlan altatószer, amaz alkalmas arra, hogy naiv, felületesen olvasó emberekből hosszabbítsa e kalandorban való bizodalmat.

A belgrádi megalázkodás eredménye: az ország kétharmadának megszállása. Nyugodtan sétálhatnak be a szomszédos államok katonái az antant által amugy is nekik ígért, nemcsak vegyes lakosságú, de színmagyar területekre is. Meg le sem hull a hó, már bebörtönzik a felesküdni nem akaró magyar tisztviselőket Erdélyben, Felső- és Délmagyarországon. Bebörtönzik, majd számüzik őket - s e boldogtalanok mind az ország szívében keresnek menedéket. - Magyar iskolák és színházak kapui bezáratnak, csak a felekezeti iskolákat türik meg a hódítók. Egy-egy állami népiskola ugy menti meg életét s tengeti tovább, hogy újra az lesz, ami volt: községi vagy felekezeti. Miként Toldi lova, szemétdombon tengődik a magyar kultúra. Már négy hónapja uralkodik a forradalmi kormány, a kalandor régen köztársasági elnök, s a

külygyminiszteriumnak ekkor jut eszébe, hogy memorandumot kellene intézni Clémenceau urhoz, ennek a szemétdombra vetett kulturának a felsőbbségéről. Onnan tudom, mert a fiamat szőlítják fel a reménytelen mű megírására. A fiam össze-visszaszaladgál statisztikai hivatalban, könyvtárakban, gyűjti a hiteles adatokat, magam is hozzájárulok egy-két adattal, s két hét múlva, a Károlyi-uralom alkonyán, kész a memorandum. Ugynevezett hazafias, ingyen munka ez, legalább e koldusországban pénzébe nem kerül, bár annak már igazán minden mindegy.

Igen, minden mindegy: ez az érzésem. Gyakran átsétálok Budára, Tóth Jánoshoz: kettesben kesergünk a nagy összeomlásokon. Rendszerint megfordul nála egy-két pártjabeli ember: tanácsot kérnek, hogy vajon belépjenek-e a Károlyi-pártba. Felesküdjének-e a nemzeti tanácsnak? Egynek sem ad tanácsot, mert jól tudja, hogy a tanácskérés már csak - illendőségéből történik. Egyik-másik még kapacitálni is próbálja a makacs kúnmagyart, hogy tartson velük! Csupa „bejedit” emberek. Egy vén politikus szentül hisz a Károlyi-uralom örök életében, sőt még abban is, hogy a hadikölcsön nem veszti el az értékét. Boldogan ujságolja, hogy két leányának száz-százezer korona hadikölcsönt adott hozományul...

- No, az öreg jól ellátta a leányait, - állapítják meg távozása után.

Másik vén ember jön, gyermektelen, özvegy, s kétségbeesetten panaszolja, hogy értékpapirokban a vagyona, s ami maradt, legfennebb öt esztendőre elég.

- Nos, hány éves vagy?

- Hetven.

- Még élsz öt esztendőt. Nem elég ennyi?

Szóval a kalandor-uralom kiszáradt forrásából némi humor is szivárog.

De énvelem forog a világ, amint hazafelé mendegélek. A Ferenc József hidon oly támolyogva járok, hogy, ha nincs karfája a hidnak, beleszedülök a Dunába. Egyszerre csak megállok, a hid karfájához támaszkodom, s nézem, nézem a zavarosan hömpölygő folyamatot. S valahányszor utam erre hoz, meg-megállok, a karfának támaszkodom - és már ki is szemelek egy talpalatnyi párkányt, amelyre majd egyszer kilépek s onnan - - Ha Széchenyi Ferenc, a „legnagyobb magyar” apja a 19. század hajnalán „reménytelenül halt meg, mint magyar”; ha Grünwald Béla, a nagy magyar, a 19. század alkonyán szintén mint reménytelen magyar vetette magát a Szajnába, holott az elcsüggedésre ok még nem volt akkoron - a megsemmisüléstől mi remény tarthat vissza engem?...

De Grünwald Bélának nem volt családja. Nekem van. Nekem élnem kell. Minden, ami szép volt, jó volt, eltemetve. Életem legszebb munkája megsemmisült. A szép öregség ábrándja szertefoszlott. Élet, ami ezután következik? Nem, ez nem az. S nekem élnem kell.

Öreg barátaim kicsiny, válogatott seregéből hol azt, hol ezt temetik. Hogy irigyelem őket! A még élők mind igen szomorúak. Hogy sajnálom őket! Nemcsak szomorúak, de ijedezve körül-körül nézők is öreg zsidó barátaim, akik már látják, nekik is lakolniuk kell majd a fiaik büneiért. Milyen megfordított világ! Nem a fiuk lakolnak az apák büneiért, de a fiuk büneiért az apák! Már rég látható, hogy a zsidó apákat a gyermekeiktől nem egy, de sok-sok világ választja el. Ők maradi üzletemberek, ezek - szociológusok, felforgató elméleteket hirdető, türelmetlen ujitók. Az apához a fiu magyarul beszél, az apa még sem érti a fiát. Sűrűn hallok eseteket: öreg, üzlettől visszavonult zsidók órákat adatnak maguknak tudós professzorokkal, hogy az ifjak társaságában részt vehessenek; hogy egy-egy elszólásuk miatt a gyermekeik ne szégyenkezzenek. Késő, késő! Ezek a fiatal öregek oly messzire vágatnak, hogy az öreg fiatalok soha utól nem érik őket. Rengeteg könyvet olvasnak össze ezek a világmegváltásra készülő gyerekek, csakugy szédül, aki hallja őket, de nyilvánvaló, hogy ez a rengeteg, rendszertelen olvasmány emésztetlen fekszi meg az agyukat. Gyökeresen meg akarják változtatni az Életet, az embereket, a világfelfogást; boldoggá akarják tenni a Népet, melyet csak könyvből ismernek; amellyel ha nagy ritkán beszélgetésbe elegyednek, ez a beszélgetés egyenest a bohózatirók tollára kívánczok. Összes élettapasztalatuk a meg nem emésztett könyvek rengetege, s im, amint kiüt a forradalom, ellepik a miniszteriumokat, megszállják a különféle hivatalokat, valósággal - megszállják. Hol ide, hol oda állítanak be tejföldről származó gyerekeket, s kijelentik, hogy ők itt maradnak, ők dolgozni akarnak, több ennél: ők vezetni akarnak. A fejét vesztett hivatalfőnök zavarodottan ülteti asztal mellé: tessék, uraim, tessék. Leülnek, de nincs maradásuk egy helyben, össze-vissza szaladgálnak, aztán a miniszteri előszobákban egybekeverődnek: Ott vitatják meg világboldogító eszméiket. A vége: sem a régi tisztviselők nem dolgoznak, sem ezek a gyerekek nem dolgoznak, de hivatalt, mennél előkelőbbet valamennyi készséggel elfogad. Kisül, hogy a tejföldről származó reformerek nem is akartak ennél egyebet: hivatalt, mennél előkelőbbet; fizetést, mennél nagyobbát. És a magamfajta, régi szabásu ember, aki számtalan alkalommal vállalatott volna jól fizetett, előkelő tisztséget, s nem vállalt, mert nem érzett magában e mesterségre sem készséget, sem képességet, álmélkodva látja, mint löknek félre érdemes öregeket éretlen gyerekek; s nem kisebb álmélkodással veszi észre, hogy soha, mióta az autót feltalálták, oly örült sebességgel nem vágattak Budapest uccáin, mint most, a régi világ romjain. Ezekben az autókban többnyire tejföldről származó gyermekek terpeszkednek: szomorú öreg zsidók tejföldről származó fiai. Hát, ennek előreláthatóan rossz vége lesz. Igen rossz vége.

*

Valahol, a régi Erdély nyugoti szélein, székely katonák őrzik a határt éhesen, rongyosan, s a székely nemzeti tanács hiába könyörög kenyeret, ruhát, municiót. Böhm, a vasmunkás, a

hadügyminiszter, aki „határtalanul“ szereti a hazát, s tán nem egészen ok nélkül fél attól, hogy a felmuniciózott székely katonák egyenest Pestre jönnek - rendet csinálni. Ami katonaság a budapesti kaszárnyákban, szedett-vedett népség, a legtöbbször csirkefogó, aki kénye-kedve szerint henyélhet, háromfogásos ebédeket ehetik, közben, ha kedve kerekedik, felvonul Budavárába, elkergeti a hadügyminisztert, s csak akarnia kell: az egész kormányt, kalandor köztársasági elnökével együtt. Már három hadügyminisztert kergetett el ez a szedett-vedett, fegyelmet nem ismerő népség, elsőnek azt, aki „nem akart katonát látni“, másodikkal, harmadikkal két derék magyar embert, a negyedik már szocialista, de a fegyveres hatalom nem az ő, de egy félbemaradt tanár kezében, aki Napoleont játszik és - kommunista. A kormány még vegyes: polgárok és szocialisták a tagjai. A kalandor köztársasági elnök már teljes meztelenségében állana a nemzet színe előtt, ha a nemzet mint olyan látható volna valahol. A szocialista miniszterek maguk közt egyszerűen *A hülye* titulussal tisztelik meg, mi, bús magyarok, sokkal többre becsüljük: hazaáruló gazembernek tituláljuk a kalandort.

-232-

Ujabb aknamunka folyik alattunk: orosz rubel fizeti az aknamunkát. Egyszerre csak mind többen és többen bujnak elő a sötét odukból, nyüzsögnek az uccán, mint a nyú a dögön. Voltaképpen még kevesen vannak, de vakmerők, már ujságjuk is van, nyíltan üzennek hadat a már amúgy is felborult rendnek; mindennek, ami a régi világból még megmaradni látszott: a vörösek ezek. „Uj világ a régi helyén!“ üvöltik az orosz rubelen hizlalt, sötét alakok, s a szocialisták ujsága ellen intézik az első rohamot. A vezéreket megverik, lecsukják a rendőrök, de a grófi kalandor cimborál velők, nemkülönben a szocialista miniszterek is. Három napig egyetlen ujság sem jelenik meg s a negyedik nap reggelén arra virradunk, hogy a Vyx-féle francia jegyzék még kisebb területre zsugorította az országot. A nemzetet francia összeköttetéseivel bolondító grófi kalandornak igen kedvező alkalom ez: kieszeszi a börtönből a kommunista vezéreket, s azok mint népbiztosok sétálnak be a minisztériumokba. Egyenesen a börtönből. A nagy szocialista többség behódol a törpe kommunista kisebbségnek. Ezé az erő, a hatalom, mert ennek nincs - vesztenivalója.

*

1919. március 21-én kezdődik a bolsevista uralom. Egy nem is kétes multu ujságíró a legfőbb hatalom. Lenin tanítványa. Kun Béla a neve. Az apja falusi jegyző Erdélyben. Vele cserélik ki Románia miniszterelnökének, az erdélyi Maniunak magyar területen ragadt édesanyját, de az öreg zsidó kényszerűségből ül a ladikba. Nem akar átkelni a Tiszán. Nem akarja látni a fiát.

A már hónapok óta haldokló nemzet - megdermed. Budapest polgársága, mint általában a világ minden városának polgársága, gyáva. Gyáva, mert szervezetlen. Ami fegyver itt-ott még rejtőzködik, mind a kommunisták kezébe kerül. Ezzel a fegyvertelen, ezzel a szervezetlen polgársággal az össze-vissza darabolt Magyarország e „nyilvánosságos rabló“ tehetnek, amit akarnak. A „nyilvánosságos rabló“ nem az én kitalálásom. A 16. század egyik hivatalos irata nevezi Dózsa Györgyöt, a parasztlázadás vezérét „Erdély nyilvánosságos rablójának“. Nem a lázadás után, de a lázadás előtt nevezi annak. Ha Dózsa Györgyöt Erdély nyilvánosságos rablójának bélyegezte meg a korabeli hivatalos átirat, a Proletárdiktatura biztosaitól igazságtalanság volna megtagadnom a „Magyarország nyilvánosságos rabló“ köriratú bélyeget: amit elődeink ezer esztendő során szereztek, azt ők négy hónapok alatt nyilvánosságosan elrabolták.

-233-

Meg kell állapítanom, hogy az első napokban nem egy bús magyar földhöz vágta pipáját s „ebura fakó!“ meg „az ördöggel is szövetkezem, csak kiverjük az ellenséget!“ kiáltással a rablóbandába beletántorodott. De csakhamar kijózanodnak a bús magyarok. A grófi kalandor uralkodása alatt még a megcsonkított Magyarország térképei kiabáltak uccaszerte: *Nem, nem, soha!* Aztán a házfalakra került egy másik, ötletes térkép is, négy sarkán felgyújtott ország képe, francia aláírással: *Négy Elzászt akartok?* Ezek a térképek úgy eltűntek, mintha föld nyelte volna el. Röviden: Kun Béla is „határtalanul“ szerette a hazát.

A Székely nemzeti tanács utolsó ülését tartja az Országházában, március 21-én. Feloszlik a tanács, de még el sem szélednek, eddig nem látott ifju alakok szaladgálnak a feloszlott tanács helyiségeiben, aztán egyszerre csak előadást tart egy ifju székely munkás, megmagyarázza nekünk, hogy a közeljövőben leomlanak az országhatárok, a népek testvéreként borulnak egymás kebelére, igen tanácsolja tehát, hogy a székely testvérek alakítsák meg a székely szovjetet. Kisül, hogy a tanács tagjai közül már többen tagjai a szocialista pártnak (köztük egy törvényszéki bíró s egy katonatiszt), igen-igen kapacitáltak engem, hogy „lépjek be“ - igen szomorú szívvvel megyek haza. A székely szovjet csakugyan megalakul, vagy tizen lemennek a csucsai frontra, hogy a székely katonákat vörösekké gyurják át. Sikerül is megbontaniok a maroknyi sereg egységét...

-234-

Az ujságok még élnek, de a szerkesztők neve lekerül róluk. Igen helyesen, mert az ujságokat a proletárdiktatura megbízható emberei írják, a szerkesztő többé semmiért sem felelős. A diktatura ötödik napján a halhatatlan Kemény Zsigmond Pesti Napló-jában adják hirül mindenknek, akiket illet, hogy az irodalom berkeiben is vége a „rég jó világ“-nak. Csakúgy habzik a riporter tolla a lelkességtől, irván, hogy „az írói társadalom, a forradalmi változás hírére, az Otthon körben megalakította a maga írói tanácsát, melynek feladata a közeljövőben az lesz, hogy a tanácsköztársaság irodalmi vezetőségével tárgyaljon a könyvek kiadása, terjesztése ügyében. A kommunista állam tudvalevően a *műveltséget közügynek tekinti* és éppen ezért a *magántulajdonban levő kiadócégeket is kommunizálja*, s csak az a könyv, az a nyomtatvány jelenhet meg, melyhez a beleegyezését megadta. Nincs többé helye a haszonra s a közönség megrontására és félrevezetésére épített ravasz számításnak. Minden könyv kell, hogy a *kultura új eseménye legyen*“.

Március 22-én alakult meg az írói tanács, tehát egy nappal a proletárdiktatura születése után.

Tíz tagból áll a tanács, de másnap újabb értekezletre gyűlnek össze s beválasztanak még négy tagot. Csupa fiatal író, öreg egy sincs köztük. Ha senki sem ad igazat nekik, nekem igazat kell adnom, mert hisz én vagyok az az öreg ember, akinek már egy esztendeje az a jelszava: Agyon kell ülni minden öreg embert!

De itt még nincs vége a szebb jövővel kecsegtető ujságközleménynek. „A választás eredményét - folytatja - *még az éjszaka folyamán* (!) közölték az írók Lukács Györggyel, a közoktatási népbiztos helyettesével, aki *az írói szovjetet jóváhagyta*. Külön hangsúlyozta azt, hogy a könyvek megjelentetésénél a kommunista kormányt mindenekelőtt *tisztán művészi szempontok vezeték* és annak a könyvnek adnak elsőbbséget, mely hiánytalanul és tökéletesen juttatja érvényre az igazi alkotó művészet szempontjait. Természetesen, nagy tér jut azoknak az ismeretterjesztő és felvilágosító írásoknak is, melyek a forradalom igazát magyarázzák meg a megújított világnak. A kommunista államnak rengeteg könyvre van szüksége és remélhető, hogy már a közeljövőben új és értékes könyveket vetnek a piacra, a *tízszerezését annak*, melyet a régi rend termelt. Az írókat a kommunista állam elsőrendű munkatársainak tekinti és olyan magas tiszleletdíjjal fizeti meg, amilyent a régi tőkés világban egyáltalán nem is kaptak. Ha pedig megvalósul majd a kommunista államnak az ellátási rendszere, az írókat, *akárcsak Oroszországban*, a legelső élelmezési és ellátási fokozatba emeli, úgy, mint a nehéz testi munkát végező munkásokat, a *kazánfűtőket, vagy a vasmunkásokat*. A szovjet-köztársaság művészeti és irodalmi programjára nézve különben teljes kezesség Lukács Györgynek eddigi irodalmi és esztétikai munkássága, mely nemcsak nálunk talált *legteljesebb elismerésre*, hanem az egész művelt külföldön is.“

-235-

Még mindig nincs vége. „A tanácsköztársaság megbízásából ezentúl a színházokban, a felvonások között írók tartanak előadásokat a forradalom mivoltáról, a kulturális átalakulásról és a művészet új kérdéseiről, mely a jövőben kiszabadulva a polgári és tőkés rend bilincseiből, új utakra tér.“ Végül meg is nevez öt író, akik a színházokban előadást tartanak.

Ebben az ujságközleményben összesen tizenöt író neve szerepel: egynek a nevét sem nyomtatom le. De örvendezhet minden sziv, aki Krisztusához hív: még jóval több a keresztény író, mint ahogy sokan hiszik: a tizenöt közt hat született keresztény és keresztényen. S mindjárt megállapítom azt is, hogy „a nemcsak nálunk, de az egész művelt külföldön is teljes elismerésre talált irodalmi és esztétikai munkásság“ alkotásaiból még egy-két héttel előbb nemcsak vidámkedvű ujságok, de komoly ábrázatu folyóiratok is csodabogarakat közöltek, az értelmetlenség, a zagyvaság elrettentő példáiként. Megállapítom azt is, hogy alig két héttel e lelkesen habzó ujságközlemény után, újabb, de már nem oly lelkes adta hírül mindenknek, akiket illet, hogy a papirhiányra való tekintettel, első sorban a forradalom igazát hirdető nyomtatványok és iskolai könyvek látnak napvilágot, a „*tisztán művészi szempontok által vezetett*“ kommunista kormány a tudomány és irodalom remekeire sort majd később kerit...

-236-

Jóllehet nem vettem tulságos komolyan sem az írói szovjet megalakítását, sem a nálunk és az egész művelt külföldön teljes elismerésre talált népbiztos „külön hangsúlyozásait“, kivágtam a lelkes ujságközleményt s a szélire rá jegyzem: „Az én írói halálos ítéletem bejelentése. 1919 márc. 25.“

Nem kellett sokáig várnom a halálos ítéletre, két hét múlva megérkezett. A Proletárdiktatura 20-ik napján egyetlen egy soros levélben értesített a sajtódirektórium, hogy „a *Jó Pajtás* beszüntetését határozta el.“ A halálos ítéletet egy gyermekembar „jegyezte“, akinek Ypszilont bitorló nevével először e napon találkozám. Jóleső érzéssel vettem tudomásul, hogy az Ypszilont még a proletárdiktatura sem ítéli halálra, de *ez a halálos ítélet* váratlanul ért.

A *Jó Pajtás*, amint a neve is sejteti, gyermekujság. Nekem több ennél: a világháboru fergegében népes családom mellett egy még népesebb család. Háborgó lelkemnek csendesítője, vigasztalója. A minden szépet, minden jót elnyeléssel fenyegető vértengerben kicsiny sziget. Sziget, ahol édes volt a számkivetettség: megédesítette ártatlan gyermekek szeretete. Köröskörül, ameddig szemem ellátott: elmeháborító *Reménytelenség*. Itt ezen a kicsiny szigeten félénken, bátortalan, de kidugta fejét a hóvirág; bokor alján az ibolya. És nyílt, nyiladozott szép sorjában a rét minden virága; daloltak a madarak; zümmögtek a méhek; táncoltak a báránycsok. Az egész világot beborító sötétségen is átszűrődött a szigetre egy-egy vékony, melengető napsugaracska: a *Reménység*. Itt sarjadzott, nőtt, növekedett a *Jövendő*. Meleg szivem vérével, könyvével öntöztem az én kis szigetcském, - s halljatok csudát! - itt télen-nyáron zöldelt a fű, nyílt a virág, egy öreg szívvvel összeforrt sok-sok ezer gyermeksziv; látván láttam, mint menekülnek a mi kicsiny szigetünkre apák, anyák, nagyapák, nagyanyák: mind csüggeteg lelkűek; mind vigasztalást, bátorítást keresők. S im, a reményvesztett lelkekben kicsirázott a Reménység magja; beesett, holt halovány arcokról szét-szétlebbent az özvegyi fátyol s a megindultság könnycseppjein átszillan egy gyöngye mosoly. Az újra éledő, ébredező Hit. Az Istenben való Hit.

-237-

Erről a szigetről, „ahol édes volt a számkivetettség“, kergettek el engem s velem a *burzsujnak* gunyolt, valójában proletárnál proletárabbá tett gyermekeknek ezreit.

Két pennám volt a világháboru előtt. Egyikkel a nagyoknak, másikkal a gyermek- és a serdülő ifjúságnak irtam. Amazt kilőtte kezemből az első golyó, amely *embert ölt*. Emezt görcsösen szorongattam ujjaim közt, s le nem tettem, míg egy durva kéz ki nem ütötte, a Proletárdiktatura keze. Íróársaimat, akik ebben a nagy világösszeomlásban irták a legléghább könyveket, nyilván a csüggeteg lelkek, a „szomorodott szívű hátramaradtak“ vigasztalására, - nem irigyeltem. Ismerem én sok minden gyarlóságomat, nem is rejtegettem e könyv lapjain, de Irigység soha nem bántotta lelkemet. Sohasem kellett másvalakinek figyelmeztetnie, hogy X., Y., Z. s az Abécé többi

betűje mind nagyobb író, mint én: nyomban megláttam ezt a magam szemével. S minden „nagyobb” nagyobbra nőtt az örömem, a boldogságom, mert minden egy esetben a szegény magyar irodalom gazdagodását, dicsőségét ünnepeltem. Nem tagadom, de sőt igaz örömmel hirdetem, hogy az ünneplésre a világháború fergetegében is nyílt alkalom, ha ritka is. Magyar szívemnek ugyan teljesebb lesz vala öröme, ha Barbusse *Tűz-e* magyar író nevét teszi világhírűvé. Hiába, a vér vízzé nem válik, s akasztófa ide, akasztófa oda, vérem a Proletárdiktatura Istent, hazát, nemzetet nem ismerő napjaiban is inkább huzott a kivert magyar bikához, mint a füstölgő romjainkon kukorékoló gall kakashoz. Igen, a világháború fergetegében is született egynéhány magyar könyv, amely írójának komolysága, elmélyedése mellett tesz tanuságot. Elmélyedéssel irni ágyuknak dörgése, városoknak, faluknak, az emberi ész és szív alkotta szépségeknek porbahamuba omlása; földönfutóvá lett népek, özvegyek, árvák millióinak egethasogató jajgatása, Istenkáromló átkozódás, s mind ezt túlszárnyalóan: a soha nem szűnő halálhörgésnek közepette – mely nagy *lelkierő* kell ehhez! *Ez* a lelkierő hiányzott bennem. Ezt sem irigylem, de övé a csudálatom.

-238-

Fel-fellobbant egy-két gondolatom, – mindjárt el is temettem. Cenzorok munkáját minek szaporítsam? Ott ragadtam a *Gyermekek szigetén*. Ezen a szigeten különösebb „elmélyedés” nélkül szolgálhattam a – Jövendőt. Ezen a szigeten éhen halhattam volna ugyan, ha közbe-közbe nem szántogatok, nem kapálgatok kisbaconi földemen, de szabad voltam itt, mint a madár. Dalolhattam, mesélhettem; dalban és mesében kiönthettem a szívemet; csuffá tehettem a háború hiénáit; megutáltathattam s meg is utáltattam az én apró népemmel a fertelmes háborút – a cenzor bácsik éppúgy nem néztek bele az „ártatlan lapocskába”, mint ahogy belenezetlen mondták ki rá a halálos ítéletet a sajtó csupa 20–30 éves birái s egyben hóhérai.

*

A tollat kiütik a kezemből, én is szaporitom a munkanélküliek és a dolgozni nemakarók lézengő seregét. Kerek e föld leggyászosabb serege ez. A mesebeli fekete gyász város Budapest: ez a város meghalt. Uccáin hömpölyögnek a tömegek, mégis meghalt. Nem dolgozik itt senki, de senki. A burzsujból proletár, a proletárból burzsuj lett; az eredmény: sem ez, sem az nem dolgozik. Minden néven nevezendő „üzem” kommunizálva, munkások és megtürt tisztviselők a készit fogyasztják, termelni nem termelnek. Magas fizetés – hamis bankóban, semmi munka: lehet-e e rablógazdaság hosszú életű? A faluról egyetlen káposztafejet sem hoz be a gazda. Nem bolond, hogy hamis bankóért adja véres verejtékének gyümölcsseit. Aki éhen veszni nem akar, kékpénzével, féltve őrzött ruhadarabjaival rója a falukat, így jut egy-egy jó falathoz. Egyetlenegy szemmel látható, kézzel fogható munka foly a feketegyász városban: közeleg május elseje, ennek öröme vörösbe öltöztetik az egész várost. Husvét reggelén unokáimmal kísétálok a Margitszigetre. A feketegyász város nagy darabján haladunk végig, s egyet látunk mindenfelé: gödröket ásnak, azokba oszlopóriásokat állítanak, tetőtől talpig bevonják vörös ronggyal. Ezeket a vörös rongyokat Bécs szállítja sokezer magyar ökör fejében. Vásárcsarnokokban, mézárszékekben hétszámra nincs egy falat hus, sem burzsujnak, sem proletárnak, ez is, az is zöldségen tengődik, de a feketegyász városnak vörösbe kell borulnia. De hiába borul vörösbe, feketegyász város színe még feketébbnek látszik.

-239-

Az Országháza előtt Andrassy Gyula lovasszobra deszkákból összetákolt siralomházban. Talán le akarják dönteni, elébb azonban siralomházba ültetik a német szövetség megteremtőjét? A Margitsziget, a csudaszép sziget! Mivé lett! Szétaposott, lehevert gyepágyain a még el nem csapott örök komoran szedegetik össze az eldobált, piszkos ujságlapokat. Itt-ott letördelt, lehasogatott ágak! Még nem vágják ki a tölgyeket, melyek alatt Toldi költője szeretett pihenni, még csak az ágait hasogatják, de sor kerül majd a kivágásra is. Vajon e vandál munkára lesz-e idejük?

Minden napra tiz-husz rendelet s mind halálnak halálával fenyegeti a burzsujt, akinek még megszöknie nem sikerült. Már kezdek ráeszmélni, mi az az „új világ”. Az új világ „más világ”, ahová már sűrűn küldözgetik a 24 órás átalakulás kerékkötőit. Megenyhülten gondolok vissza néhai Surányi Józsefre, akinek hősi halált halt egyetlen fia; aki e fiu emlékére menedéket adott a hadiárváknak; aki csak kérdezte tőlem: *mért nem mindjárt?* Ezek nem kérdezik, de halállal fenyegetve parancsolják: Mindjárt! Mindjárt! Huszonnégy óra alatt akarják átgyurni a lelketlenül megcsonkított országot. Aggort és gyermeket. Be akarják zárni Isten házáat. Nemcsak akarják, de ki is kergetik az iskolából a vallást. Ezek nem akarnak hosszúéletűek lenni, mert arra tanítják a gyermeket, hogy ne tisztelje szüleit. Ezeknek nem szent a családi tüzhely: serdülő fiuknak, lányoknak a szabad szerelmet hirdetik. Ezek azzal alázzák meg a tanárt, hogy rászabadítják a diákot. Egy széket ül a diák a tanárral a fegyelmi tanácsban. A diákok itt is, ott is ráteszik kezüket a tanári könyvtárra – ezután ők szabják meg, mi könyvet olvashat a tanár. Ezek azzal alázzák s gyalázzák meg a tanárt, hogy iskolázatlan bizalmiakkal ellenőriztetik a tanítást. Különösen a történelem tanítását. Ezek bizonyítványokat adatnak ki soha nem vizsgázott vörös katonáknak. Ezek – májusban, amikor úgy látszik, hogy végéhez közeledik a pünkösdi királyság – egy züllött tanárral megkísértetik az igazgatókat, hogy vigyék fel a közoktatási népbiztoshoz a gimnázium pecsétnyomóját s egyben husz darab érettségi lapot, hogy iskolavégzetlen, de nagy hivatal viselő gyermekek részére állítsanak ki érettségi bizonyítványt! Jó lesz az – Oroszországban. Ez nem kitalálás: az én igazgatóvőmet is megkísértették.

-240-

Feneketlen erkölcstelenség, rablás, gyilkolás, ártatlan emberek halálra kinezése – ez az új világ. Egyszer-kétszer megfürdették a proletárgyermekeket, egyszer-kétszer cukrot, süteményt osztottak ki; egyszer-kétszer színházba, moziba vitték; s nem egyszer-kétszer, de szakadatlan csepegtették a gyermekszívekbe a gyűlöletet – ez az új világ. Én pedig és mind, akik a régi világban nevelődtünk s becsületes akarói vagyunk a becsületes haladásnak, ülünk, ülünk, búsan

ülünk, mint a szicíliai mesék végén a szegény mesemondók, mondván: Hej, lett aztán hét országra szóló lakodalom, ettek, ittak, vígan voltak, mi pedig csak ülünk, ülünk, szomorúan ülünk és éhezünk tovább... Mert igen ritkán járok az uccán, egész napokat otthon ülök: szabadon, még szabadon ülő fogolynak érzem magamat. Nekem, mint a gólyának, két hazát adott végzetem, az egyik a kicsiny falu, a másik az ország szíve. Az egyik elveszett, a másikban fogoly vagyok; szabadon ülő, senyvedő fogoly. Szaladnék akár a pokol fenekére is, de nincs mivel és nincs hová. Negyven esztendeje szántogatok a „magyar ugaron“, s a proletárdiktatura sötét napjaiban egész gazdaságom egynehány-rend változó ruha, egynehány hamis 200 koronás bankó, s messze a keleti határon néhány hold föld, negyven esztendő véres verejtékének szerzeménye, amelyről nem tudom, vajjon szántok-e még rajta valaha?

-241-

Huszonöt év óta az első nyár ez, hogy nem járhatok-kelhetek erdőn, mezőn; nem hallom a szántóvető madarának, a pacsirtának égbeszálló énekét. Mondom Máriának: Már negyven napja nem volt toll a kezemben. Itt elsenyvedek. Megyek falura. Valahol tán találok munkát. Még elbirom a kaszát.

Mondta Mária:

- Majd elmegyünk falura is, de ketten, nagyapóka. Egyelőre itthon marad. Addig megyek, amíg valahol megtalálom a maga kedves író papirosát. Akkor szépen leül az asztal mellé s megírja azt a könyvet, amelyet évek óta ígér nekem: a falujának, a népének az életét, na meg a magáét.

- Megírom? Kinek?

- Az íróasztal fiókjának.

És elméne Mária s még az nap szerze ötszáz iv kockás papirost. És letevé az asztalra. És leült az öreg ember s kezdé írni a könyvet az asztalfiának. Kezdé írni ezzel a gondolattal: Ha öreg, rozoga asztalom némán türte, hogy hátán megírom száz és nem tudom hány könyvet, illő, ugy-e, hogy a száz és nem tudom hányadikat neki szenteljem? A betlehemi pásztorok sajttal kedveskedtek a kis Jézuskának, a legtöbbet érővel, amit neki ajándékozhatának. Én, a koldus író, róhatom-e le adómat értékesebb ajándékkal, mint ezzel a könyvvel, az elsővel, amelynek terjedelmét, megírásának határidejét, tiszteletdíját kiadó nem szabta meg; ezzel a könyvvel, amelyben egy halálraitelt népnek s e nép fiának az életfolyását szándékozom egyszerűen, minden tóditás, színezés, röviden: hazugság nélkül megörökíteni; ezzel a könyvvel, amelynek mindössze ha gyermekeim, unokáim s talán még a dédunokáim lesznek hihetően kegyeletes szívű és elnéző olvasói - nem, nem, ennél nagyobb ajándék nem telik tőlem, végtelen türelmességű íróasztalom!

-242-

Igen, ezzel a gondolattal, ezzel az elhatározással fogtam munkába s irtam meg e könyv három fejezetét ezer esztendő legszomorubb májusában.

*

Ami igaz: igaz; ami nem igaz: hazugság. Nem szabad elhallgatnom, hogy a halálos ítéletet nyomban követte a felmentő ítélet. Felebbezés nélkül követte. „Őn nélkül az ifjusági irodalom el sem képzelhető!“ áradt felém erről, arról, jobbról, balról, minden felől a kisértő szózat. „Természetesen“, csak a proletárgyermekeknek szabad írnia...

- S a „burzsuj“ gyermekek?

- Azok dögöljenek meg!

Ezt üzenték nekem abból a házból, ahol gyermekkoromban Eötvös József, életem delén Apponyi Albert csinált nemzeti kulturát.

- Inkább dögöljek étlen! - tört ki ajkamon az első s remélhetően az utolsó durva szó.

A burzsuj gyermekek dögöljenek meg... Ezt nekem üzenték, aki gyermek és gyermek közt különbséget soha nem tevék. Burzsuj gyermek is, proletár gyermek is megtalálható könyveimet az iskolák könyvtáraiban, s ha nem hazudik a statisztika, az én könyveimnek akadt legtöbb olvasója. A léha, munkátlan életre az én könyveimből nem kapott kedvet a burzsuj gyermek, a munka s a munkás kéz megbecsülésére annál nagyobbat. Fajokat, felekezeteket, osztályokat egymás gyűlöletére nem neveltem, a *Szeretet* volt alapigéje minden egy könyvemnek. És most, életem alkonyulatán a *Gyűlölet* szolgálatába állítsam tollamat!?

Teljes két hónapig aludt a Jó Pajtás, özönével jöttek a gyermekek levelei. Ha valahol annak a sok ezer gyermeknek a sirása összetalálkozik! A kő is meglágyul bizony. Ezekre a levelekre válaszolni nem lehetett. Megírhattam-e, hogy mért kellett az ő kedves pajtásuknak meghalnia? Bizony, mondom, ezek az emberek az ártatlan gyermekszíveken követték el a legnagyobb kegyetlenséget.

-243-

Két hónap mulva újabb üzenet. Nem bánják, gyermek és gyermek közt ne tegyek különbséget, ők is a szeretetet akarják hirdetni, de az ujságnak más címet kell felvennie! Más címet. Miért? Csak azért. Megmagyarázni nem tudják. Egyszerűen mást akarnak, valami újat minden téren, ha annak az újnak sem haszna, sem értelme nincs.

Számtalan, kedvesnél kedvesebb címet ajánlanak. Például: A kis munkás. A kis elvtárs. A *kis proli!* Még ezt is. De ettől elállnak, mert eszükbe jut: hiszen prolinak csufoolja őket a pesti elméskedés.

- Nem, nem, soha!

Tovább alkudozunk. Hát legyen *Jó barát*. Igen jó cím, de miért legyen a *Jó Pajtás*-ból *Jó Barát*?

- Nem, nem, soha!

Végre is kapitulálnak. Jól van, maradjon a régi cím.

Közlöm a Franklin vezérigazgatójával, Gárdos Alfréddel az üzenetet. Abban állapodunk meg, hogy ha tisztességgel fel lehet támasztani az ujságot, támasszuk fel. Végre is, övük a Franklin, övük az ujság is, elrabolták ezt is, azt is, tehetnének vele, amit akarnak. Még mindig előnyben vagyunk ama földbirtokosokkal szemben, akiknek a földjét elkommunizálták, s a legjobb eset, ha a volt gazdát meghagyták; intézőnek. Lám, mi feltételeket is szabhatunk. Ki tudja meddig tart a vörös uralom? Összeomlik, kétségtelen, de mikor? Ugy elalszik az ujság, hogy fel nem támad többé. Még azt is kikötöm, hogy cenzurát, beleszólást nem tűrök. Ezt is elfogadták. Vesztüket érzik ezek az emberek? Vagy arra várnak, hogy csak kezdjek munkába s felrugják a kikötéseimet? Állok elébe.

Két ifju intézi a gyermek- és ifjusági irodalom ügyeit a közoktatási népbiztosság kebelében. Azon kezdik, hogy tisztességben megőszült írókat előszobában várakoztatnak. Elhítetik ezekkel az éhező öreg emberekkel, hogy minden kézirat egyenest hozzájuk adandó be. Én ezekből a kéziratokból egyetlen egyet sem fogadok el. Inkább egymagam írnám tele az ujságot, semhogy másodkézből vegyem át a kéziratot. Az ifjak igen dühösek, hogy soha feléjük sem nézek, nem alázom meg magamat. Az ifjak közül az ifjabbik leveleket írogat, nem hivatalosat, de jóakaratu magánleveleket. Nem válaszolok rájuk. Az ifjunak gyönyörű tervei vannak, de én azok méltánylására képtelen vagyok. Az ifju egy még ifjabb ifjut azzal küld hozzám, hogy ezt az ifjut a szellemi munkások tanácsa az összes ifjusági lapok technikai és művészeti irányítására nevezte ki. A 18-20 éves ifjat igen nyájasan fogadom, s miután előadta jövőjele célját, mondom neki: - Hogy maga, kedves öcsém, jobban ért a művészeti irányításhoz, ezt én látatlanban elismerem. Önök tehetnek akármit az én elrabolt szellemi tulajdonommal, de csak - nálam nélkül. Az ön kinevezése megsértése az egyezségnek, én tehát tovább nem szerkesztem az ujságot. Egyet azonban tanácslok: ne mutatkozzék be a főszerkesztőnél, ne közölje velem, hogy ezután ön fogja technikailag irányítani az ujságot, mert a főszerkesztő már torkig van a kommunizmussal és önt ki fogja dobni.

-244-

Az ifju sűrű bocsánatkérések s elég nagy hallgatóság derűtsége közt bucsuzik el. Néhány nap múlva hozzám juttatnak néhány igen kezdetleges illusztrációt: mind ennek az ifjunak a remeklése volt. Csupa szomorú tehetségtelenség. S ezzel akarták irányíttatni az ujságot úgy művészeti, mint technikai tekintetben!

Hát ez igen kedves, igen szép világ volt, de a legkedvesebb s legszebb benne, hogy hamarosan kimult. Pedig már kész volt a szomorú véget ért Somogyi Béla kommunista olvasókönyve is, csak éppen ki kellett volna nyomtatni.

- Kár belekezdeni, - figyelmeztette Somogyit jóakaratuán a nyomdavezető. - Mire kinyomjuk, összeomlik a proletárdiktatura.

Ez már a második olvasókönyve volt Somogyinak. Egyet a Károlyi-uralom alatt állított össze: ezt elsöpörte a kommunizmus. A második már nyomdafestéket sem látott. A proletárdiktatura összeomlott, mert össze kellett omlania. Az ellenforradalmak nem tudják ledönteni, de már úgy látszik, hogy maguk a munkások fogják ledönteni: a leggyalázatosabb módon terrorizált, félrevezetett munkások. Hiába volt a munkásnak miniszterinél jóval nagyobb fizetése, a hamis bankót a gazdaember nem fogadta el, s a munkás jobban éhezett, mint a kirabolt burzsuj. Mert minden burzsujnak volt valamelyes gyökere falun, így vagy úgy, élelmiszerhez jutott. A munkásnak, ha jól akart lakni, fel kellett csapnia vörös katonának.

-245-

Tanuja vagyok, amint egy betűszedő keservesen panaszkodik a nyomdavezetőnek, hogy ő már nem bírja tovább az éhezést.

- Maga panaszkodik? Hisz maga már akkor kommunista volt, amikor még hire sem volt a kommunizmusnak!

- *Nem így értettem a kommunizmust!* - kiabált a megcsalt ember dühével.

Természetes, hogy nem így értette. Egyetlenegy jobbérzésű ember sem értette így. A vezérek rabolnak és raboltnak s duskálnak minden jóban. A munkást veti fel a hamis pénz, s maga, felesége, gyermekei éheznek. De csak a pesti munkások éheznek, a mezőgazdasági munkásnak a nagy uradalmakban uri dolga van. Dolgozni alig dolgoznak valamit, vigan fogyasztják az uradalmak készleteit. Hogy lesz-e harapnivaló a jövő esztendőben, arra nem gondolnak: „egyél, igyál, mulass, minden egyéb semmi.” Iparvállalatok, uradalmak mind szörnyű deficittel „dolgoznak“, ismeri be egyik népbiztos a szovjetgyűlésen, s ugyanaz állapítja még, hogy a hivatalok tele vannak csirkefogókkal, akik nemcsak az időt lopják, de lopnak mindent, ami megfogható. Kisül, hogy a szovjetköztársaság nagy bünszövetkezet, tagjai rablók és gyilkosok! Van, bizonyos van köztük néhány tiszta kezű és zavaros fejű álmodozó is, magam is ismerem egyet, akinek tisztakezűsége mellett hitet mernék tenni. Lukács György az, a Hitelbank igazgatójának fia, akire nem az a megállapítás találó, hogy: vagy szent vagy őrült, hanem ez: szent is, őrült is. Ez a szent és őrült ifju már kisdíák korában több könyvet olvasott össze, mint akárhány agg tudós egész életében. Barátaikat, ha valami „új“ elmélettel állanak elé, mosolyogva inti le: rég tul van ő már azon! Kéjelegve dicsekszik, hogy radikalizmusával tiz esztendővel

-246-

mindig előbbre jár, mint rokongondolkozásu barátai. A Kisfaludy-társaság pályázatán tűnik fel a 22-23 éves bankárfiu a modern drámáról irt nagyszabásu könyvével. Lenézi a Kisfaludy-társaság öregeit, ezek neki mind vén szamarak, de a lenézett társaságtól nyert koszorut látható boldogbűszkén tüzi a fejére. A könyv alapos könyv, de nyelve, stilusa rettenetes. Végére juthatatlan, össze-visszakeveredett mondatokban ir: ugy ennek, mint ezután következő műveinek olvasása a türelmet kemény próbára teszi. Amint elébb mondám, csodabogarakat közölnek könyveiből, s ugyanez a sajtó most egekig magasztalja. Nem csodálom, mert elsőrendű tiszteletdíjat s elsőrendű élelmezést ígér az irodalom munkásainak. Bizonyos, hogy komolyan ígérte ezt ez a szent és örült ifju, s talán még a proletárdiktatura rövid életében beváltja ígérését, ha népbiztostársai is szentek és örültek, mint ő. De ezek mindent elraboltak és elraboltattak, s a magyar író sohasem éhezett annyit, mint az „elsőrendű ellátás“ négy hónapjában.

Az ötvenes-hatvanas évek egyik sokat éhező írójától megkérdezte valaki:

- Ugyan bizony, mi tartja benned az életet?

- A lelkesedés s a dunaparti szilva!

Most azonban sem lelkesedés, sem dunaparti szilva. Zsirtalan és hustalan tökkáposzta-főzelék az ebéd is, a vacsora is. Szekerek végtelen sora dökög Budapest uccáin, tökkel és mindig tökkel megrakodva. Ezren meg ezren esküsznek meg, hogy, ha vége lesz a vörös uralomnak, soha tököt nem esznek.

Undorító, felejthetetlenül undorító látvány a tökkel megrakott, a szemetes uccákon végigdöcögő szekérkaraván. Volt egy királyunk, akinek Kun László volt a neve. Ennek uralkodása alatt oly nagy volt a szegénység, hogy az emberek maguk huzták a szekeret, mivelhogy nem volt igavonó állat. Ma is Kun László szekérének hívják a taligát, mit a szegény ember maga huz. Amint halhatatlanná lett Kun László szekere, halhatatlan marad a tök is, Kun Béla nevével kapcsolatban. Elképzелhetetlenül sivár képet mutatott a feketegyász város. Ha egy város romokban hever, az ember Mariusként leül a romokra és zokog. Itt állnak a falak, megvannak a tetők, s ez a város mégis halottabb, mintha romokban heverne. Ez nem zokogtat. Ez émelyegtet. Ez az émelygés sirig kíséri mindazokat, akiknek e feketegyász város falai közt kellett senyedniök.

-247-

Mark Twain, az amerikai humorista kacagtatóan mondja el egyik humoreszkiében, hogy micsoda bolond dolgokat irt, amikor ő gazdasági lapot szerkesztett. Többek közt leirta, hogy mely nagyszerű krumpli terem - a fán. A cikk megjelenése után bekopogtat hozzá egy öreg földbirtokos. Kezében az ujság. Kérdi: Ön a szerkesztő? - Én. - Ön irta ezt a cikket? - Én. Az öreg ur szót sem szólt, csak megcsóválta fejét és eltávozott. De hát ez, - mondaná édesapám - rege. Ám nem rege, de komoly valóság, hogy a közlelmezés népbiztos a április végén őszintén megvallja: csak májusban és júniusban nem lesz hus, de júliusban már lesz, mert „tudvalevően a mezőgazdasági munkák *junius végén befejeződnek* s a gazdák ekkor piacra vizsik az állataikat“. Mondanom se kell, hogy a gazdák megátalkodott, makacs emberek, velök nem lehet elhitetni, hogy a gazdasági munkának júniusban vége, azontúl ökörrre szükség nincs: burzsuj és proletár júliusban is zsir és hus nélkül eszi a tököt.

Julius 29-ikét, házasságunk 35-ik fordulóját úgy ünnepejük meg nagyanyókéval, hogy a feketegyász városból egy pestmegyei tót faluba menekülünk. Ott nyaral a leányom négy apró gyermekkel, itt akarja tejjel feltáplálni őket. Nyomorult viskó földes szobácsiájában huzódnak meg: az én falumban a cigánykovácsnak különb háza van. A szivem összeszorul, érzem, mint szivárog a vér belőle. Hát idejutottunk! Messze Keleten üresen, némán szomorkodik egy nagy ház, egy nagy kert, s az én gyermekem, az én unokáim putriban, a földön fekszenek... De az anya - anya. Neki az a fontos, hogy sok és jó tejet tölthet gyermekeibe. A gyermekeknek: itt is van erdő, mező, ahol szabadon járhatnak-kelhetnek, szaladgálhatnak. Itt voltaképpen csak mi vagyunk igazán szomorúak, mi, az öregek. Hát ezért éltünk? Ezért kinlódtunk?

-248-

A falu különben meglepő szép. Minden kertben sok gyümölcsfa, főként szilvafa temérdek. Messziről kis erdőnek tetszik a falu. És erdő koszoruzza köröskörül. Csóvár a falu neve, 48 előtt a Prónay-család jobbágya volt a nép. Nem messze. Acsán remetéskedik az agg Prónay Dezső, a kuruc magyar. Mit kellett megérnie ennek a magyar viselethez, a magyar erkölcsökhöz minden időkben hü magyarnak! A kastélyában dorbézoló vörös katonák estétől reggelig az agg főrral szolgáltattják ki magukat! Soha szeszestalt nem ivott, s kényszeritik, hogy koccintson, igyék velük. És akkor az aggastyán földhöz vágja poharát: Nem, nem, soha! Egyik vörös mellének szegezi fegyverét. Prónay pisztolyt ránt elő, s a gyáva vörös a fegyvert leereszti... Meghalni? Nem, ölni igen, meghalni nem szeret a vörös. A volt jobbágyok neszt veszik, hogy az ő volt földesuruk kastélyában tivornyáznak a vörösek. Nosza, felkerekednek s huszonnégy fegyveres vörös esze nélkül szalad a jámbor tót atyafiak haragja elől...

Szakadatlan haza gondolok s emiatt nem tudom élvezni a falut. Gyötirelem, kín itt minden pillanat. De kárpótol a szenvedésért, hogy a tót atyafiakat közvetlen közlelről ismerhetem meg. Mely becsületes, mely hűséges, mely hálás nép ez! Atyjaként tiszteli s szereti volt földesurát, aki 48 után is igazi atyja, támogatója, védője az ő népének. S mely jószívű nép! Ahol megfordulnak unokáim, mindenütt megrázzák nekik a gyümölcsfákat; mindenütt szelnek nekik egy karéj kenyeret, s igen megsértődnek, ha el nem fogadnák. Akárcsak az én népem!

Buza, árpa, zab lekasálva, a sarjura még később kerül sor, én meg ugy szeretnék kasálni! A séta a réten, az erdőn ki nem elégít. Dolgozni szeretnék s nincs mit. Mindössze egy szekér árpakévet dobálhatok a gépbe: pap házigazdám bizony nem tehet arról, hogy nem termett több ennél. Jövöre ennyi sem fog teremni. Néhány hold parókhíális földjét is kommunizálták. De...

-249-

Nini, mi történt? Trénszekerek kanyarodnak be az erdő felől, kisebb-nagyobb csapat vörös katonák ereszkednek le innen is, onnan is az erdő sűrűjéből: a szerte züllött vörös hadsereg előfutárjai ezek. Kevés ideig pihennek, sietnek Vác felé. A sapkákról eltűntek a vörös szalagok, kicsiny nemzetiszín szalagok kerülnek elő a sapkák bélése alá.

- Vadnak-e itt magyarok? - kérdi egy sastollas katona.
- Nem igen, - mondom én. - De hát te hogy kerülsz ide Csikországból?
- Honnét tudja az ur, hogy én onnét való vagyok, - döbben meg a fiu.
- Onnét, mert csiki a beszéded. Csak ti mondjátok így, hogy „vadnak“.
- E'mán szent igaz.

Kitudódik, hogy e fiu egyike az „átgyurt“ székely vörös katonáknak. Székely urak gyurták át...

Oh, oh, gyerünk tovább. Hiszen, minden jó, ha a vége jó. Azok a székely urak, csak azt cselekedték, amit annyi más ur cselekedett: egyik „beijedt“, a másik meg „az ördöggel is szövetekezett“ - csak még egyszer bevonulhasson az édes anyaföld kebelére.

- Mégis csak jól választottuk meg a házasságunk napját, Mária. Ennek évfordulóján omlott össze a vörös világ.

Augusztus 1-én reggel pedig a papiházba egy kis fiut hozott a gólya. Ha ez a gólya beszélni tudna, ezt mondhatta volna:

- Jegyezzétek meg ezt a napot. Ma kezdődik a - fehér világ.

TIZEDIK FEJEZET.

-250-

Ebben naplószerű feljegyzések, soha el nem küldött levelek lesznek, s az igen hossza nyult könyv befejeződik.

1919. augusztus havában.

Tehát: a vörösvilág összeomlott. A népbiztosok egyrésze megszökött. A főbűnösök szöktek meg. Tul a Dunán népitélet végez azokkal, akiknek az eltűnésre nem volt idejük; Budapesten oláh katonaság fogdossa össze őket. A nagy fellélegzés örömébe ürömcsepp vegyül. Ennyire legyöngült az őserő?...

*

Az asztalfiának szánt könyv írásában elakadtam. Elő-előveszem a tollat, egy szó nem sok, leírni annyit sem tudok. A falumból tavasz óta sem szóbeli üzenet, sem levél. Vajjon a fáim élnek-e még?

*

Egyetlen egy napilap jelen meg. Nem a régiek közül való. Most született. Lám, ebben az országban meghalni nem lehet. Az egyetlen magyar lapot egy darabont-képviselő szerkeszti. Van-e magyar, aki a darabont világra emlékszik még? Egyáltalán, vannak-e magyarok? Az egyetlen magyar napilapot oláh cenzor cenzurázza. Hallani vélem a kalandor gróf dunnyogását: «Él magyar, áll Buda még.»

*

Tul a Dunán szervezkedik a nemzeti hadsereg. Horthy Miklós, a hős tengernagy a szervezője. Kunmagyar. Hát csakugyan «megvirrad még valaha?» Nem lesz mindig éjszaka? Most még éjszaka. Sötét rengetegben bolyongunk, mint a mesebeli király. Nem találjuk a kivezető utat. Vajjon meglátom-e az Igéret földjét? Már azzal is megelégedném, ha gyermekeim pillantanák meg.

-251-

*

Szeptember 21.

Hetek óta nem volt toll a kezemben. Máriának hetek óta egy volt a gondolatja: Ó hazamegy. Viszi Jankót is, halálnak eljegyzett gyermekünket. Még eddig minden gyermekét kitepte a halál karmai közül, hátha most is sikerül a lehetetlen? De akkor még apró gyermekek voltak; az *övé voltak, egészen az övé*. Szegény Jankó már többek kezéből került vissza az ő kezébe... Oh, Mária, Mária, Golgotha-hegyén térdeplő Mária, a halálé lesz a diadal, nem a tied! Heteken át a készülődés izgalmi, a bucsuzódás keservei. Éjszakák után éjszakák, szemünkre alig jön álmom. Most válunk el először harmincöt év alatt. Lehetséges ez? Szívünkről szakadt gyermekünkért mit nem cselekednénk? Mária elment. Az erkélyről kísérté könyvtől homályos szemem a hazabujdosó anyát és fiát, míg a messzeség elnyel. Soha még a vasúthoz ki nem kísérttem senkimet. Nekem minden válás - komoly, igen komoly fájdalom. Máriának is. Hogy két öreg ember elsírja magát a hömpölygő, dulakodó tömegben! Így, így, itthon, ahol csak Isten lát, senki más. Csak Isten hallja a bucsuzót, nem is hallhatja más, mert egyikünknek sincs szavunk.

*

Október.

Ha gyéren is, akad egy-egy ember, aki levelet hoz Máriától s visz tőlem őneki. Jankónak a kisbaconi levegő láthatóan jót tesz. A gazdaság rendben. A földeket mind bevetették a jó atyafiak. A falu csendes. Különösen, mióta három legényt (a falurossza mind a három) Mária csendőrkézre adott. Ime, három legény terrorizált egy egész falut. Raboltak, gyujtogattak. Senki sem merte elfogatni. Vesztükre, Elek nagyapó méhesét rabolták ki. S Máriát, a bátor pesti asszonyt, áldja az egész falu. *Ez is te vagy, Mária! Ha így el tudnál bánni a halállal is!*

-252-

*

Az a gondolatom támadt, hogy minden nap eseményét feljegyzem röviden, hogy mindjárt átadhassam, ha véletlen postás akad. Ugyanezt cselekszi Mária is. Sőt Jankó is fel-feljegyez egy s mást. Az írása változatlan. A vonásai határozottak. Ez az édesanya s a baconi levegő műve. Vajjon én szívom-e még ezt a levegőt?

*

«Amíg én nem kérlek, ne gyere haza.» Szegény Mária, mit kellett leirnod! Nem megyek, nem. De éjjel, az álom szárnyán, szabad, ugy-e? Minden éjjel rólad álmodom. Kierőszakolom magamnak ezt az álmot. Órákig fekszem ébren, szakadatlan Rád gondolok, így szenderülök el. Bizonyos, hogy látni foglak. És látlak is. Csak egy busit, hogy Te mindig néma vagy, néha komor is, mintha valamiért neheztelnél reám. Szólalj meg, Mária! De ha nem szólalsz meg, látásoddal is megelégszem.

*

November 16.

Ma nagy ünnepe volt az ország szívének: bevonult a nemzeti hadsereg. Én, ősi szokásomhoz híven, itthon ünnepeltem. Az Országháza előtt volt a táborigmise. A családot a «kis doktor» képviselte. No, meg Ágnes, az én «dajkám». Ő a Múzeum-kertből nézte végig az új honszerzők menetét. Magánkívül rohant be, a kályha mellett üldögélő öregemberhez: Sohasem láttam ilyen szép katonákat! Már tegnap leszedte koszorúimról a szalagokat, zöld festéket vett, két szalagot zöldre festett s kitűzte az erkélyre a Benedek-család nemzeti lobogóját.

Csodálatosan munkál ebben a székely leányban az őserő. Nappal egymaga végzi két ember dolgát, este meg tanul. Késő éjjel is tanul. Decemberben levizsgázik a harmadik és negyedik polgáriból. Lolli foglalkozik vele esténként. Azt mondja: tűz az esze. Szegény leány! Pedig ő is el van jegyezve a halálnak, mint a mi fiunk...

-253-

Vajjon lesz-e e levelemnek postása? Innen, úgy látszik, már senki sem megy haza. Annál többen jönnek hazulról ide. Jönnek, jönnek, folyton jönnek a száműzött magyarok.

*

November 19.

Tegnap este óta hull a hó. Itt a tél. Egész komolyan itt van. Kezdődik az igazi fázás és koplalás. Két forradalom, megszállás: Csonka-Magyarország kirabolva. Egy kályhára való fát és szentet valahogy összeteremtünk, de a lakosság nagy részére irtózatosszerű szenvedés vár. Sőt már itt is a szenvedés. Még tíz nap van hátra a hónapból s már ötezer korona elfogyott. Pedig csak négyen vagyunk. Már kezdek körülnézni a lakásban... Mit is lehetne eladni nagyobb szívfájdalom nélkül?

Ma éjjel igen megrikattál, Mária. Hazajöttél, az előszobában egy pillanatra megálltál, szó nélkül megfordultál s elmentél. Sirtam, mint a gyermek. Sirva ébredtem fel. Arcomon záporoként folyt le a könny. Hosszu időre lehangolt az álom. De lassanként lecsendesültem. «Somnia sunt contraria». (Az álmok ellenkezőt mondanak.)

Vajjon lesz-e e levélnek postása? Amióta elmentél, még ilyen reménytelenül nem irtam levelet. Jó éjszakát, szívem Máriám!

*

November 24.

Nemsokára megkapjuk a békefeltételeket. A békedelegáció elnöke: Apponyi. Ennek méltán örvend minden magyar szív. Ha valaki még valamit kivivhat javunkra a konferencián: ez ő. Ott a helye, nem a miniszterelnöki székben. Ott összemorzsolnák a «fajmagyarok». Mi ez? kérdenéd, ha kezedbe kerülne e «macskaköröm». Megmagyarázom. Világosan emlékszem: éppen huszonöt esztendeje, a rég megboldogult *Fővárosi Lapok*-ba vezércikket irtam. Az volt a címe: *Mind jeles írók vagyunk*. Ha ma írnék cikket, ennek az lenne a címe: *Mind fajmagyarok vagyunk*. Egyébként a kicsi Máriát úgy elválasztották, hogy észre sem vette. Pompás színben van, nagyszerűen fejlődik. Táncol, énekel, mindenféle mókákat csinál. Amikor született, felsóhajtottam: Hát te mire születted! Most azt mondom: be jó, hogy születted! Mert igen bájos gyermek, az öreg ember meg valamennyi önző.

-254-

*

Napok óta pihen naplóíró-tollam. Rettenetesen lehangol a reménytelenség: semmi kilátás, hogy hirt adjunk magunkról. Ha egy nap nem: kaptál levelet valamelyik gyermektől, kétségbeestél, minden rosszat össze-visszagondoltál. Nem merek arra gondolni, mit csinálsz most. Ma itt volt egy székely fiu: Püspökladánytól Szolnokig gyalog tette meg az utat, mert nincs személyforgalom. Itt egy ezeres bankóra ült s úgy kelt át a Tiszán. Így csónakázik most a magyar. Ez nem látott titeket, de «hallotta», hogy jól vagytok.

A mai este korszakalkotó. Mától kezdve engedély nélkül lehet kószálni egész éjjel, úgy helyreállott a rend. Ugy legyen! No, és: a *Jó Pajtás* feltámadott. Csak kétszer fog megjelenni havonként a papirhiány miatt. A fő, hogy erkölcsi kényszer elé kerültem: irnom kell. Mert amióta te elmentél, Mária, egy sorral sem folytattam a könyvemet. Csak ülök, ülök naphosszat, olvasok, olvasok s mert úgy látom, sohasem fogod olvasni e naplót, meg merem mondani, hogy rendszerint késő éjjel alszom el valamelyik könyvön. Mit is mondott édesapám? «Nekem az a könyv, ami a gyermeknek a csics: elalszom rajta.» Nekem is. Végtelen boldog vagyok, hogy halálos veszedelem nélkül irhatom le és nyomathatom ki ezt a három: szót: Isten, Haza, Nemzet, – s természetes, hogy a *Jó Pajtás* ezután is a *szereket ujsága* lesz, mivelhogy én Krisztus igaz tanítványa vagyok és maradok. Ma sokan veszik ajkukra e szentháromságot: Isten, Haza és Nemzet; sokan, igen sokan olyanok, akik nem oly régly mind a hármat megtagadták, kicsufolták, most meg hirtelen, igen ügyes fordulattal lármás fajmagyarokká lettek. S mert nagy, igen nagy érdekük, hogy közel multjukról le ne hulljon a lepel, ezeknek már Apponyi Albert sem igazi keresztény magyar. Apponyi, akiről Tisza Kálmán fülem hallatára mondta: A barát levetette a csuhát! Tanunak merném hívni az Istent, hogy az a nagy tömeg, mely benső hit nélkül veszi ajkára ama Szentháromságot, nem busul, nem emésztődik annyit az ország szörnyű romlásán, mint amennyit busulok, emésztődöm egymagam. Minden nappal tiz esztendő vénülök, – bizony, mondom néked, már rég túl vagyok Mathuzsálem korán. Hogy negyven esztendő keserves robotolása, minden hivságos gyönyörűségtől való tartózkodás után *ilyen* öregséget értem: a Végzet e kegyetlen ítéletébe kezdek beletörődni. De ha az ezeresztendő nemzet dicstelen végére gondolok (s nincs nap, tán óra sincs, hogy ne gondoljak erre): még ha több lett volna is e nemzetnek a bűne, mint az erénye (aminek megfordítottja igaz), soha meg nem szünnék lelkem háborgása azon a feneketlen nagy igazságtalanságon, ami e nemzetet elkövetett!

-255-

De hát én csak irok s a szívem majd megszakad a nagy reménytelenségben: talán sohasem fogod olvasni kusza soraimat, én sem fogom látni a te áldott kezű írását, talán nem is látlak meg soha *ezen a világon*. Hiszen lehet, hogy hamarosan megkapjuk a rég kész békefeltételeket, de már hallom az eget-földet rengető üvöltést: Bár ne ismertük volna meg soha! Hallani vélem a földrengés moraját, s két öreg ember, messze egymástól, tehetetlenül vergődik: a Sors még azt a kegyet is megtagadja tőlük, hogy egymás kezét fogva zuhanjanak a megsemmisülésbe...
 Imádkozzál, Mária, hogy, ha már... együtt, együtt, együtt!

-256-

Jó éjszakát, szívem Máriám!

*

December 6.

Mostanában, többek között, azzal foglalkozom, hogy a régibb költőkből (Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa) a mai időkre szomorúan találó strófákat irok ki a *Jó Pajtás* gyermekeinek. Közbe-közbe megakaszt egy-egy költemény, a falusi élet csendes boldogságát, erdőt, mezőt, kertet éneklő, s egyszerre csak előttem az én kertem az ő szépségeivel és sirás fojtogatja torkomat. S hiába csendesítem, háborog a lelkem: szörnyű, szörnyű nagy igazságtalanság történt velünk, Mária! Mely kevésre mérsékeltük vágyainkat, mely egyszerű életre rendezkedünk be, s a Sors ebből is kizavart! S ebben a keserves lelkiállapotban is, tudod-e, mit cselekszem? Esténként, elalvás előtt mezőgazdasági könyveket olvasok! Hát fogok én még szántani-vetni? Fogok én még aratni? Száz meg száz dolog jut eszembe: ha otthon volnék, ezt tenném, azt tenném, itt ujitánék, ott ujitánék – nem kacagtatóan bolond képzelődés ez? Hiszen, amire én hazajutok – ha jutok – rám fog illeni a mesebeli szegény ember mondása a vén emberről: Ez már *csak volt* ember!

Jó éjszakát, szívem Máriám!

*

December 10.

Teljesen el vagyunk zárva egymástól: egy lelket sem engednek át a Tiszán. Én már abban sem bizom, hogy a béke után hamarosan megnyílik az út előttem. Ez kétségbeejtő! Hogy én még egy nyarat itt szenvedjek át! Hisz nekem minden perc oly drága már. Maholnap kifogyok az időből. Mint roskatag, testileg-lelkileg összetört aggastyán vánszorogjak haza?! És Te! Mi lesz Veled e rettentő bizonytalanságban?! Miért is engedtelek haza? Ugyis elébb-utóbb ez lesz a vége: minden elpusztul, minden, minden! Lehet-e már nekünk ott nyugodalmas életünk? És ha ott nem lehet, egyáltalán ezen a kerek világon lehet-e valahol?

-257-

Oh, ezek az álmok! Valamelyik éjjel gyalogszerrel mentem haza. Kis batyu volt a kezemben. Parasztfekendő összebogozva, benne, nem tudom, mi. Valószínű, egy darabka kenyérmaradék. Igen könnyű volt. A pap csüre s a patak közt, amint a félhomályban elhaladtam, két falusi ember állt – nem tudom, kik – s egy csendőr. Összeszedtem magamat, határozott lépésben mentem tovább, mintha nem is láttam volna őket. Aztán egyszerre az ebédlőben voltam. Láttam Mária leányomat, a nyitott ajtón át, az ő szobájában, s vele volt Jankó is, szegény. Nem vettem észre,

nem szóltam hozzájuk, besurrantam a hálószobába. Te feküdtél, nyitva volt a szemed, a réműlet mintha megmerevedett volna arcodon, én meg Rád borultam, sirva csókoltalak s újra meg újra elzokogtam: Nem, nem tudtam megállani, hogy haza ne jöjjetek! (Válasz ama leveledre, melyben azt írod, hogy addig haza ne menjek, amíg Te nem kérsz erre, ha egy évig kell is elszakadnan élnünk.) Csak egyszer hallanám bár egy szavadat, de mindig néma vagy. Jó éjszakát, szivem Máriám! Már azt sem bánom, ha nem szólsz, csak lássalak.

*

December 12.

Csak panaszkodnom kellett, hogy sohasem szólsz hozzám, ha álmomban látlak, s még az éjjel feljöttél Pestre. Beszélgetésünkből csak ennyi maradt meg reggelre: - Hány véka buzát vetettél? - Tízet. - Csak? Hisz sokkal többet irtál. - Új jegyzőnk van s egyet s mást el kellett rejtenem, magyaráztad te. - Mi az új gazda neve? - Nagy Ferenc. Hát a feleségét hogy hívják? - *Liéva*. Ezen a bolond néven nagyot nevettem. Hiszen, bolond álmom volt az egész (többé-kevésbé bolond minden álmom), de fő, hogy beszélgettünk.

-258-

*

December 16.

Teljes egy hónapja írom e naplót, s postása nem akad. Neked sem akad postásod, Mária. Most rövid, ártatlan levelekkel próbálkozom. Ma indítok utnak egyet, melyet Kolozsvárig visz el egy jótét lélek. Ott dobja be. Vajjon mi lesz a sorsa?

Képzeld, Mária, ma Gyönkről, Tolnamegyéből írt egy Csanády Sándor nevű tanár, a Jó Pajtás munkatársa. A felesége székely leány. Jelzi, hogy feladott részemre egy hatkilós csomagot: lisztet, zsirt meg - két karéj kenyeret. Ó, de megható! Nyilvánvalóan azt hiszik, hogy Elek nagyapó éhezik. Sőt ölnek majd egy «disznókát» is s abból is juttatnak nekem. Hát csak gondoskodnak rólam a jó emberek!

*

December 17.

A Stefánia-gyermekkorházban nagy karácsonyi ünnep lesz. Ott lesz az amerikai, a hollandiai és a svájci misszió. Bókay kérésére alkalmi verset írtam a - Szeretetről. Azt mondják: szép. A misszióknak bizonyosan igen fog tetszeni, mivelhogy egy szót sem értenek meg belőle. (A szeretetnek nincs határa. Lám, tengeren is átalszálla stb. stb.) Folyton és folyton: a szeretetről nótázok, de, bizony, nem nagy eredménnyel: tovább tombol a gyűlölet. Szinte látom: ha hazavetődöm valaha, a gyűlöletnek leszek áldozatja. Mindegy. Csak még egyszer megláthatnám, megcsókolhatnám az édes anyaföldet! S a te kezedet.

*

December 18.

Ma jelent meg a Jó Pajtás karácsonyi száma. Ebben van Jankó *Nehéz órák* című története is, amelyet a proletárdiktatura feszített keresztre, de, lám, nem kellett husvétig várnia: feltámadott Karácsony ünnepére. Igazat írtál-e, Mária, november elején kelt leveledben, hogy fiunk állapota javul? Te csak egyet gyűlöltél mindig: a hazugságot, de félek, igen félek, hogy nem írtál igazat!

-259-

Ez a nap, nagy nap: szerencsésen megérkezett a gyönki küldemény. Az első s valószínűen az utolsó csomag az Urnak 1919-ik esztendejében. Kérde az öreg levélhordó: Ugyan, mi az oka, hogy ebben az esztendőben nem jött csomag hazulról? Más esztendőben, télen, négy-öt is jött egy nap! - Hát nem tudja, öregem, hogy a mi földünk meg van szállva? - Ó, ó... Adok egypár koronát az öregnek, aztán egyszerre csak látom, hogy könny csordul ki a szeméből s dadogva mondja: Egy hete nem ettem kenyeret. Sem én, sem a gyermekeim. Adjon, kérem, egy darab kenyeret! Kiszólok a konyhára: - Van-e kenyérünk, Ágnes? - Éppen csak ebédre való. Ma sütünk. - Hopp! Hisz itt a kenyér! Hirtelen felbontom a csomagot, kihalászom a két karéj, kenyeret, egy falást leszelek magamnak, hadd kóstolom meg a gyönki hófehér kenyeret, a többit az öregnek adom.

Két karéj kenyér! «Isten nevében!» Szivembe nyilallik, hogy édesapám hetven esztendeig szántott-vetett, szántó-vető ember volt minden őszám, az volna félig-meddig magam is, s ime, lisztet és két karéj kenyeret küldenek nekem, mert azt hiszik: nincs kenyérem! No, nincs is nagy bőségben. Az a kevés is - fekete. Otthon a cselédem fehér kenyeret eszik. Mi ez? A falu meg akarja büntetni a «bűnös» Pestet, de nem azok bűnhődnek, akiket büntetni akar, mert azok bármi pénzt meg tudnak fizetni egy kiló lisztért. Engem büntet a falu, engem és sok-sok ezer társamat, akik falun születtek, városba jöttek megszerezni a mindennapi kenyeret, egyikünk-másikunk azért is, hogy otthon maradt testvéreinknek nagyobb darab jusson. Nem, nem; ez nem vezethet jóra...

Egyébként ma este nagyszerű vacsoránk lesz: *puliszka tejjel!* Eszerint, ma este, ha volna királyunk, azzal sem cserélnék. Hogy is szól a nóta? «Nem bánom, hogy parasztnak születtem...» Igen szeretem a paraszti életet. Jó éjszakát, szivem Máriám!

-260-

*

December 26.

Volt-e még valakinek ilyen szomorú karácsonya, mint nekünk, édes öreg párom? Volt bizonyosan, de szomorubb alig. Mária, Mária, de eltalálták a te nevedet! Ugy-e, átsírtad a szeretet

ünnepét? Az én szívem folyton sirt. Nem is sirt, vérzett. Nem tudtam eltitkolni megmérhetetlen szenvedésemet: ki-kicsordult a könny szememből. Oly messze egymástól, hogy «a gondolat is elfárad, mire odaér», ennél kegyetlenebb büntetés sujthat-e még minket? Egyedül mentem Marciékhoz, egyedül bandukoltam a sötét uccákon Máriáékhoz. Sirt az ég is. Sirtam én is. Nem, nem hiszem, hogy a gyászfekete városban lett volna még ily boldogtalan, árva öreg ember. Próbáltam örvendezni az unokákkal – fojtogatott a sirás. Aztán hazajöttünk s szomorú csendességben elfogyasztottuk a karácsonyesti rövid vacsorát. Máskor együtt az egész család. Most hárman. Tegnap este mind eljöttek hozzám a gyermekek. *Vacsora után* jöttek. Hallod, Mária, hallod? Az ünnepi vacsora elmaradt. «Hajdan» minden vasárnap az öregeknél a vacsora. Most az ünnepi vacsora is elmaradt. Egy kis ünnepi kalács – ennyi az egész. De legalább együtt voltunk, akik itt ragadtunk... Hát ti együtt voltatok-e, akik *ott* ragadtatok?

Mostanában minden éjjel meglátogatsz. Nyilván érzed, ugy-e, hogy várlak, erősen várlak, szivszakadva várlak? Jere, jere, amint jöhetsz. Ugyis előbb-utóbb száműznek onnan minket. Bár találkozónék ebben is a gondolatunk. Mert semmi remény, hogy ez az irásom valaha eljusson hozzád.

Akár hiszed, akár nem, ezidőszerint csak az lépheti át a Tiszát, aki Bécsben vagy Triesztben szerez igazolványt. Kacagjunk vagy sirjunk ezen? Igy még nemzet nem volt megalázva, mióta a világ – világ!

-261-

Egy igazi boldog mégis van a családban. Ez – Ágnes. Szerencsésen letette a vizsgát. Most már lehet majd belőle postáskisasszony – Nagybaconban. Oda vágyakodik. A falujába. Ágnesnél csak egy boldogabb ember lehetne – az én vagyok. Ha t. i. sem írni, sem olvasni meg nem tanulok. Ha parasztnak maradok. De nem, mégsem. Akkor nem ismerlek meg Téged. Nem ismerem meg az igazi boldogságot. Nem tudnék sirni. Mert van valami különös gyönyör abban, ha láthatlan kéz szorongatja a torkunkat, aztán egyszerre megered a könny szemünkből. Hiszen, ha gyönyör, bő részem van benne – áldassék érette Istennek szent neve!

Ma reggel villámlott, mennydörgött. Most meg, délfelé, gyönyörűen süt a nap. Mintha tavaszodnék. A Természet is megbolondult? Engem nem csap be. Csak azért is itthon maradok. Folytatom a Bibliaolvasást. Igen, igen, ha édesapám nyolcszor olvasta végig, nekem is legalább egyszer elejétől végig kell olvasnom. Hogyan is várhattam erre idáig? Szégyen, szégyen!

Jó éjszakát, szívem Máriám!

*

1920. január 3.

Engem nem talál készületlenül, ha ez az esztendő az elmultnál is szomorubb lesz. Ha kevésbé rossz lesz: ezért a kevésért is áldassék Istennek szent neve. Szilveszter estére egybegyült az elárvult család. Mint karácsony ünnepén, most is vacsora után. Az én vacsorám köleskása volt tejjel. Királyi vacsora. Már az ős házában kedves étele volt ez a magyarnak. Nekem is. Az éjféle fánk elmaradt. A puncs is. Amazt pogácsa, emezt forralt bor helyettesíté. Az egyszeri szegény zsidó kétségbeesetten panasolta a rabbinusnak, hogy mindjárt itt a husvét s az ő házában nem lesz macesz, mert ő oly szegény, mint a templom egere. – Macesz? Meglátod, hogy macesz – az lesz, mondta teljes meggyőződéssel a rabbinus. És lett. Lett, mert a szegény zsidó az utolsó rongyát is zálogba csapta. No, ugy-e, megmondtam, hogy macesz – az lesz! Magam is azt hittem, hogy fánk – az lesz. De – nem lett. Könnyes szemmel léptem át az új esztendőbe. Nekem már hiába mondják: macesz – az lesz...

-262-

De csomag ma ismét jött Gyönkről. A szegény tanár-ember leölette a «kis disznókát» s abból is juttatott nagyapókanak egy kis kolbászt, hurkát, töpörtyüt. És újra küldött egy karéj kenyeret. Ezt, természetesen, az öreg levélhordónak adtam. Pedig bizony magunk sem vagyunk bővében «a mi mindennapi kenyérünknek», jóllehet hűségesen olvasom a Szent Bibliát, s most éppen Jézus csodatételeit. Mely nagy szükség volna most az ő csodatételeire! Hiába, mi már nem tudunk leszokni arról a régi «rossz» szokásról, hogy asztalunkhoz ne ültessük, ha valaki étkezés idején toppan be. A jegyre adott kenyér nekünk sem elég, s mert csodatévők nem vagyunk, zszoraáron vesszük a pótlást. Igy jut kenyérhez Pesten a föld szerelmesének a fia!

*

Január 17.

Ágnes meghalt. Két nap s két éjjel itthon ápolta Lolli, aztán be kellett szállitanunk a klinikára. Szegény leány, kihányta romlott tüdejét. Meghatóan hűséges, ragaszkodó teremtés volt. Engem valósággal dajkált, mintha gyermek lettem volna. Isten jót tett vele, hogy magához szólította. Általában, jó egy esztendő óta irigylek minden halottat.

Szegény Ágnesnek alig jut könnyem. Hogy jutna, amikor a mi szép országunk kiterítve fekszik. Ma jött meg Párisból a gyászjelentés. Nem ért váratlanul s mégis, mégis! Csak a nagyobb magyar városokat említem: Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad, Kolozsvár: ebből látható, szívem Máriám, mely nyomoru kis országgá zsugorodtunk. A vörös lobogó után a nemzeti színű, ez után a fekete lobogó. Most valóban feketegyász város a «bűnös» Budapest. – Nincs okunk a gyászra! biztatja csüggedt lelkünket Apponyi. A magyar névnek, a magyar géniusznak világot bejáró dicsőséget szerzett e lánglelkű ember. Reménységgel, bizalommal töltötte meg a magyar sziveket. A csonka ország lelkesen ünnepli a legnagyobb magyart. Csak reménységet hozott, s mégis egy szivlélekkel vallják: ő a legnagyobb magyar.

-263-

...Én ezt harminc esztendeje valloim.

*

Január 20.

Ha tavaszra felszabadul a Tiszántul, lemegyek Tóth Jánoshoz, a Mórictanyára. Szegény barátom, mit szenvedhet az ő magyar lelke! Alig szabadult meg a vörösek kezéből, most az oláh megszállást kell végigszenvednie. Hallom, háromszor rabolták ki a házat. Ugy látszik, egyebütt kell szállást keresnem. Ha tavasznyiltáig fel nem szabadul a Tiszántul, beszegődöm valamelyik pestvidéki gazdához. Már meg is fogalmaztam az apróhirdetést. Így szól:

«Testem, lelkem kívánja a mezei munkát. Minthogy székelyföldi gazdaságomba nem mehetek, mezőgazdasági munkára szívesen vállalkozom. Kaszálni is tudok. Fizetést nem kérek, csak szerény ellátást s éjjelre jó ágyat. Benedek Elek, a Kisfaludy-társaság tagja.»

Igy lesz, így, szívem Máriám. Máskülönben testem, lelkem elsenyved itt.

*

Január 27.

Végre hír jött rólatok. Egy menekült postáskisasszony hozta. Hirt hozott, levelet nem. Azt a vizsgálatról ijedtében Szajolnál bedobta a Tiszába. Ha legalább elolvasta volna! Azt mondja, egészségesek vagytok. Jankó pompás színben. Hát csakugyan sikerülne neked a lehetetlen is?... Oh, Istenem, ha sikerülne! Még eddig egy levelem sem jutott el Hozzád. Pedig mennyit irtam! Ugy látszik, ezeket is a Tiszába dobták. Majd tavasszal kifogják a szegedi halászok. A te városodat nem veszik el, Mária. Ez a mienk marad...

*

Február 5.

-264-

Ma éjjel azt álmodtam, hogy levelező-lapot kaptam tőled - *Oláhfaluból*. Nem tudtam elolvasni, úgy összezavarodtak a szavak. Minden éjjel látlak, de csak futólag. Meg-megvillan az arcod, aztán eltűnik. Egyszer már megállhatnál, hogy egy kicsit kibeszélgezzük magunkat. Ó, Mária, Mária, miért futsz előlem? Félek, igen félek, a fiunk ismét ágyba dőlt, s te azért szaladsz előlem: ne kelljen ezt bevallanod...

*

Február 6.

Csak le kellett írnom, hogy ne szaladj előlem, aztán elaludnom, s mindjárt találkozunk. A kocsin jártál-keltél izgatottan, mint a régi jó időkben, amikor vártad a levelet a gyerekektől. Épp akkor értem a kapuhoz (Budapestről gyalogszerrel), amikor harminc lépésnyire hirtelen visszafordultál a ház felé. De abban a pillanatban, még egy lépést sem tettél, megint a kapu felé fordultál, s a következő pillanatban egymás karjai közt sirtunk - aztán én lerokkadtam a földre és elaléltam. Erre ébredtem fel nagy szívdobogással. A kocsin egy ismeretlen férfi és asszony söpört. Mint a tükör oly tiszta volt az út. Megjegyzem még, hogy amikor a kapuhoz közeledtem, folyton azt vitattam magamban: vajjon álom-e vagy valóság az én hazajövetelem. Végre is a valóság mellett döntöttem. Képzelheted boldogságomat. S képzelheted boldogtalanságomat, amikor felébredtem.

*

Február 27.

Nehéz volna elhítenem Veled, hogy nem voltam fekvőbeteg, hisz husz napja, hogy nem irtam a Naplómba, s ceruzával irtam legutóbb. Nem voltam s nem vagyok fekvőbeteg, de úgy ránehezedett lelkemre a szomorúság, a reménytelenségből fakadó szomorúság, hogy már csak *muszájból* tudok írni, annyit, amennyit okvetlen kell írnom az ujságomnak. Talán néhány nap múlva megkapjuk a béke-ultimátumot, de meddig tart még, amíg a parlament ratifikálja s mikor nyílik meg az út hazafelé? Én itt elsenyvedek! Mind mélyebben és mélyebben furódik lelkembe a félelem, hogy sohasem látlak többet az életben Téged, szívem Máriám! Mind világosabban elevenedik meg az utolsó hét emléke, amikor te az utra készülődtél; titkos könnyhullatásom éjjelenként; a te néma bucsuzó ölelésed. Vajjon nem azt jelentette-e a te részedről, hogy utólszor ölelsz?... Gyötörve gyötör ez a gondolat s csak azért merem leírni, mert már tudom, hogy ezt az írásomat sohasem fogod látni.

-265-

...Most már igen komolyan kezdünk körülnézni a lakásban, mit is adhatnánk el nagyobb szívfájdalom nélkül. Szóval: Kezdődik a vetkeződés az én fészkeemben is. Volt idő, amikor magam is kezdettem hinni, hogy minden idealizmusom mellett én voltam a világ legreálisabb embere. Megtakarított pénzemem földre-földet vettem, azt fával teleültem. Házat építettem, annak környékét paradicsommá varázsoltam. Joggal remélhettem a legszebb öregséget, magányosságban, kettesben. Időnként meglátogatnak a gyermekek, az unokák; kedves lárma veri fel paradicsomunk csendjét. S ime, kítűnt: én voltam a világ legostobább embere! Ha nem ragaszkodom olyan csökönyösen az édes anyaföldhöz, valahol Pest környékén, tizedrésznyi földön gondtalanul élnék... De mindez henye beszéd. Sem élni, sem halni nem tudok másutt, csak *ott*. Akárcsak kisdíák-koromban, úgy sovárgok a falum után. Pedig már nem is akarok többet belőle, csak annyit, hogy Magyaróshegy tetejéről végignézzek piroscserepes háztetőin, kanyargó uccáin

- erős elhatározásom: ha még egyszer a kapumon beléphetek, a magam jószántából ki nem lépek soha. Nem, nem, soha!

...Folyton próbálgatjuk, hogy hol itt, hol ott postára adhassunk levelet. Adattam fel már Temesvártt, Aradon, Kolozsvártt, Brassóban, Besztercebányán, adattam fel már Olaszországban is. Most egyet Amerikába küldök. Lassanként leutazom az egész világot, én, akinek egy kis falu, egy kis kert volt az egész világa. Vajjon ki dobja tűzbe az én ártatlan leveleimet? Volt-e annak anyja, felesége, gyermeke?!

-266-

*

Március 13.

Rémülten látom, hogy az én reménytelen Naplómba már két hete nem irtam. Pedig e két hét alatt folyton íróasztalom mellett ültem. Sajtó alá rendeztem a Jó Pajtás-ban megjelent régi dolgaimat. Eladtam a Franklinnak. Egyelőre félbeszakíthatom a lakásban való körültekintést. Négy-öt hónapig elegendő lesz a pénz, ha még oly örülten ugrálnak is az árak fölfelé. Közben felszabadult a Tiszántul. Nem kell az apróhirdetést közzétennem. Már itt volt Tóth János, mindjárt vinni is akart magával. Alaposan kirabolták, de ennivaló - az van bőven. Nagynehezen haladékot adott március végéig. Addig majd minden dolgomat elrendezem. És akkor megyek, megyek, megyek! Micsoda öröm! Fát nyesegetek, kapálgatok, kaszálgatok s közbe-közbe irogatok. Ideje, ideje, mert már nem birom tovább. Minden álom földreroskadással végződik. Félek, igen félek, hogy egyszer majd ébren is összeroskadok. Az édesapám nyolcvan éves korában kezdett sóhajtozni: Ó, erő, hová levél! Én hatvan éves vagyok s már ezt sóhajtozom. Folyton és folyton ez a tépelődés: vajjon igaz-e, hogy *itthon* vagyok. Folyton az az erősítgetés: itthon, itthon, bizonyosan itthon! Ohó! Ez már nem álom, ez bizonyos, kézzel fogható valóság. Hisz *már három* napja itthon vagyok! És folyton és folyton a rettentő felebredés. Istenem, Istenem, mi nagyot vétett ez az öreg ember, hogy testét, lelkét így megsanyargatod?

Megyek, megyek. Száznegyven kilométerrel közelebb leszek hozzád, Mária!

*

Március 21.

Ma minden ujság vezércikkének *Évforduló* a címe. A proletárdiktatura évfordulója. Nekem egyben *félfévforduló* is ez a nap. Szeptember 21-én, tehát teljes félesztendeje, hogy «hütllenül» elhagytad öreg párodat, szivem Máriám, s én mégis élek, élek, élek! 1918 novemberében, a forradalom kitörése s ami szűkebb hazánk megszállása után, nem egyszer tántorodtam a Ferenc József-híd karfájának, ott már ki is szemeltem egy «kilépőt»: innen vetem magamat a komor, haragos kedvű Dunába, hadd vigyen s meg se álljon: a legboldogtalanabb magyar holttestével a Fekete-tengerig. De egy láthatatlan kéz mindig visszatartott: nem, nem szabad itthagynod *Őt és Őket!* Áldott legyen ez a láthatatlan kéz, mert napról-napra rémültebben látom, hogy gyermekeimnek az én munkáskezem és elmém még mindig nem fölösleges. (Mit is irtam a vasgyárossá emelkedett munkás sirkővére? «Munkáskéz és munkáselme - Családjának szent szerelme - Ez volt az ő ékessége - Szálljon reá áldás, béke».) Ha én akkor a Dunába vetem magamat, ma Te nem volnál Kisbaconban, elzüllött volna életünk legszebb munkája, s elzüllött volna a «pesti gazdaság» is. Ma talán félig üres volna a lakás: sorba el kellett volna adogatniok a jobb idők szerzeményeit - így azonban, Isten segedelmével, még megvan mindenünk s mégis emberi módon élünk.

-267-

Ma meglátogatott Ranschburg Viktor. A Magyar bank alapította Pantheon-kiadótársaság igazgatója lett s könyvet kért tőlem. Könyvet? Hát csakugyan élek? Sohasem jutott eszembe eddig, hogy azt a könyvet, amelynek írásába a vörös világ szomorú napjaiban fogtam, eladjam. Hisz az asztalfiának szántam. Nos, előszedtem a fiókból a kéziratot. Majd befejezem a Móricz-tanyán. Azt hiszem, ez lesz életem legszebb s talán utolsó könyve. És - és - egy esztendőre meg van hosszabbítva az életünk. Megyek, megyek, megyek. Kapálgatok, kaszálgatok, közbe-közbe irogatok.

Jó éjszakát, szivem Máriám!

Március 30.

Megy, mendegél a vonat, a Nagy-kunság fekete földjére igyekezik. „Hajdan“ repülve repült, most csak mendegél. Végtelen síkságba merül a lelkem. Ez még a mienk. Nem álmodom? Eszembe jut, valahányszor az alföldi szép nagy rónaságon vágatott velem a vonat, lelkemet megszállá az ábrándozás: Ha bár egy napra feltámadnának a honszerető magyarok! Ha bár egy napig láthatnám honszerző ősök nomád életét! A gulyákat, a méneseket. Szilaj lovakon nyargaló legényeket. Pásztortűz körül mesélgető ősz, öreg embereket. A sátrakat. Sátrak előtt a kancatejet fejő asszonyokat. Ó, jaj, feltámadt az ősz nomád élet, szivszaggató formában támadott fel! Vasutak mentén rozoga, ütött-kopott vagonok: ezekben bujdosó magyarok! Ime, halál, itt a diadalmad. A te nevedet viseli ez a feltámadás!

-268-

Félve vánszorog át a vonat a hidon. A szolnoki Tisza-híd ez. Felrobbantották az oláhok. Vagy a vörösek? Mindegy. Most tatarozzák. Az utasok szorongva néznek le a zavaros Tiszába. Fásultan ülök a helyemen. Leszakad a híd? Meghalok? Nem, nem, én már nem halhatok meg. Én már meghaltam. Ennekelőtte husz-huszonöt esztendővel ilyen hidon vánszorogott velem a vonat. Vaksötét éji volt. Messze lent, a rejtelmes sötétben fáklyák világa mellett dolgoztak az emberek. Az étkező-kocsiban ültem. Szemben velem a kis fiam. Kitettem az órát az asztalra. Minden

perc egy végtelenség. Öt perc – öt végtelenség. S én nekem ez őrítő végtelenségben csak egy, egyetlen egy gondolatom volt: ha leszakad a hid, hogyan fogjam meg a fiamat, hogy e szörnyű zuhanásban én maradjak alul, ő meg felül! Akkor úgy szerettem az életet s mégis könnyű szívvvel számoltam le vele, csak ő meg ne haljon. A fiam, a fiam! Nevemnek, szívemnek, lelkemnek örököse. Ha akkor lezuhanunk... Ha akkor ott meghalunk... Mind a ketten... Isten úgy akarta, hogy éljünk, éljünk, megérjük a nagy összeomlást – meg kell nyugodnunk szent akaratában.

A kalauz kiáltása riaszt fel. – Kisujszállás!

Még egy óra. Ott vagyok a Móricz-tanyán. A legjobb barát ölelő karjai közt.

*

Április 7.

-269-

Egy hete, hogy itt vagyok a Móricz-tanyán. Tíz esztendeje, hogy ez a tanya második otthonom. Nem vagyok vendég. Itthon vagyok. A házigazdámról nem tudom, mi nekem voltaképpen: testvér? barát? Néha úgy tetszik: édesapám. Néha: édesfiam. Itthon Irénke is. Nekem még mindig Irénke, bár két gyermeke van. Mintha leányom volna, úgy dédelget. A gyermekek? Ők az én pótunokáim. S ihol, itthon van, Matild, a melegszívű bajor nő. Husz év óta van itthon. Itt ért szép öregséget, itt nagymamásodik, s itt akar majd megpihenni a tölgyfa alatt... Oh, Istenem, hogy szeretnek engem itt! Hogy etetnek, hogy itatnak, dajkálnak! Hogy lesik: vajjon mit szeretnék? Már be is rendezték a dolgozó-szobát. Nevet is adtak neki: Génusz-szoba a neve. Itt kell megírnom a könyvemet. De én most nem írok. Én most ültetek, ültetek, ültetek. Babot ültetek, dughagymát ültetek. Első nap két órát dolgozom. Fáj kissé a derekam. Második nap négy órát. Már csak alig-alig fáj. Harmadik nap hat órát. Már nem fáj a derekam. Negyedik nap nyolc órát. Fel sem veszem, oly vígan megy a munka. Már van egy tizórás munkanapom is. Két «tulórá» jelentek be «gazduramnak». Tessék fizetni! Így harcolok a testi s lelki elsenyvedés ellen. Munkaközben régi bus székely nótákat dalolgotok. Közbe-közbe Kelet felé sóhajtogatok. Vajjon mit csinál most Mária? Ő is ültet bizonyosan. Ő is sóhajtoz bizonyosan. Nyugat felé sóhajtozik: Vajjon mit csinál az uram?

*

Április 30.

Végre egy levél Máriától! Március közepén írta, Cseh-Szlovákián, Bécsen, Budapesten át április végére jutott el Móricz-tanyára! Zokog minden betűje. November óta egy levelet kapott tőlem – februárban! Vajjon melyiket a sok közül? Jankó állapota válságosra fordult. Éjjel-nappal mellette. «De én kibirom, ne félj! Én *megvárlok* téged, ne félj. Légy erős, te is *várj meg engem*. Ne felejtse, mit ígértünk egymásnak.» Nem felejttem, nem!

-270-

*

Május.

Május, ó, szép május! Még virágzanak az almafák. Bódit a májusfák illata. Kapálgatok, kaszálgatok, közbe-közbe irogatok. A tanya népe álmélkodva nézi, micsoda rendeket vágok. Nem akarnak hinni a szemüknek. Vágom, vágom a rendet s közben szomorú, igen szomorú emlék zavarja meg lelkemet. Arra a márciusi estére gondolok, amikor mentem, mendegéltem a József-köruton s megállított nyolc legény. Uri legény. Mely szerencse, hogy rendben találták az – orromat, most valamelyik pesti kórházban tűnődhetnek el azon: voltaképpen kiknek írtam én sok-sok ifjusági könyvemet!? Utonállóknak? De kaszálás közben sem pihen az agy, s én most erre gondolok: lám, lám, én hatvan éves létemre kaszállok, kapálok; kaszálás, kapálás után még bírom a tollat is: azok az ifjak meg odafent az ország szívében, nappal alszanak, éjjel kóborolnak, megkéssett, talán éppen munkából hazavánszorgó embereket megállítanak, véresre vernek – ez volna a jövő Magyarországa?

Alkonyodik. Leteszem a kaszát. Bemegyek a házba. Mind korholják Elek nagyapót: A jóból is sok a sok. – De mikor nekem ez a munka testi épülés, lelki gyönyörűség!

Jön a posta. «Mindenkinek van levele. Nekem egy sincsen. Mindenkinek kettő-három, nekem egy sincsen» travesztálom busan a népdalt. Levél nincs, ujság van. Belenézek az egyikbe. Világos, hogy a szemem azon a cikken akad meg, mely osztályozza a magyarokat. Vannak egész- és félvérű magyarok. Hová súlyedtünk, hová, hová! Ha most írnám a Testamentumot, nemcsak ezt írnám:.. «és ne szégyeld szeretni a hazát!» Megtoldanám ezzel:.. «és ne szégyeld szeretni az édesanyádat, mert sem kereszténynek, sem kereszténynek nem született. Én mondom ezt néked, a székely huszárok sarjadéka, a te édesanyádnál tisztább, nemesebb, magyarabb lelkű nővel kerek ez országban nem találkozol!»

-271-

Ha még egyszer Testamentumot írnék... Vajjon ezt írnám-e ma is: «Nehogy azt mondd majd szűkkeblűen: nekem nem fáj, engem nem éget s közömbösen nézd embertársaidnak küzdelmeit»... Azt írnám, azt. De én már nem írok több Testamentumot. Megirtam az utolsót: Szüleim mellé temesettek.

*

Junius 5.

Kapálgatok a kertben s egyszerre csak mintha vasmarokkal szorongatnák testemet, lelkemet, a kapa kihull a kezemből, nekidülök az almafának: Jaj, Istenem, most temetik a fiamat! A kisbaconi temetőben vagyok. A megásott sir szélén a koporsó. Fial ember áll a koporsó felett,

bucsuztatja a hü barátot, kinek emberfeletti szenvedéseit megelégelte az Ur.

Ez nem álom. Ébren vagyok, itt, a Móricz-tanyai kertben látom a fiam temetését. Régóta; hiszek a delejességben. Csodálatos eseteim vannak. Már-már hiszem, hogy van egy hatodik érzékünk, mely a messzi távolba lát. Nem, nem, nem halt meg a fiam. Mária nem engedi. S ha meg, Mária kikaparja a sir fenekéről, feltámasztja. Ó, Mária, Mária, mennyire bizom a te anyai szived isteni erejében!

Nem csoda, hogy már a temetőben jár a lelkem, tegnap oly szomorú verset irtam, hogy ettől csak egy lépés a temető. Azt irtam:

Hol már annyi víg órát tölték,
A Nagykunság fekete földjét
Kapálgatom.
Fel-felnézek, Keletre nézek,
Ott vár rám egy elárvult fészek,
S nem láthatom.

Elárvult fészek bús lakója,
Szép öreg galamb, nagyanyóka,
Vaj' merre néz?
Nyugatra néz ő, s várja, várja,
Haza mikor száll öreg párja -
Szive nehéz.

Öreg galambpár, öreg fészek,
Az a nagy vihar szertetépett
Kegyetlenül.
El, szétszóródtak a fiókák,
Egyedül hagyták nagyanyókat,
Jajj, egyedül!

Hej, e fészek! Mi volt e fészek,
Míg a galambpár együtt fészkelte,
S a gyermekek!
Benne csupa jó szív tanyázott,
Aki betért, itt meg nem fázott -
Melegedett.

Vidám melegség áradt itt szét,
Ki egyszer itt járt, jött az ismét,
Jött szívesen.
S csak Isten a megmondhatója,
Hányszor szállott le itt a gólya
Szép csendesen...

Hajh! Vége, vége örömünknek!
Kiért? Miért? Az Isten büntet,
S mely mostohán!
Szánj meg, Uram, őket ne verjed.
Kezedet csak reám emeljed.
Csupán reám!

*

Junius 9.

Tegnap nevezetes napja volt a Móricz-tanyának. Régi hivét jött meglátogatni Apponyi Albert. Nemcsak érzem, tudom is, hogy nekem is szólt a látogatás: megvigasztalni engem, a hontalant... Mert Apponyit nem lángelméje, nem világhíres műveltsége teszi köztünk a legnagyobbá: ő a legmelegebb, leggyöngédebb szívű ember mindnyájunk között. Lángész és meleg szív: Istennek e két adományában van az ő nagysága, minden más magyar ember nagyságán felülemelkedő.

Gyermek nem lehetett boldogabb, mint amilyen volt ez a nagy ember, amikor bejártuk a kertet, meg a tanyát. - Nini, cseresznye! örvendezett a legnagyobb magyarban a gyermek, s nosza, neki a fának, szedegette a ropogós piros cseresznyét - ő, de pompás, ő, de jó! Tovább mentünk, mendegéltünk. - Nini, eper! s eprésző gyermek hajlékonyságával hajolt le nagyhirtelen s szedte, szedegette az ananász-epret. Tovább mentünk, mendegéltünk. - Nézd ezeket a paszuly-meg hagymatáblákat, mondja Tóth János - ezeket mind Elek ültette s kapálta. De Apponyi nem csodálkozott ezen. Az ő nagy esze és nagy szive megértette, hogy nekem, a hontalannak, testi s lelki szükség a mezei munka. - Szegény Elek, sokat szenvedhet a lelked, sokat... S mondta ezt oly mély meggyőződéssel, mintha bennem látná megtestesülni hontalanná lett milliók sok s nagy szenvedését.

Egynapi pihenőre jött Apponyi, de bizony nem volt az pihenő. Alig ebédeltünk meg, a kertben, a tanyán kun-magyarok tengere hullámozott. Lóháton, kocsin, gyalog zarándokoltak férfiak, nők, gyermekek: látni, hallani a legnagyobb magyart. Jöttek, hogy megtöltse reménnyel, hittel csüggedező szívüket.

- Csodálatos, csodálatos, rebegi megindultan. Ime, a néplélek örök rejtelem. A reménységnek egy vékony, igen vékony szálát hoztam Párisból. Azt hittem, nagy kiábrándulás fogad s im, megható szeretettel, bizalommal találkozom mindenütt. Mely felséges szép volt a beszéde! Künn a tanya udvarán. Isten szabad ege alatt. Mely áhitattal csüngöttek szózatok ajkán! És megteltek a szívek *hittel*, szebb jövődő hitével. Csodát művelt a nagy ember. A legnagyobb magyar.

Ma reggel utazott el. Én kísértem a vasúthoz. Korán kiröpültünk a kisujszállási állomásra. Kedves ligetecske a pályaház átellenében. Ott sétáltuk el a várakozás idejét. Ez az óra felejthetetlen óra. Ki mondja, hogy aggastyán a legnagyobb magyar? A mesebeli örökifjuság ő.

- Látod, én szeretek élni. Én úgy szeretem az életet. És hiszem, hogy bevezetem az Igéret földjére népemet. Hiszem, hiszem.

Megszégyenülten néztem magam elé. Ha Ő hisz a nemzet feltámadásában, szabad-e nekem kételkednem ebben?...

*

Augusztus.

Február óta egyetlen levelet sem kapott tőlem Mária. Az én leveleim, úgy látszik, mind a Tiszában lelik hullámsírjukat. Az ő leveleit - menekültek hozzák. Mert szakadatlan jönnek kiutasított és szökevény magyarok. Minden levél a fiam emberfeletti szenvedéseit zokogja. Nem halt meg hát a fiam. Nem temették június 5-én. Tovább kell imádkoznom, könyörögnöm: Uram, könyörülj rajta, váltsd meg szenvedéseitől. Küldd le hozzá a jövő halált! Halljátok, emberek? Imádkozom a fiam haláláért!

S nem és nem mehetek hozzá! Volna akárhol a föld kerekén, nyitva az ut előttem, csak az édes anyaföld van elzárva! Az én szenvedésem is emberfeletti. Meddig birom?

*

Szeptember 21.

Ma egy esztendeje... Éljek száz esztendő, a bus képet nem felejttem el: Mária megy a fiával, vissza-visszanéznek, szomorúan integetnek, aztán alakjukat a messzeség elnyeli. Vajjon megkönyörült-e Isten szerencsétlen fiamon? Az utolsó hír róla: mozdulatlan ül egész nap s szivszakadva várja apját s testvéreit. Lolli már kétszer próbált szerencsét. Vajjon a második próba sikerült-e? Vajjon életben találta-e a bátyját? «Emberfeletti szenvedés»... «Februári leveled az utolsó!» Máriának minden levele ezt zokogja. Isten, Isten, mit vétettem, hogy ily kegyetlenül versz!

*

Szeptember 30.

Ma hatvanegy esztendeje, hogy busbeteg anyám szívéből leszakadtam. E nap megünneplésére hetek óta készülődnek a Móricz-tanyai fészék melegsívű lakói. Matild, a kedves bajor nő, nem is titkolta, hogy verssel fog «visszalőni», mivelhogy az ő születésnapjára verset irtam én is. Verset - accusativus nélkül. Azért anélkül, mert Matild következetesen mellőzi magyar beszédében az accusativust. Csodálatosan fellobbant elfojtott kedvem tüze ez üdvköltemény írása közben. Pajkos lettem egy pillanatra, irván: «Ugy szép a nő, ha ragtalan, - Ha övé mind, mi rajta van.» Mintha biztatott volna irásközben egy pajkos manó: Rajta, rajta! Kacagj és kacagtas. Nemsokára sirni fogsz, szegény, öreg ember!

Tegnap... Igen, tegnap estefelé behozták szobámba a postát. Könyv írása közben hozták be. A tollat letettem. Ihol, az első gratuláló levél. Marci levele. A legidősebb gyermekemé. Azé, akihez irtam a Testamentum-ot... Ime, a levél:

«Édes, jó apám!

Huszonkettedikén érkezett az a leveled, melynek első sorai oly megrendítően fejezik ki azt, amit Jancsinkkal kapcsolatban valamennyien érezünk. És aznap este hozta egyik Solymossy-fiu azt a hirt, melyet immár nekem kell tudtadra adnom, hogy e hónap 5-én megváltotta szenvedéseitől a halál.

Az utolsó esztendőnk valamennyiünket elég bölcsé tettek ahhoz, hogy inkább irigyeljük, mint sajnáljuk azt, aki meghalt - még akkor is, ha nem kell úgy felkiáltanunk, ahogy a Testamentumban irtad: «Istenem, csakhogy már nem szenved!» Amit érzünk: inkább meghatótt visszaemlékezés szíve jóságára, arra a szeretetre, mely valamennyiünkre sugárzott belőle - és inkább gonosz szívektől tönkretett élete, mint halála az, amit megsiratunk. Csodálatos dolog, de az a szenvedés, melyen tőlünk elszakitva ment keresztül; melyet szinte csak a szívek fantáziájának segítségével oszthattunk meg vele: állandóan ott ült a lelkünkön s közelebb hozta őt hozzánk, mint az apróbb-nagyobb bajokban együtt töltött évek. Most csak azt látjuk benne, akit az utolsó esztendőben láttunk lelki szemünkkel: a sorstól megnyomorított, melegsívű, sokat szenvedő, jó fiut. Lelkünkben adjuk meg neki azt a végtisztességet, amit sirja mellett meg nem adhattunk. És tudjuk, hogy - ha lehet - még több melegséggel kell - helyette is - körülvennünk Téged és Anyánkat... azt a párembert, aki gyermekének elvesztésére talán a világ valamennyi szülője közt legkevésbé volt lelkileg elkészülve.»

Könny minden szemben: így folyt le a Móricz-tanyai ünnep. Lelkem a kisbaconi házban. Szüntelen egy képet látok: Mária lezárja fiának a szemét. A házban nagy üresség. Egyedül van Mária, egyedül, egyedül, mint ahogy egyedül volt édesanyám, amikor leborult édesapám holttetemére. Hiába sir föl: Jertek, jertek, imádkozzatok! Egyedül roskad a halottas ágy mellé. Ó, Mária, Mária, de eltalálták a nevedet!

Mostan pedig bezárom könyvemet. Mostan pedig várom, éjjel-nappal várom Máriát. Jere, jere, csendesüljön le szived még élő gyermekeid, unokáid seregében. Közeleg a tél, de csak jere, meleg szíveddel várunk reád, Golgothát járó Mária!

Tavasza nyíltán kéz a kézben megyünk haza. Az édes anyaföldre. Ahol szüleink és gyermekünk sirja domborul. Együtt ültetjük tele virággal sirjüket.

Megyünk, megyünk...

Mindent elvehetnek tőlünk, de azt a talpalatnyi földet, szüleink és gyermekünk sirja közt, el nem vehetik. Nincs az a földi hatalom, amely elvegye. El nem vitatható szent örökségünk ez.

Kegyeletlen kéz kidöntheti szüleim sirkövét, mind hiába, végrendeletem e könyvben megmarad:

Ami szépet és jót könyveimben láttok,
E két öreg ember szívéből eredett.
Ha majd kihull a toll reszkető kezemből,
E két öreg ember mellé temesetek.

Ide temetnek Téged is, testben-lélekben velem = egy Mária! Együtt álmodjuk át a Végtelen éjszakát.

...Tavasza nyíltán hazamegyünk, Mária.

TARTALOM.

<u>Első fejezet.</u> Ebben a tékozló fiu új életet kezd s igen szép álmot lát a csángó magyarok földjén, husvét hajnalán	3
<u>Második fejezet.</u> Ebben szó lesz ifju óriásokról, egy rövid, de igen szép meséről, ezzel kapcsolatosan a fészekrakásról	23
<u>Harmadik fejezet.</u> Ebben az igen hosszú fejezetben az íróember két nagy ellenségéről: az újságszerkesztésről s a honatyaságról lesz szó	49
<u>Negyedik fejezet.</u> Ebben csudát lát az olvasó: a magyar író már könyvirásból is megél	89
<u>Ötödik fejezet.</u> Ebben igen közönséges dolgokról lesz szó, nevezetesen: házépítésről, faültetésről, mezei és falusi életről	98
<u>Hatodik fejezet.</u> Ebben meghal nagyapó és nagyanyó igen szép, s meghal egy könyv igen csuf halállal	137
<u>Hetedik fejezet.</u> Ebben folytatódik a csendes falusi élet, de hirtelen-váratlan megszakitja ezt égnek, földnek megrendülése, ami közönségesen világháborúnak neveztetik	157
<u>Nyolcadik fejezet.</u> Ebben folytatódik égnek, földnek megrendülése s előreláthatóan következik a nagy összeomlás	214
<u>Kilencedik fejezet.</u> Ebben oly szomorú dolgokról lesz szó, amikről az író nem szeret, de kénytelen beszélni	224
<u>Tizedik fejezet.</u> Ebben naplószerű feljegyzések, soha el nem küldött levelek lesznek, s az igen hosszúra nyúlt könyv befejeződik	250

Updated editions will replace the previous one—the old editions will be renamed.

Creating the works from print editions not protected by U.S. copyright law means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg™ electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG™ concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for an eBook, except by following the terms of the trademark license, including paying royalties for use of the Project Gutenberg trademark. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the trademark license is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. Project Gutenberg eBooks may be modified and printed and given away—you may do practically ANYTHING in the United States with eBooks not protected by U.S. copyright law. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

START: FULL LICENSE
THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg™ mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase “Project Gutenberg”), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg™ License available with this file or online at www.gutenberg.org/license.

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg™ electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg™ electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg™ electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg™ electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. “Project Gutenberg” is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg™ electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg™ electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg™ electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation (“the Foundation” or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg™ electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is unprotected by copyright law in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg™ mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg™ works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg™ name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg™ License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg™ work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country other than the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg™ License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg™ work (any work on which the phrase “Project Gutenberg” appears, or with which the phrase “Project Gutenberg” is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may

copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you will have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

1.E.2. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is derived from texts not protected by U.S. copyright law (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase “Project Gutenberg” associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg™ trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg™ License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg™ License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg™.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg™ License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg™ work in a format other than “Plain Vanilla ASCII” or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg™ website (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original “Plain Vanilla ASCII” or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg™ License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg™ works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg™ electronic works provided that:

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg™ works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg™ trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, “Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation.”
- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg™ License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg™ works.
- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.
- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg™ works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg™ electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the manager of the Project Gutenberg™ trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do

copyright research on, transcribe and proofread works not protected by U.S. copyright law in creating the Project Gutenberg™ collection. Despite these efforts, Project Gutenberg™ electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain “Defects,” such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the “Right of Replacement or Refund” described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg™ trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg™ electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you ‘AS-IS’, WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg™ electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg™ electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg™ work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg™ work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg™

Project Gutenberg™ is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need are critical to reaching Project Gutenberg™’s goals and ensuring that the Project Gutenberg™ collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg™ and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation information page at www.gutenberg.org.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non-profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation’s EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state’s laws.

The Foundation's business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's website and official page at www.gutenberg.org/contact

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg™ depends upon and cannot survive without widespread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine-readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit www.gutenberg.org/donate.

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: www.gutenberg.org/donate

Section 5. General Information About Project Gutenberg™ electronic works

Professor Michael S. Hart was the originator of the Project Gutenberg™ concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For forty years, he produced and distributed Project Gutenberg™ eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg™ eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as not protected by copyright in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our website which has the main PG search facility: www.gutenberg.org.

This website includes information about Project Gutenberg™, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.